ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

НАУЧНАЯ РАБОТА

международный научный журнал

BAKI - BAKU - БАКУ
2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

Jurnal İMPAKT FAKTORLUDUR

SCIENTIFIC WORK

international scientific journal

Journal has IMPACT FACTOR

НАУЧНАЯ РАБОТА

международный научный журнал

журнал имеет ИМПАКТ ФАКТОР

№07/56

Bakı – Baku –Баку
2020

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The magazine is included in the Register of Press editions of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.
Registration number: 2212

Jurnalın indekslənməsi / journal indexing

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

TARİX HISTORY

DOI: 10.36719/2663-4619/56/4-10

Ярослав Валентинович Пилипчук
Национальный педагогический университет им. М.П. Драгоманова
г. Киев, Украина
pylypchuk.yaroslav@gmail.com

КАРАХАНИДЫ: ОТ СЮЗЕРЕНА В ВАССАЛЫ

Резюме

Данная статья посвященна истории Караханидов в XI-XIII вв. В период 1006-1040 гг. Караханиды состязались в борьбе за влияние с Газневидами. Завершить ее удачно мешало разделение Караханидского каганата на уделы и борьба за влияние между самими Караханидами. С 40-х гг. XI в. Караханидское государство фактически распалось на восточный и западный каганаты. С конца XI в. по 1141 г. Западно-Караханидский каганат был вассалом Сельджукидов. В 30-х гг. XII в. Восточно-Караханидский каганат был завоеван кара-китаями. Западно-Караханидский каганат был подчинен в начале 40-х гг. XII в. и распался на самаркандское и ферганское владения. Ослабление каракитайского государства Си Ляо привело к экспансии хорезмийцев и ликвидации самаркандского владения Караханидов.
Ключевые слова: *Караханиды, Сельджукиды, Си Ляо, кидани, каганат, вассал, сюзерен*

Karakhanids: from overlord to vassal

Summary

This article is devoted to the history of the Karakhanids in the XI-XIII centuries. The Karakhanids competed for influence with the Ghaznavids in the period 1006-1040. It was successfully completed by the division of the Karakhanid Kaganate into appanages and the struggle for influence between the Karakhanids themselves. The Karakhanid state actually split into eastern and western kaganates since the 40-ies of XI century. From the end of the XI century to until 1141 the West Karakhanid Kaganate was a vassal of the Seljukids. The East Karakhanid Kaganate was conquered by the Kara-Khitans in the 30-ies if XII century. The West Karakhanid Kaganate was subordinated in the early 40-ies of XII century and broke up into Samarkand and Fergana possessions. The weakening of the Kara-Khitan state Xi Liao led to the expansion of the Khorezmians and the elimination of the Samarkand possession of the Karakhanids.
Key words: *Karakhanids, Seljukids, Xi Liao, Kara-Khitans, Kaganate, vassal, overlord*

Одним из интереснейших аспектов истории Центральной Азии является история государства Караханидов. Фактически оно было одним из первых мусульманских тюркских государств. Среди проблем изучаемых в этой статье будут историческая география и политическая история государств Караханидов. История Караханидов интересовала многих историков среди которых О.Прицак, Е.Давидович, В.Горячева, Д.Дутураева, Г.Хабижанова, О.Караев, Б.Кочнев, А.Кылычев, П.Голден, Ю.Поль, М.Биран, Р.Генч, Э.Эркин, А.Аксу, А.Думан [23; 24; 19; 20; 21; 2; 18; 10; 1; 5; 12; 13; 3; 4; 22; 7; 8; 9; 17; 15; 16; 14; 6; 11]. Заданием данной статьи будет исследование истории Караханидов в период 1006-1212 гг., то есть от периода зенита власти Караханидов до падения последнего караханидского вассального владения.

После того как Саманидское государство было разделено между Газневидами и Караханидами интересы этих двух династий оказались в конфликте между собой. Первыми напали Караханиды. Элик-хан пользуясь походом Махмуда Газневи на Индию отправио отряд Джафар-тегина через Амударью и взял Балх. Второй караханидский отряд под командованием Сюбаши-тегина захватил Герат. Махмуд Газневи был вынужден вернутся из Индию и двинул свои войска на Балх, Сюбаши-тегин преследуемый Газневидами бродил по местностям Хорасана и Джурдана. В пустыне у Мерва он был разбит. Отряд Джафар-тегина же был разбит у реки Амударьи. После этих событий элик Наср начал готовился лично возглавить поход на Хорасан. Он обратился за помощью к караханидскому правителю Хотана Йусуфу Кадыр-хану. Объединеные караханидские войска вторглись во владения Газневидов и около Балха состоялась битва в которой караханидские войска снова были разбиты. Это поражение положило конец наступательному движению Караханидов. Во время второго похода на

Хорасан Наср обращался за помощью к правителю Баласагуна Ахмеду б. Али. Из-за этого случился позже конфликт и в 1010-1012 гг. двинулся походом против этого своего брата. Он дошел до Узгенда, но вынужден был вернуться из-за снегопада. Также вскоре Йусуф Кадыр-хан отказался выступить в новый поход на Хорасан. В 1011-1012 гг. по данным Джемаля Карши, а по данным Джамаля ал-Карши в 1012-1013 гг. умер элик-хан Наср. Главой Караханидской конфедерации стал Ахмед б. Али. Туган-хан же умер в 1017-1018 гг. Его преемник и брат носил имя Арслан-хан. После смерти Насра и Ахмеда осталось два брата Мухаммед б. Али и Мансур б. Али. Арслан-ханом был Мансур б. Али. Караханиды вели переговоры с хорезмшахом Мамуном о совместном нападении на Газневидов. Йусуф Кадыр-хан же был фактическим правителем Баласагуна, Яркенда (с 1013 г.), Кашгара (с 1009 г.) и вытеснил оттуда своих двоюродных братьев. После смерти Мансура и Мухаммеда б. Али главенство среди Караханидов перешло к Йусуфу. В 1024-1025 гг. Йусуф вел переговоры с Махмуд Газневи переговоры о совместном выступлении против правителя Самарканда Али-тегина, который являлся его братом. Прежде он отнял у брата Али-тегина Туган-хана Баласагун. Туган-хан правил в Фергане в 1024-1028 гг. Али-тегин же ранее пользуясь союзом с Сельджуком Исраилом завладел Бухарой, а потом Самаркандом. Окрыленный этими успехами он надеялся овладеть всей западной частью владений Караханидов. Это вынудило Йусуфа заключить союз с Газневидами. Махмуд Газневи не стал помогать сыну Йусуфа в том, чтобы тот овладел Мавераннахром. Он лишь помог вытеснить Туган-хана из Баласагуна. Когда же Махмуд ушел из Мавераннахра, то под давлением Али-тегина и сельджуков Йусуф вернулся в свои владения. Али-тегин снова стал правителем Бухары и Самарканда. Йусуф из завоеваных областей удержал за собой только Фергану. В 1028-1029 гг. правитель Ахсикета ранее признаваший власть Али-тегина признал власть Йусуфа Кадыр-хана. Под властью Газневдов же находились Термез, Саганиан, Кобадиан, Хутталь. В Саганиане однако в 1025-1026 гг. чеканили монеты с караханидской легендой и правители этого владения были целиком самостоятельны балансируя между Караханидами и Газневидами. Али-Тегин попробывал навязать свою власть Сельджукидам, но его войска в 1029 г. были разбиты Даудом и Мухаммедом. Сельджуки жестоко убили его союзника Алп-Кару. Однако, вскоре Али-тегин собрал новое войско и нанес поражение Сельджукидам, так что те были вынуждены были переселиться в Хорасан под власть хорезмшахов и Газневидов. В 1032 г. в сражении между хорезмшахом Алтунташем и Али-Тегином часть Сельджуков сражались на стороне Али-тегина [1, с. 125-136; 4, с. 206-210; 3, с. 9-13; 6, s. 295-296, 298-308; 7; 11, s. 80-107; 24, s. 34-39; 12, p. 183-190; 13, p. 184; 22, p. 72; 10, p. 129-132; 15; 17, p. 362-364; 19, p. 18-36].

Йусуф Кадыр-хан умер в 1032 г. Его преемником был Сулейман Арслан-хан. В Газневидском государстве же преемником Махмуда стал его сын Мухаммед в 1030 г. Против него выступил его брат Масуд. Масуд обещал Али-тегину отдать за поддержку область Хутталан. Однако Масуд смог сам одолеть брата и не исполнил своего обещания. Он отправил посольству к Йусуфу в 1031 г. в Кашгар. После смерти Йусуфа Масуд договаривался о союзе с Сулейманом. После того как стало ясно, что с помощью восточных Караханидов невозможно покончить с Али-тегином Масуд сделал попытку организовать поход хорезмшаха Алтунташа. Али-тегин, когда противник перешел Амударью, оставил Бухару и отошел к с. Дабуси. Союз хорезмийцев с Газневидами распался когда преемник Алтунташа Харун вошел в союз с Али-тегином. Они договорились отобрать у Газневидов Термез, Балх, Мерв. С помощью туркмен они вторглись в Кобадиан. Али-тегин умер в 1034-1035 гг. Преемником Али-тегина стал его сын Йусуф и фактическая власть в его владениях перешла к военачальнику Тунушу (Кунушу), который продолжал придерживатся политики Али-тегина. В 1035 г. он вместе с хорезмийцами Харуна вторгся в Саганиан. Войска Газневидов потерпели поражение у г. Ниса от туркмен. Масуд прибыл в Балх и готовился к тому, чтобы наказать сыновей Али-тегина. Те в 1035 г. были вынуждены заключить мир. Около 1040 г. в письме Масуда к Караханидам в последнийраз упоминались сыновья Али-тегина. Ибрахим б. Наср положил конец их правлению [1, с. 132-143; 6, s. 296-297, 308-316; 24, s. 34-39; 22, p. 72; 15; 17, p. 364-365; 19, p. 18-36].

В 1040 г. единый Караханидский каганат распался на западную и восточную часть. Преемником Йусуфа Кадыр-хана стал Абу-Шуджа Сулейман известный под лакабом Шараф ад-Даула. Другой сын Йусуфа Мухаммед Бугра-хан в 1037 г. отправил подстрекательское письмо к туркменами, но Газневиды перехватили письмо. Факт переговоров Масуд сначала хотел указать великому кагану Сулейману, но в конце-концов было принято решение сделать вид, что ничего не было. В 1037 г. к Караханидам было отправлено письмо, в котором предлагалось забыть старые обиды и наладить добрые взаимоотношения. Миссия удалась и в 1038-1039 гг. посольство вернулось. В 1040 г. Газневиды были разбиты Сельджуками в битве при Данданекане и Масуд просил Караханидов

помочь войском, снаряжением и продовольствием. Однако Караханиды не спешили помогать Газневидам. Ибрагим б. Наср поставил под свой контроль Мавераннахр, а в 1060 г. взял столицу всего каганата Карабалсагун. Своей столицей он оставил Самарканд. В 1043-1044 гг. Сулейман б. Йусуф разделил владения между родствениками. Себе он оставил Баласагун и Кашгар, Мухаммеду Богра-хану отдал Тараз и Исфиджаб, Арслан-хану многие города тюрков, дяде по отцу Тугану отдал Фергану, а сыну Али-Тегина – Бухару и Самарканд. Фактически в государстве Караханидов существовали удельная система и соправительство.До 1056 г. Арслан-хан Сулейман б. Йусуф и Бугра-хан Мухаммед б. Йусуф правили совместно Восточным каганатом. В 1056 г. Мухаммед взял в плен своего брата, а в 1058 г. оба брата погибли. Столицами каганата были Узгенд и Баласагун. Главы каждого каганата носили титул арслан-хан, следующим по значимости был пост бугра-хан. В Восточном каганате Арслан-ханом был Сулейман б. Йусуф, а бугра-ханом – Мухаммед б. Йусуф. В Западном каганате Арслан-ханом был Мухаммед б. Наср, а Бугра-ханом – Ибрахим б. Наср. Ибрахим активно выступал на политической арене с 1037-1038 гг. Сначала он носил скромный титул Бури-тегина. В конце 30-х гг. он захватил Саганиан. Он участвовал в 1040 г. в разгроме Газневидов при Данданекане. В 40-х гг. Бури-тегин изгнал сыновей Али-тегина и установил свою власть в Мавераннахре. Ибрахим умер в 1067-1068 гг. Ибрахим еще при жизни когда оказался парализован отказался от престола в пользу своего сына Шамс ал-Мулька Насра. Против него выступил его брат Шуайс. В этой борьбе выиграл Шамс ал-Мульк Наср. Представители династии Караханидов могли носить сразу несколько лакабов [1, с. 143-149; 6, s. 297; 7; 22, p. 74; 10, p. 130, 133-135; 15].

Нужно также вкратце рассказать об отношениях Караханидов с империями Ляо и Сун. В 1015 г. в киданьскую империю Ляо прибыло посольство из караханидского Хотана. В 1020-1021 гг. был заключен династичный брак между сыном хотанского правителя Кадр-хана и киданьской принцесой. В 1026 г. кидани отправили посольство к Газневидам и оно прошло через территории Караханидов. На протяжении XI в. Караханиды торговали с империей Ляо. Мирные отношения между ними продолжались до крушения империи Ляо и миграции кара-киданей под руководством Елюя Даши. В 1009 г. в империю сун прибыло посольство из караханидского Хотана. Под 1023 г. упомянута миссия из Даши (земель мусульман). Через сорок лет прибыло новое посольство из Хотана. Нужно отметить, что посольства Караханидов в 1009, 1063, 1077 гг. возглавлялиись уйгурами. Уйгуры использовались как посредники, но часто посольства Караханидов возглавлялись мусульманами. Караханидское государство было известно как Хейхан (Черный каган). С 1068 по 1081 гг. Караханиды ежегодно отправляли посольства в империю Сун. В период с 1081-1099 гг. посольства из государства Караханидов проникали в Китай через тангутское государство Си Ся. Там возникли поселения с мусульманским населением. Сообщение с империей Сун было затруднено в связи с враждой Си Ся с Караханидами в конце XI в. В 1093 г. делегация из Хотана предложила китайцам союз против тангутов. В 1096 г. караханидские послы подарили сунскому императору нефритовую статуэтку Будды. До 1124 г. в XII в. в Южную Сун прибыло пять караханидских посольств. После завоевания владений Караханидов кара-китаями мусульманские послы и торговцы прибывали в тангутское царство Си Ся и чжурчженскую империю Цзинь. В Китае находили монеты чеканеные в Артудже [9, p. 578-583; 12, p. 198-202; 13, p. 181, 183-189; 8, p. 77-89]

В 1058 г. Арслан хан Ибрахим стал новым каганом. До 1069 г. он правил. С 1069 г. Семиречье вернулось под власть Востоно-Караханидского каганата. Ибн ал-Асир называл правителем Баласагуна Шараф ад-Давла, правителем Тараза и Исфиджаба - Богра-хан, Ферганой правил Туган-хан, а Самарканд и Бухара – Ибн Али-тегин. Землями тюрок правил Аслан-хан. Шараф ад-Давла это Арслан-хан Сулейман б. Йусуф, Богра-хан – Бугра-хан Мухаммед б. Йусуф, Туган-хан – Тоган-хан Мухаммед б. Хассан, Аслан-хан – Арслан-тегин Ахмад б. Мухаммад. Махмуд ал-Кашгари сообщал, что Арслан-Тикин с 40 тыс. мусульман противостоял 700 тыс. (цифра чрезвычайно завышена) йабаку Бука-Будрача. Под 1043-1044 гг. Ибн ал-Асир сообщал об обращении 10 тыс. тюрок, которые ранее нападали на земли Караханидов и кочевали от Булгара до Баласагуна. Под 1046-1047 гг. сказано, что из земли Тибет ушло большое количество тюрков. Они связали с Арслан-ханом правителем Баласагуна, который предложил им принять ислам, но они не ответили на это согласием [1, с. 145-150; 10, p. 135].

Сын Ибрахима Наср утратил завоевания в Семиречье и воевал со своим братом Шуайсом. Он также боролся с исламским духовенством, казнив одного из бухарских имамов. Это привело к тому, что западные Караханиды потеряли многих симпатиков. В 1072 г. против Караханидов двинул войска Алп-Арслан. Но он был убит начальником одной из захваченых крепостей. Караханид Шамс ал-Мульк Наср занял Термез и Балх. В 1074 г. поход на Мавераннахр осуществил новый сельджукский

правитель – Малик-шах. Сельджукские войска взяли Термез и двинулись на Самарканд. Шамс ал-Мульк Наср был вынужден был просить мира. Мир бил заключен при помощи великого сельджукского везиря Низам ал-Мулька. Западно-Караханидский каган признал себя вассалом Сельджукидов. Эта зависимость была чисто номинальной. Согласно Джамалю ал-Карши Шамс ал-Мульк умер в 1078-1079 гг. Его преемником был его брат Хызр, которого Низами Арузи Самарканди характеризирует позитивно. После него правил его брат Ахмел, которого Ибн ал-Асир характеризирует негативно. Духовенство Мавераннахра при сыне Хызра Ахмаде призвало Сельджукидов для того, чтобы те отняли власть у потомков Ибрахима – Караханидов. Ахмед казнил имамов Абу-л-Касима Самарканди и Абу Ибрахима Исмаила ас-Сафара, Абу Насра Ахмеда ал-Касани (Самани). Абу Тахир б. Алак во время хаджа посетил Мелик-шаха и призвал его помочь против Караханидов, захватив мавераннахр. Сельджуки собрали большое войско, которое форсировало Амударью в 1089 г. Малик-шах взял Бухару. После длительной осады пал Самарканд. Сельджукские войска дошли до Узгенда, пока туда не прибыл кашгарский хан, который признал себя вассалом сельджукского султана. Караханид был вынужден явиться к Малик-шаху и согласиться на то, чтобы читать хутбу с именем сельджукского султана и чеканить монеты с именем Мелик-шаха. После этого сельджуки отступили назад в Хорасан.После того как Малик-шах ушел правитель чигилей Айн ад-Даула сверг сельджукского наместника и пригласил из Атбаша брата кашгарского хана Йакуб-тегина. Тогда Малик-шах снова занял Бухару, назначил своего наместника в Самарканд и дошел до Узгенда. Йакуб-тегин же бежал в Атбаши. Сельджукский правитель требовал от кашгарского кагана выдать Йакуб-тегина. Кашгарский правитель схватил того и приставил к нему своего сына с приказом ослепить его. Тот уже приготовился выполнить волю отца, когда правитель Барсхана Тогрула б. Йинал захватил в плен кашгарского хана. Сельджукский правитель при таких обстоятельствах освободил Йакуб-тегина и приказал ему бороться с Тогрулом [1, с. 150-155; 5, с. 131; 7; 12, p. 179-180; 22, p. 74; 17, p. 367].

В 1092 г. Ахмад б. Хызр был возвращен на престол Сельджуками поскольку во владениях Караханидов происходили многочисленые бунты. Ахмед б. Хызр продолжал репрессии в отношении духовенства. Имамы сговорились с военачальниками и в 1095 г. в результате заговора Ахмед был смещен и казнен по обвинении в ереси. После Ахмеда правил Рукн ад-Дин Кылыч Тамшач-хан Масуд. Тот умер в 1097-1098 гг.. В 1097 г. новый сельджукский султан Баркйарук после подавления мятежа Аргуна Арслана направился в Балх после чего вторгся в Мавераннахр. Он завоевал Самарканд и назначил Сулеймана б. Давуда (внука Ибрахима б. Насра). В 1098-1099 гг. правитель Тараза и Баласагуна Джабраил б. Умар Тогрыл-тегин завоевал Западно-Караханидский каганат и убил Махмуда. В 1102 г. он захватил Термез и вторгся в Хорасан и погиб в сражении у Балха. После смерти Джабраила Санджар овладел Мавераннахром и возвел на престол Арслан-хана Мухаммеда б. Сулейман б. Давуд, который был свояком Сельджукидов. В 1103 и 1109 гг. он воевал с мятежником Сагун-беком Караханидом. В 1111-1112 г. Сельджуки осуществили новый поход против Караханидов и остановились в степи Хузан на пути к Мавераннахру. Арслан Мухаммед б. Сулейман начал пренебрегать расположением султана и это обусловило выступление сельджуков в поход в 1114-1115 гг. Караханидский правитель через посредничество хорезмшаха был вынужден искать мира. При правлении Арслана Мухаммеда была развернуто грандиозное строительство в Мавераннахре. В послідние годы своей жизни каган был парализон и его соправителем стал его сын Наср. По одним данным то ли он сам организовал заговор, по другим то ли он стал жертвой заговора, но еще при жизни отца его убили. Преемником Арслана Мухаммеда стал Кадыр-хан Ахмед, который еще при жизни отца чеканил монеты со своим именем. В 1129-1130 гг. Арслан Мухаммед призвал на помощь Сельджуков, когда в Самарканде произошло восстание. Однако восстание было подавлено самими Караханидами и каган дерзко обратился к султану Санджару. Тот двинул свои войска на Самарканд и взял город. Он назначил своего зятя Абд ал-Азиза б. Маза садром и тем самым ограничил власть западно-караханидского каганата. После Арслана Мухаммеда по данным В. Бартольда правителями были Абу-л-Музаффар Тамгач Бугра-хан Ибрахим и Кылыч Тамгач-хан Абу-л Маали ал-Хасан (Хасен-тегин) и сын Абу-л-Музафара Махмуд. О. Прицак называет западнокараханидскими каганами Хасана-тегина и Ибрахима б. Сулейман [1, с. 156-164; 12, p. 180; 22, p. 73; 10, p. 138; 17, p. 367-368].

В Восточно-Караханидском каганате в 1056-1057 гг. великий каган Сулейман б. Йусуф выступил против своего брата Мухаммеда. Последний первым начал военные действия и одержал победу. Он как Бугра-хан поручил царство своему сыну Хусаину Джагры-тегину. Жена же Бугра-хана задушила Арслана б. Кадыр-хана и отравила Джагры-тегина. В 1057-1058 гг. был убит Бугра-хан и на престол взошел Ибрахим б. Мухаммед. Он по настоянию своей матери выступил против правителя Барсхана

Йинал-тегина и погиб в борьбе с ними. Преемником престола стал Тогрул Кара-хан Йусуф, который на протяжении 16 лет правил в Баласагуне и в 1069-1070 гг. осуществил поход на Мавераннахр. Престол после него унаследовал Тогрул-тегин, который при восшествии на престол был известен как Харун Богра-хан. Он правил 29 лет и умер в 1102-1103 гг. Йусуф Баласагуни называл этого правителя Абу-Али Хассаном б. Сулейман. По данным одного документа в 1082-1101 гг. правителем Кашгара был Тафгач Бугра-кара-каган б. Сулейман Арслан Кара-хакан. Именно он вел переговоры с Малик-шахом и отправил к нему Йакуб-тегина. В его власти были Баласагун, Кашгар, Хотан. В 1089-1090 гг. против него выступил правитель Барсхана Тогрул б. Йинал. Йакуб-тегин после вышеупомянутых событий правил в Атбаши, Барсхане и Таразе. Восточно-караханидский каганат был разделен на ряд удельных владений перед нашествием киданей [1, с. 161-164; 24, p. 39-44].

По данным Ибн ал-Асира в 1128 г. кидани во главе с гурханом Кривым вторглись в пределы Кашагара. В письме султана Санджара везирю багдадского халифа от 1133 г. отмечено, что события происходили несколько позже 1128 г. В 20-х гг. XII в. Елюй Даши с частью киданей мигрировал на Орхон, а оттуда в земли уйгуров. В районе Хэчжоу Восточного Туркестана кидане появились в 1130 г. Они откочевали в бассейн реки Эмиль и в то время карлуки и канглы вышли из повиновения и восставали против кагана и тот обратился за помощью против них к киданям. Пользуясь ситуацией Елюй Даши занял Баласагун, лишил титула кагана и дал ему малый титул элика тюрков. Кидани отправили свои войска к Кашгару и в том случае успех способствовал им. Джамал ал-Карши называет Ибрахима б. Ахмеда мучеником за веру, что указывает на его гибель от руки киданей. В Маджму ат-Таварих говорилось об организации ним сопротивления киданям в Фергане. После Кашгара под ударами киданей пали Бешбалык и владения тянь-шанских кыргызов. В 1137 г. под Ходжентом кидани разбили войска Западно-Караханидского каганата. В 1141 г. Караханид Махмуд и Сельджукид Санджар были разбиты в битве в Катаванской степи киданями. Под непосредственной властью киданей оказались Баласагун, Чуйская, Таласская, Кочкорская, Сусамырская, Чаткальская долины, Иссык-Кульская котловина. Фергана с Узгендом и Мавераннахр с Самаркандом находился же в руках двух династий Караханидов как вассалов Каракиданей. Правитель Ферганы Хасан-тегин попробывал овладеть Мавераннахром, однако это удалось лишь его сыну Чагры-хану Джелал ад-Дину Али в 1156 г. Али также нанес поражение карлукам Бейгу-хана. Последним предоставил укрытие хорезмшах Иль-Арслан. Ибн ал-Асир сообщал, что гурхан потребовал от самаркандского правителя Али чтобы он выслал карлуков из своего владения в Кашгар. Карлуки ответили на это восстанием и осадили Бухару. Садр города усыпил бдительность карлуков начав с ними переговоры, сам же отправил вестников к Чагры-хану. Последний умер в 1160-1161 гг. и его преемником был Кылыч-Тамгач-хан Масуд [1, с. 166-176; 7; 12, p. 180-181; 10, p. 139-140; 17, p. 368].

Он подавил восстание своего военачальника Айарбега, а также отстроил крепостные стены Бухары. В 1172-1173 гг. его преемником стал его сын Мухаммед. В 1178-1179 гг. правитель Узгенда Ибрахим б. Хусейн овладел Самаркандом. Его отец Алп Кылыч Тунга Бильга Тугрул Кара-хан Хусейн б. Хасан б. Али. По данным Джамаля ал-Карши последний умер в 1156-1157 гг. Правители Ферганы усилились и не без помощи каракиданей захватили контроль над Мавераннахром. Первым правителем караханидов – вассалов киданей был Хусейн б. Хасан. Хусейну наследовал его сын Ибрахим. В 1178-1179 гг. он овладел Самаркандом. Власть же над Бухарой не была твердой. В 1165 г. Бухарой правил верховный каган Масуд б. Хасан. Однако потом власть захватил садр Бурхан ад-Дин Абд ал-Азиз. В 1207 г. хорезмийцы заняли Бухару и Самарканд, ликвидировав там власть Караханидов. В начале XIII в. султан Усман был уже вассалом Хорезма, а не каракиданей. В 1212 г. в Самарканде поднялось восстание против хорезмийцев, которое возглавили Караханиды. В Узгенде с 1182-1183 гг. правил каган Джелал ад-Дунья ва-д-дин Кадыр-хан. Хорезмийцы убили его в 1212-1213 гг. подавив восстание. Вместо Кадыр-хана поставили каганом Махмуда б. Ахмед. Однако и он скоро был убит. Также казнили Тадж ад-Дина Бильге-хана [1, с. 176-195; 7; 12, p. 182; 22, p. 74; 10, p. 140-142].

Таким образом, мы пришли к следующим выводам. В период 1006-1040 гг. Караханиды состязались в борьбе за влияние с Газневидами. Завершить ее удачно мешало разделение Караханидского каганата на уделы и борьба за влияние между самими Караханидами. С 40-х гг. XI в. Караханидское государство фактически распалось на восточный и западный каганаты. С конца XI в. по 1141 г. Западно-Караханидский каганат был вассалом Сельджукидов. В 30-х гг. XII в. Восточно-Караханидский каганат был завоеван кара-китаями. Западно-Караханидский каганат был подчинен в начале 40-х гг. XII в. и распался на самаркандское и ферганское владения. Ослабление каракитайского государства Си Ляо привело к экспансии хорезмийцев и ликвидации самаркандского владения Караханидов.

Литературы

1. Караев О. История Караханидского каганата (X - начало XIII в.). Фрунзе: Илим, 1983. 301 с.
2. Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209 гг.). Часть I. Источниковедческое исследование. М.: ООО Издательскийдом «София», 2006. 344с.
3. Кылычев А. Исторические источники о империи Караханидов // Научное обозрение. Реферативный журнал. М.: Академия естествознания, 2016. № 3. С. 9-13 http://abstract.science-review.ru/ru/article/view?id=776&fbclid=IwAR0E3tHGg3xHySRfqXRo9ybM5sBi4_OM6Suqeo-P_1SPWCHXSO1njXap0q4
4. Кылычев А.М. Об истории караханидского государства // Международный журнал экспериментального образования. М.: Академия естествознания, 2016. № 10-2. С. 206-210 https://www.expeducation.ru/ru/article/view?id=10634&fbclid=IwAR37agTqAnSPeD6OHQN4oBrV2HPSnBKC4cP-ai5DYre2hYV90zxL0bD817g
5. Хабижанова Г.Б. Взаимоотношения тюркских племен государства Караханидов с огузами // Культура народов Причерноморья. № 228. К.: КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2012. С. 129-132.
6. Aksu A. Karahanlılar devleti'nin gaznelilerle siyasi ilişkileri (389–536/999–1141) // İstem. Yıl:8. Sayı:15. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2010. s. 291 - 319 http://dergipark.gov.tr/download/article-file/260830?fbclid=IwAR2J6KDHdKqivtsGySc1JMNN2tTVXbKAuv74cO8rz98Xe_oq5LpvUMG7wbY
7. Biran M. Ilak-khanids // Encyclopedia Iranica.Vol. XII, Fasc. 6, pp. 621-628. http://www.iranicaonline.org/articles/ilak-khanids
8. Biran M. Qarakhanid Studies: A View from the Qara Khitai Edge // Cahiers d'Asie Centrale. 9 : Études karakhanides. Paris: l'Institut Français d'Études sur l'Asie centrale, 2001. p. 77-89
9. Biran M. Qarakhanid Eastern Trade: Preliminary Notes on the Silk Roads in the 11th-12th centuries // The Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the first Millennium CE. Bonn Contribution to Asian Archaelogy. Vol. 7. Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2015. S. 575-595.
10. Davidovich E.A. The Karakhanids // The history of Civilisation of Central Asia. Vol. IV. Quetingyi: Unesco Publishing, 2000. P. 119-154 https://en.unesco.org/silkroad/sites/silkroad/files/knowledge-bank-article/vol_Iva%20silk%20road_the%20karakhanids.pdf?fbclid=IwAR3VyQRhl7GnhZEscv9WJiJ3g_Q7AOO8GwLrskJZSCCUMa1tcguPibS-ahk
11. Duman A. Kantarat-ü Çarhıyân: Karahanlılar Ve Gazneliler Arasında Horasan Bölgesinin Kaderini Belirleyen Savaş // Gaziantep University Journal of Social Sciences. № 12(1) Gaziantep: Gaziantep University, 2013 . S. 80-107. http://dergipark.gov.tr/download/article-file/223298?fbclid=IwAR1W2Lq92qSVG3EyWQRaSlc_NtDuY7Ir1gYWCorVeKFvv1HxVjE0vWQ3zMJY
12. Duturaeva D. Between the Silk and Fur Roads: The Qarakhanid Diplomacy and Trade // Orientieringen. Zeitschrift zur Kultur Asiens. T. 28. Gossenberg: Ostasien Verlag, 2016. 2016. s. 173-212. https:// www.academia.edu/34511653/Between_the_Silk_and_Fur_Roads_The_Qarakhanid_Diplomacy_and_Trade
13. Duturaeva D. Qarakhanid Envoys to Song China // Journal of Asian History. Vol. 52. № 2. Wiebaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2018. pp. 179-208
14. Erkin E. Karahanlılar ve Uygurlar. https://www.tarihtarih.com/ ?Syf=26&Syz=366663&%2FKarahanl %C4%B1lar-ve-Uygurlar-%2F-Dr.-Erkin-Emet-&fbclid=IwAR3TqDiIQOewETjZY_zlmLwJZ4OCYeOXeZY1MkXoRuNEzr9mD-jqT5a_OT8
15. Genç R. Karahanlılar Tarihi https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=366659&%2FKarahanl%C4%B1lar-Tarihi-%2F-Prof.-Dr.-Re%C5%9Fat-Gen%C3%A7&fbclid=IwAR1x3YDNndGeNNY-OyfhrTGrdIW0wrMHqqa1VhDYSi4CMyJtUNIdX0KstHc
16. Genç R. Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar). Istanbul: Tifdruk Matbaası, 1981. 372 s.
17. Golden P. B. The Karakhanids and Early Islam // The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. pp. 343-370.
18. Gorâčeva V. À propos de deux capitales du kaghanat karakhanide// Cahiers d'Asie Centrale. 9 : Études karakhanides. Paris: l'Institut Français d'Études sur l'Asie centrale, 2001. P. 91-114. https://journals.openedition.org/asiecentrale/621
19. Kočnev B. Histoire de 'Ali Tegin, souverain qarakhanide de Boukhara (XIe siècle), vue à travers les monnaies // Cahiers d'Asie Centrale. 5/6 : Boukhara-la-Noble. Paris: l'Institut Français d'Études sur l'Asie centrale, 1998. P. 19-36. https://journals.openedition.org/asiecentrale/529?fbclid=IwAR1pVZi362ImbrEkz92schZBC7mIxyuJJYmIJz3EPTzqEznSbV8RrXP7yII

20. Kočnev B. Les frontières du royaume des Karakhanides // Cahiers d'Asie Centrale. 9 : Études karakhanides. Paris: l'Institut Français d'Études sur l'Asie centrale, 2001. P.41-48 https://journals.openedition.org/asiecentrale/617?fbclid=IwAR0aL-7BH8XeR_6IpmkeXYetV97CgWYovB7B5LIeEbryKyv0G85NKuBEyFY
21. Kočnev B. La chronologie et la généalogie des Karakhanides du point de vue de la numismatique // Cahiers d'Asie Centrale. 9: Études karakhanides. Paris: l'Institut Français d'Études sur l'Asie centrale, 2001. P. 49-75 https://journals.openedition.org/asiecentrale/618
22. Paul J. The Karakhanids // The Turks. Vol. 2. Ankara: : Yeni Türkiye Yayınları, 2002. P. 71-78
23. Pritsak O. Von den Karluk zu den Karachaniden // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. V. 101, n. f. Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 1951. S. 270–300
24. Pritsak O. Die Karachaniden // Der Islam. Band. 31. Berlin: De Gruyter, 1953-1954. S. 16-68

Göndərilib: 24.06.2020 Qəbul edilib: 26.06.2020

FİLOLOGİYA PHILOLOGY

DOI: 10.36719/2663-4619/56/11-13

Zəki Abdulla oğlu Vəliyev
AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutu

PROFESSOR ABDULLA VƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYA ELMİNDƏ YERİ VƏ ROLU

Xülasə

Professor Abdulla Vəliyev Azərbaycan dilçiliyini nəinki respublikada, həmçinin keçmiş SSRİ-nin müxtəlif elm mərkəzlərində ən mötəbər, ali elmi məclislərdə konqresslərdə, simpoziumlarda, sessiyalarda və s. ən yüksək səviyyədə təmsil etmişdir. Abdulla Vəliyev Azərbaycan elminə bütün varlığıyla xidmət etmiş və Azərbaycan dilçiliyində öz sözünü deyə bilmişdir.

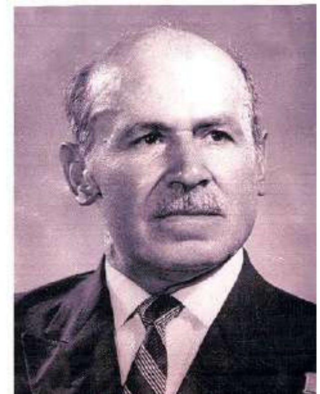
***Açar sözlər**: Abdulla Vəliyev, Azərbaycan dilçiliyi, filolgiya, elmi araşdırmlar*

The place and role of professor Abdulla Valiyev in Azerbaijani philological science

Summary

Professor Abdulla Valiyev presented Azerbaijani linguistics at the highest level not only in the Republic, but also in the most prestigious scientific centers of the former USSR, scientific assemblies, congresses, symposiums, sessions, etc. Abdulla Valiyev served Azerbaijani science with all his being and was able to have his say in Azerbaijani linguistics.

***Key words:** Abdulla Valiyev, Azerbaijani linguistics, philology, scientific researches*

Dünyanın səkkizinci möcüzəsi – doğma Azərbaycanımız yalnız zəngin və təkrarsız təbii sərvətləri – qara və ağ qızılı, əlvan, nadir və nəcib metalları, planetimizdə analoqu olmayan həyat eleksiri – naftalanı, min bir bar və neməti, iqlim və geosiyası mövqeyi ilə deyil, ümumbəşəri sivilizasiyaya bəxş etdiyi Nəsimi, Nizami, Füzuli, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Hüseyn Cavid, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, Səməd Vurğun, Əliağa Vahid, Ayzek Əzimov, Üzeyir Hacıbəyli, Müslim Maqamayev, Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, mayestro Niyazi, M.Rostropoviç, memar Əcəmi, Mikayıl Useynov, Səttar Bəhlulzadə, Tahir Salahov, Mikayıl Abdullayev, Toğrul Nərimanbəyov, Nəsrəddin Tusi, Bənmənyar ibn Mərzban, M.Mirqasımov, Heydər Hüseynov, Lütfizadə, Landau, Azad Mirzəcanzadə və başqa çoxlu sayda dühaları, həmçinin bir neçə çap vərəqinə sığışmayan korifeyləri – dövlət xadimi və sərkərdələri; elm, ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyət xadimləri ilə bir çox məmləkətlərdən seçilir. Lakin bu xəyali ədəbiyyat, incəsənət, elm və intellekt, «kahkəşanı»nda xalqımızın bir çox ləyaqətli övladları bəzən özlərinə qarşı son dərəcə tələbkar və olduqca təvazökar olduqlarından, bəzən isə obyektiv və subyektiv səbəblərdən parlamırlar. Həmin bu ulduzlar yalnız müəyyən anlarda məxsusi bucaq altında sayrışırlar. Adətən nəhəng ulduzlar zəif parıltıya malik olurlar.

Azərbaycan aliminin, ziyalısının, müəlliminin ən ali mənəvi keyfiyyətlərini özündə ehtiva edən xalqın fəxr edə biləcəyi, ləyaqətli oğlu, filologiya elmləri doktoru, professor – VƏLİYEV ABDULLA HÜSEYN oğlu belə ulduzlardan biri idi. Belə Böyük İnsan, müqəddəs Ata haqqında öz duyğularını izhar etmək mənəvi rahatlıq, şərəf işidir, digər tərəfdən onun artıq 34 ilə yaxın əbədiyyətə qovuşduğunu – cismani yoxluğunu bir daha hiss etmək son dərəcə ağır və dözülməzdir.

Dünyamızın ən yüksək dağ silsiləsinin əzəmətini onun yaxınlığında və ya üzərində olarkən bir o, qədər hiss edə bilmərik. Bu möhtəşəmliyi yalnız ondan xeyli uzaqlaşdıqca dəyərincə qiymətləndirə bilərik.

İnsan da, xüsusən nurlu səxsiyyət də elədir. Mən 30 ildən artıqdır ki, Bakı Dövlət Universitetinin geologiya fakültəsində seçmə fənlərdən dərs deyirəm. Bizim "Faydlı qazıntılar" kafedrasının rəhbəri Azərbaycanın ən görkəmli metallagenist alimindən biri AMEA-nın akademiki, Əməkdar Elm xadimi, Azərbaycan Dövlət mükafatı laureatı, geologiya-mineralogiya elmləri doktoru, professor Vasif Məmmədağa oğlu Baba-zadə yüksək intellekt sahibi və ünsiyyətli sima olduğundan onun otağında həmişə universitetin, AMEA-nın görkəmli alimləri, həmkarları, tanınmış insanlar olurlar. Mən müəyyən məsləhət və yaxud hər-hansı bir məsələni həll etmək üçün onun otağına daxil olarkən Vasif müəllim alicənab insan olduğu üçün

məni həmişə belə təqdim edir – Azərbaycanın ən görkəmli dilçi alimlərindən biri – ABDULLA müəlimin oğlu, sonradan isə mənim haqqımda xoş sözlər söyləyir. İnanın ki, bəzi zəka sahibləri, xüsusən, mədəniyyət, incəsənət, elm insanları və başqalarından fərqli olaraq, artıq yaşım atamı keçsə də (0, 76 yaşında haqq dünyasına qovuşmuşdur), fəxr edir və qürur duyuram ki, belə müdrik şəxsiyyətin oğluyam. Eyni sözləri atamın Azərbaycanın bütün güşələrində çox saylı adlı-sanlı tələbələri və onu tanıyanlardan dəfələrlə eşitmişəm. Bu gün, mənim zənnimcə, bu ifadə – ABDULLA müəlim – yüksək mənəviyyat, düzgünlük, saflıq, nəciblik, xeyirxahlığın və alicənablığın sinonimidir. Buna görə də Vasif müəllimə və onu xöş xatirələrində yaşadanlara öz dərin hörmət və ehtiramımı bildirirəm.

Hər şeyin maddiyyata qurban verildiyi, mənəvi-insanı keyfiyyətlərin hərraca qoyulduğu zamanda bu özünü daha bariz surətdə əks etdirir. Unudulmaz Abdulla müəlimin dolğun həcmi və canlı portretini yaratmaq üçün onun xasiyyətinin bəzi həqiqətlərini nəzərinizə çatdırmaq istərdim.

1960-cı ilin yay mövsümündə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) geolololoji-coğrafiya fakültəsinə daxil olmaq üçün Nizami küçəsi №49 ünvanında Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun binasında azərbaycan dili və ədəbiyyatından yazılı qəbul imtahanı çox güman ki, laboratoriya dərsləri üçün nəzərdə tutulmuş, uzun partalara malik, böyük bir auditoriyada keçirilməli idi. Burada 175 nəfər məzun səbirsizliklə imtahanın başlamasını gözləyirdi. Lakin o, 45 dəqiqə keçmasinə baxmayaraq, hələ də başlamırdı. Hamı, hətta komissiya üzvləri – müəllimlər təlaş içərisində idi. Sən demə Abdulla müəllim oğlunun orada olduğu üçün bu imtahanda iştirak etməkdən imtina etmişdir. Axırda bu xəbər o, zaman universitetin rektoru olan akademik Ş.F.Mehdiyevə çatmış və o, “nəyin bahasına olur-olsun Abdulla müəllimi gətirin, çünki mən özümdən çox ona inanıram”. Nəhayət təxminən bir saatdan sonra Abdulla müəllim əsəbi halda auditoriyaya daxil oldu və böyük yerdəyişmə – müəyyən “hazırlıqlar” görmüş şagirdləri pərən-pərən etmə əməliyyatını apardı. İndi bu dediklərim yalnız lətifə effektini verə bilər. Bəli Abdulla müəllim belə obyektiv, prinsipial, vicdanlı pedaqoq və alim idi.

Bütün mənalı ömrünü xalqın varlıq meyarı olan dil və ədəbiyyatın dərin elmi axtaşdırmasına sərf etmiş, sözün həqiqi mənasında əsl pedaqoq, ensiklopedik biliyə malik Abdulla müəllim elmdə özünəməxsus izi və məktəbi olan görkəmli alim idi. O, elmdə novatorluğu, bir neçə elmi cərəyanın simbiozunu yaratmağı çox sevirdi. Təsadüfi deyildir ki, onun – həmkarlannın, məsləkdaşlannın, dostlarının, əzizlərinin təkidilə yazdığı (65 yaşında) doktorluq dissertasiyasında Azərbaycanda ilk dəfə, riyazi (həndəsi fiqurlardan istifadə) coğrafı (şivə və dialektlərin yayılma qanunauyğunluqlarının və dəyişmə xüsusiyyətlərinin izoqloslarla ifadəsi) üsullarının tətbiqi buna bariz nümunədir.

Abdulla müəllim Azərbaycan elmini - dilçiliyini nəinki respublikada, həmçinin keçmiş SSRİ-nin müxtəlif elm mərkəzlərində ən mötəbər, ali elmi məclislərdə konqresslərdə, simpoziumlarda, sessiyalarda və s. o zamankı ən məşhur akademiklər qarşısında ləyaqətlə təmsil edirdi.

Elm və tədrislə nəfəs alan, son dərəcə cəfakeş və təvazökar, nurlu şəxsiyyət olan Abdulla müəllimin ən çox nifrət etdiyi cəhət elmi mənsəbpərəstlik – karyerizm idi. Onun həyat kredosu sevdiyi hər bir şeyə – elmə, sənətə, xalqa, ailəyə bütün varlığı ilə təmənnasız xidmət etmək və özünü bu yolda lazım gələrsə, hətta fəda vermək idi.

Yüksək mənəviyyata, mədəniyyətə və etik normalara malik bu alicənab İnsan, o zaman sovet idealogiyasının və ateizmin tüğyan etdiyi dövrdə, tam ciddiliyi ilə yasaq edilən İslam fəlsəfəsinə və dəyərlərinə söykənərək, həyatda paklıq, ruhən təmizlik xeyirxahlıq yolunu tutmuşdu. O, məşəqqətlərlə dolu bütün ömrü boyu (özünün və ailəsinin də nıaraqlarının zərbə altına qoyulmasına baxmayaraq) bir dəfə də olsun haram tikə yeməmiş və bir şey qəbul etməmişdir. Bu yerdə qeyd etmək lazımdır ki, bu gün din-təriqət azadlığı dövründə, çoxlarının dəbə uyğun islama yönəlməsi, saysız-hesabsız hacılar, kərbəlayilər, məşədilər ordusunun yaranması məncə, elə bir böyük qəhrəmanlıq deyildir. Əgər bu bəzi üzdən-iraq ülamalar üzərlərinə düşən xeyirxahlıq missiyasını lazımınca yerinə yetirmiş olsaydılar buna ancaq sevinmək olardı. Əfsuslar olsun ki, bu belə deyildir.

Bəzi nadanlar Abdulla müəllim haqqında, öz düşüncə tərzlərinə görə, mentalitetlərindən irəli gələrək fağır, yazıq, sakit və s. epitetlərdən istifadə edirdilər. Onlar tərəfindən yüksək mənəviyyat, ədəb-ərkan, təvazökarlıq, təmkinlik və digər ibrətamiz xüsusiyyətlər başqa cür yozula bilməzdi. Düşünmürdülər ki, onun həssas qəlbində həmişə öz-özü ilə mübarizə fırtınaları baş verirdi. Abdulla müəllim çox duzlu, dərin mənalı və yerində söylənmiş yumora malik İnsan idi. Onun hər bir zarafatı, elə bil ki, bayrama çevrilirdi. Boşboğazlıqdan uzaq olan bu İnsanın sanki hər bir sözünün arxasında fəlsəfl duyum, böyük bir hikmət dururdu.

İstedadh alım, gözəl müəllim, əsl ziyalı – Abdulla müəllim qayğıkeş, zəhmətkeş, mehriban, ata, ailəbaşçısı idi. Hələ gənc yaşlarından 2-3 ailənin yükünü öz kövrək çiyinlərində daşımasına baxmayaraq, bir dəfə də bunu biruzə verməmişdi. II Dünya müharibəsində 21 yaşında ikən tibb alayında, bizim rəvan və

xoşbəxt yaşamağımız naminə, alman faşizminə qarşı minlərlə Vətən övladı kimi, Şimalı Qafqazda Novorosiysk şəhəri yaxınlığında dəhşətli döyüşlərdə ayağından ağır yaralanmış və sağaldıqdan sonra arxa cəbhədə fədakarlıqla xidmət etmiş, orden və medallarla yanaşı "Müharibə veteranı" adına layiq görürülmüşdür. Məhz buna görə, alman faşizmi üzərində qələbənin 75-ci il dönümü ərəfəsində, (ölkə prezidenti möhtərəm İlham Əliyevin sərəncamına əsasən müharibə vətəranlarının övladlarının gəlir vergisindən azad olunması ilə əlaqədar) bütün ömrünü bizə həsr etmək azmış kimi, vəfatından 34 il sonra "haqq dünyasından belə öz kömək əlini uzatmışdır". 76 illik mənalı ömründə cəmi bircə dəfə, o da ailə üzvlərinin təkidi ilə Kislovodsk kurortında dincəlmişdır. Onun qaba, təhqiredici söz işlətməsi, ucadan danışması yadımda deyildir. Əgər bizim hər hansı bir hərəkətimiz və ya fəaliyyətimiz onun xoşuna gəlmirdisə, onun öz dərin mənalı, sərt baxışları ilə buna nüfuz etməsi kifayət edir və günahkarı xəcalət kirdabına düçar edirdi.

Abdulla müəllim çoxlarına örnək olacaq həyatında nə qazanmışdısa, yalnız və yalnız öz istedadı, alın təri, zəhməti hesabına, köməksiz, arxasız – necə deyərlər pay-piyada – istər bu elmin zirvələrinə doğru yol olsun, istərsə də ekspedisiya zamanı kəndbəkənd, oba-oba, qarış-qarış gəzdiyi doğma Azərbaycan olsun, yaxud «göz dəyimli» bağına gedən istiqamət olsun fərqi yoxdur. Lakin tam səmimiyyətlə deyirəm ki, onun bir dəfə də belə məşəqqətli həyatından şikayət etdiyini görməmişəm. Əksinə, o, çox optimist və demokratik ruha malik İnsan idi. Heç bir zaman öz iradəsini başqalarına zor gücünə aşılamazdı.

Mənalı ömrünün 55 illini tədrisə həsr etmiş Abdulla müəllim ifrat dərəcədə tələbkar, prinsipial, bəzən isə hətta despotizmə qədər ciddi idi. Buna gözəl misal onun fənn imtahanlarını bir neçə gün aparması ola bilər. Lakin buna baxmayaraq, tələbələrinin ən sevimli müəllimlərindən idi. O, xüsusən yaxşı oxuyan, lakin ehtiyacı olan, kimsəsiz tələbələrə xüsusi atalıq qayğısı və mehribanlıqla yanaşırdı. Bu illər ərzində tələbə və yetişdirmələrindən hətta çiçək dəstəsi də qəbul etməmişdir. Çox təkid edəndə ürəyini sındırmamaq üçün zarafatla deyərdi: «Övladım, diqqətinə görə minnətdaram, amma yaxşı olar ki, bu çələngi valideynlərinə Abdulla müəllimdən qiymət alaraq, canını qurtardığın üçün göz aydınlığı kimi təqdim edəsən».

Bəli, Abdulla müəllimin zəhməti hədər getməmişdir. Onun Azərbaycanın ən ucqar guşələrində belə olan saysız-hesabsız tələbələri arasında yüzlərlə alimlər – elmlər doktorları, hətta akademiklər də vardır. Bundan başqa onun qızı, filologiya elmləri doktoru Kamilə xanım, gəlini istedadlı müəllim və alim, dosent Gülxanım müəllimə, nəvələri, nəticələri onun məslək, amal estafetini ləyaqətlə daşıyırlar. Deməli heç bir şey itmir və hər şey İnsanlara qalır, həmçinin ruh da. Nə qədər ki, Abdulla müəllimi sevənlər, onu yad edənlər yaşayır, deməli, o, da bizim aramızdadır, xatirələrimizi məşğul edir, bizə yol göstərir.

Ədəbiyyat

1. Əzizov E. Xalq şivələri öyrənilir // Azərbaycan müəllimi 1976, 13 fevral.
2. Əzizov E. Görkəmli alim, gözəl müəllim// Lenin tərbiyəsi uğrunda. 1977, 12 dekabr.
3. Əzizov E.Örnək olan ömür // Azərbaycan müəllimi. 1990, 5 dekabr.
4. Зейналов Ф.Г. , Азизов Э.И. Абдулла Гусейн оглы Велиев : К семидесятилетию со дня рождения // Сов. Тюркология. 1980, 1.
5. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı,1962.
6. Багиров А.А., Азизов Э.И. Абдулла Гусейн оглы Велиев. Советская тюркология. 1986, 3.
7. Budaqov R.A. Dilçiliyə aid oçerklər. Bakı: Azərb. Dövlət nəşriyyatı,1956.

Göndərilib: 25.07.2020 Qəbul edilib: 28.07.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/56/14-20

Валида Джавид гызы Исазаде
Бакинский славянский университет

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ СЛОВА *ЗАКОН*

Резюме

В статье раскрывается семантическая история слова *закон*. В древнерусских памятниках письменности слово *закон* совмещало светский и религиозный смыслы.

Исторические словари фиксируют большое число производных от слова *закон* единиц, использующихся в религиозной сфере. Семантическая структура слова *закон* расширяется за счет значений, употребляющихся в естественных и социальных науках. Юридическая специализация слова *закон* способствовала использованию термина *закон* для обозначения нормативного акта. В последние десятилетия наблюдается расширение сферы употребления слова *закон* и его производных.

Ключевые слова: *закон, обычай, внутренняя форма слова, юриспруденция, семантическая структура слова, эволюция, нормативный акт, норма, предел*

Semantic evolution of the word “*Law*”

Summary

The article uncovers the semantic history of the word “law”. In ancient Russian manuscripts the word “law” combined both secular and religious meanings. Semantic structure of the word “law” broadened based on its meanings, used in natural and social sciences.

Specialization of this word in jurisprudence facilitated the use of the term “law” for stipulating a normative act. Semantic evolution of the word “law” lead to broadening the area of its usage.

Key words: *law, custom, inner form of a word, norm, limit, jurisprudence, evolution, semantic structure of a word*

Слово *закон* имеет длительную и сложную семантико-этимологическую историю. В ранних памятниках древнерусской письменности семантическая структура этого слова совмещала значения, связанные с божественными и обыденными, мирскими понятиями. Такое соединение значений, характерное для многих славянских слов (*вера, истина, правда* и т.д.), нашло отражение в синонимичности слова *закон* словам *правда, истина*, с одной стороны, и *обычай*, с другой.

Изучая язык «Договоров русских с греками», важнейшего памятника русского литературного языка X в., И.И.Срезневский писал: «Правда была для русского следствием истины в делах жизни, а сама истина, тепля в душе веру, в жизни выражалась законом. Слово *вера*, общее достояние не одних славян, но и других народов (срав. *veritas, verus* и т.д.), употреблено в Договорах в двух главных смыслах – не только как доверие, но и как создание божественного закона» (31, с. 33).

В исторических словарях русского языка семантическая структура слова *закон* представлена как совокупность значений религиозного и светского содержания. Так, *закон* в «Словаре древнерусского языка» И.И.Срезневского обозначает понятия, связанные с обычаем и христианской верой – <вера, правила веры>, <завет>: «*Приходилъ в Новгородъ владыка Сузальскыи Дионисий… поучая закону Божію, а утверждая правовѣрнуювѣру и истинное христианство*» (32, т. 1, ч. 2, с. 922). «Выделен и закон естественный – «закон природы». «*Дроугъ за дроуга пекутся оудовечинъми и законъмъ естъствънъим*» (Там же).

В Словаре русского языка XI – XVII вв. религиозное значение слова *законно* определяется как <вера, вероисповедание; совокупность правил поведения, предписываемых той или иной религией>, раскрываясь в таких сочетаниях, как *Ветхий и Новый закон* (Завет), *Второй закон* (Второзаконие) – название части Священного писания – пятой книги Моисея, *Законъ Моисеевъ, Законъ Христовъ, Законъ божий* и др. (28, вып. 5, с. 217). Именно в этом значении слово *закон* послужило основой для целого ряда производных, относящихся к вероисповеданию. Например: *законникъ* <знаток закона, религиозного вероучения>; <тот, кто устанавливает закон, законодатель (о пророке Моисее)>; <священнослужитель, монах> (28, вып.5, с. 218).*Законный* – <относящийся к религии, вероисповеданию>; <живущий в соответствии с общепринятыми правилами поведения, обычаями, связанный с соблюдением обычаев, предписаний религиозно-нравственного характера>: «*Аще будемъ братие добри, а не законни, то не спасемся да будем братие в законе живуще*» (28,вып. 5, с. 220).*Законоположение* – <свод установлений, правил, предписания религиозно-нравственного и светского характера>, <мона-

стырский устав>, <часть Священного писания, Пятикнижие Моисея>. См. также: *законодавец, законоборец, законодание, законоположник, законоправец, законопреступник, законоуставник, законоучитель, законохранение* и др. зафиксированные в Словаре русского языка XI – XVII вв. (28, вып. 5, с. 219 – 222).

Нерелигиозные значения слова *закон* представлены как <установления, предписания светской власти>, <общепринятое правило, обычай>. Отдельно выделено значение <связь между явлениями, естественный закон> (28,вып. 5, с. 220 – 221).

В одном из первых политических трактатов Древней Руси середины XI в. «Слово о законе и благодати» писателя и митрополита Иллариона центральная идея «благодать» (свобода, истина), выражающаяся в высоком нравственном состоянии человека, воспринимается благодаря *закону*, который рассматривается как формальное предписание, регулирующее поведение людей в обществе на той ступени их развития, когда они ещё не постигли истину: «*Закон бо предтеча и слуга благодати и истины*» (14, с. 193). О «*законѣ Моисеомъ даннѣмъ и о благодати и истинѣ, Іисусъ Христомъ бывшиимъ, повѣсть си есть*», указывалось в «Словаре древнерусского языка» М.М.Срезневского (См.: 32, т. 1, ч. 2, с. 926). Таким образом, понятие закона божественного предполагает и юридическое содержание.*Закон* и *истина* различаются, но не противопоставляются друг другу. «Истина воспринимается человечеством благодаря закону, а не вопреки ему» (14, с. 191 – 192). Термин *закон* в «Слове о законе и благодати» употребляется наряду с термином *правда*, имеющим юридическое содержание.Нарушение законов, установленных церковной или светской властью (грех, безнравственность), рассматривалось как *беззаконие*: «*Весь день беззаконие и неправду умышляет язык твой. Возлюбил злодейство и неправду больше добра и правды*» («Сказание о Борисе и Глебе») (38, с. 36). «*Где свадьбы и пиры, тут монахи и монахини, и беззаконие: ангельский имеют на себе образ, а блудный нрав; святительский имеют на себе сан, а обычай похабный*» («Моление» Даниила Заточника) (38, с. 64).

И.И.Срезневский указывал на различие божественного и мирского смыслов в слове *закон* и в качестве примера приводил – «*сочетание по закону и покону*», т.е. по закону и по обычаю, где противопоставляется «*lex въ отношении къ consuetudo*» (32, т. 1, ч. II, с. 923). Значение <обычай> раскрывается в следующих примерах: «*А вы мужи, по закону держите жены свои*»; «*Показненъ будетъ по закону Гречьскому, по оуставу и по закону Рускому*» (32, т. 1, ч. 2, с. 922).

Иной точки зрения придерживался В.И.Сергеевич: «Слово *закон*, как и слово *покон*, означает одинаково *обычай*, происходит от слова *кон*, которое значит «начало», а вместе с тем «предел, границу». Это происходит, по его словам, по аналогии со Средневековой латынью, где *lex* означает не только закон, но и обычай» (26, с. 14). «Русский закон договоров в начальной летописи – это русский обычай, из которого только очень немногое вошло в договоры и «Русскую правду», – писал В.И.Сергеевич» (Там же, с. 16).Смысловое расхождение слова *закон* со словом *обычай* В.И.Сергеевич связывал с распространением Византийского права, оказавшего своё влияние на нормы древнерусского права.

«Большой юридический словарь» определяет «Закон русский» таким образом: «обычное право восточных славян Киевской Руси IX – X вв., содержит нормы уголовного, наследственного, семейного процессуального права» (5, с. 212).

«Есть две основные формы права: *юридический обычай* и *закон*. Юридический обычай – первоначальная, естественная форма права: на первых ступенях общежития все право заключено в юридическом обычае. …Закон получает обязательную силу, поддерживаемую всеми средствами государственной власти. Закон является позднее юридического обычая..», – писал В.О.Ключевский (15, с. 221).

Развитие семантической структуры слова *закон*, употребление его не только в юриспруденции, но и в естественных, социальных науках, с самого начала определялось связью всех его значений с внутренней формой слова, образующей его семантическое ядро.

Юридический закон, выводится в «Энциклопедическом словаре» Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона из общих законов, управляющих жизнью природы и человеческого общества, как «проявление воли законодательной власти, имеющее целью регулирование общественной жизни путём установления в ней определённого порядка отношений» (4, с. 180).

Эволюция правовой семантики слова *закон* показывает, что попытки определить юридическое содержание понятия *закона* восходят к глубокой древности. В законодательствах древнейшего периода доминировало воззрение о божественном происхождении законов, установленных Моисеем. Английский юрист и историк права Г.Мейн в своих исследованиях по истории древнего права отмечал, что древнейшие сборники законов (Законы Ману, законы «Двенадцати таблиц») представляют собой «соединение закона с религией» (19, с. 4).

В Древней Греции издание законов считалось делом людей мудрых, способных ввести в человеческие законы начала разума, управляющего всей природой. Древняя идея естественного права считала человеческие законы отражением высших.

Поиски естественных основ права и закона приводили древнегреческих философов к мысли о необходимости преклонения перед авторитетом закона. Платон видел «близкую гибель того государства, где закон не имеет силы и находится под чьей-либо властью» (21, с. 124).Аристотель понимал под законами «правила общественного поведения как результат мудрого опыта, придавшего им характер естественности и неизменности» (1, с. 95).В Древнем Риме господствовало представление о том, что закон, изданный народной волей, приобретал характер общеобязательной нормы после одобрения его богами.Римские юристы восприняли от греческой философии представление о естественном праве, нормы которого выводились как из природы, так и отношений между людьми.

Справедливость и обязательность закона подтверждались словами оратора Демосфена: «Закон есть то, чему все люди должны повиноваться в силу разных оснований, но, главным образом, потому, что всякий закон есть предписание, мысль и дар богов, решение мудрых людей и обуздание преступлений, совершаемых намеренно или по неведению, общий обет государства» (Цит.: 21, с. 105).

В концепции крупнейшего представителя католического богословия Фомы Аквинского вечный закон – как источник всех других законов – выражает божественный разум. Божественный закон – это правила исповедания, данные людям в божественном откровении (Ветхом и Новом Завете). Наряду с этими законами, Фома Аквинский выделяет человеческий закон, который, несмотря на конечную цель – общее благо людей, наделён и принудительной санкцией против его нарушителей (14, с. 27-39).

В «Философском энциклопедическом словаре» слово *термин*, обозначавшее в античной философии «понятие, фиксирующее устойчивые и непреходящие аспекты реальности в противоположность разнообразным и изменчивым её чувственным образам», приводится как аналог современного понятия «закон» (37, с. 653).

Раскрытию сущности семантической нерасчленённости слова *закон,* определяемой понятийной общностью теологических и правовых категорий, помогает обращение к его внутренней форме. Этимологически восходя к древнерусскому *конъ* (поконъ), т.е. «предел, начало, конец» (32, ч. I, т. II, с. 127), слово *закон* сохраняет семантику «известной границы, предела» во всех своих значениях, указывающих на «предел, устанавливаемый перед человеческой волей» (8, с. 460). Так, одна из составных частей «Русской Правды», определяющая порядок кормления (управления – В.И.) княжеского чиновника – *вирника*, называется *покон вирный* (См.: 25, т. 1, с. 49, 64). В «Этимологическом словаре русского языка» М.Фасмера фиксируются значения слова *закон* в родственных языках: *обычай, закон, вера.* В словаре нашло отражение и употребление слова *закон* в значении <начало> (36, с. 75)

Испытавшие влияние византийских законодательных сводов («Эклога» - или VIII в., «Закон судный людем» VIII в.– «Прохиерон» – конец IX в.) и др. законодательные источники того времени включали статьи с требованием «судить по закону», т.е. в соответствии с христианской верой: «*А судить им право, по крестному целованию*» (25, т. 1, с. 304).

В статьях Новгородской и Псковской Судных грамот содержатся требования судить по местным обычаям (старине и пошлине): «*А наместником великого князя и тиуном пересуд свой ведати по старине*» (24, т. 1, с. 304); «*Их судити по псковской пошлине*» (25, т. 1, с. 339, 375).

Использование слова *закон* в юридических текстах способствовало дальнейшей его специализации в терминологическом значении. Юридическая семантика развивалась на основе значения <установления, предписания светской власти>, выделенного в «Словаре русского языка XI – XVII вв.» (28, вып.5, с. 218).

В Соборном Уложении – крупнейшем законодательном источнике XVII в. (1649 г.) слово *закон* используется, по словам А.П.Романенко (24, с. 18), «согласно традиции церковнославянского оформления некоторых устойчивых элементов деловых текстов», в преамбуле при указании на источники свода законов: каноническое и светское право: «*ис правил святых апостол и святых отец, и из градских законов греческих царей, и из старых судебников прежних великих государей*» (25, т. 3, с. 83). Для обозначения законодательного акта используется термин *государев указ*: «*расправа делати по государеву указу*» (25, т. 3, с. 102).

В законодательстве Петра Первого термин *закон* так же не приспособлен к обозначению нормативных актов, многие из которых написаны им самим или при его участии. Вместе с тем в своих предписаниях законодатель нередко обращался к этому термину, утверждая необходимость знания законов и неукоснительного их соблюдения»: «*Понеже в суе законы писать, когда их не хранить или*

ими играть как в карты» (11, с. 108). Или, например, требуя от формулировки закона ясности и чёткости, Петр писал: «*Надлежит законы писать ясно, чтобы их не перетолкововатъ*».

Характерная для петровского законодательства терминологическая многоимённость проявлялась и в том, что для наименований законодательных актов использовались разные термины – исконные, и в большей степени, заимствованные, что объяснялось европеизацией официально-деловой лексики, характерной для Петровской эпохи.

Так, закон о государственной службе назывался «Табель о рангах», военно-уголовный закон – «Воинский, артикул», закон о повинностях 1722 г. был назван «Плакатом», права и обязанности должностных лиц определялись «Генеральным регламентом». Широко употребительны в Петровскую и послепетровскую эпоху термины *указ, устав*, *наказ*. Среди многочисленных законов, изданных на протяжении XVIII века, – «Указ об утверждении Правительствующего Сената» (1714), «Указ о фискалах и об их должности и действии» (1722), «Указ о хранении прав гражданских» (1722); «Устав вексельный» (1729), «Устав благочиния» (1782) и др.

Изучая язык русского права, Б.Унбегаун отмечал, что термин *закон* вошёл в правовой обиход в XVIII веке. «До XVIII века термин «закон» был неизвестен русскому юридическому языку», так как он употреблялся лишь для обозначения закона Божеского <…> и был церковно-славянским словом. При помощи этого же слова были образованы в XVIII веке многие сложные термины <....>, как *законодатель, законодательство, законоустройство, законопослушный, беззаконный, незаконный* и т.д.» (35, с. 316-317).

«Светское освоение церковнославянских элементов происходит в течении всего XVIII в., причём оно может идти разными путями. Этот процесс может иметь сознательный характер, когда славянская лексика намеренно вводится в язык для того, чтобы обогатить словарный материал литературного языка», – писал В.М.Живов (10, с. 497).

Словообразовательнуюактивность термина *закон* подтверждает обширная группа производных: *законник, законный, законность, законнорождённый, законовед, законоведения, законодательный, законодательствовать* и нек.др., появившихся в XVIII веке (30, т. IV, с. 543 – 546).

Одним из важнейших источников российского права был «Наказ комиссии о составлении проекта Нового Уложения» (1767), сыгравший заметную роль в законодательной и административной практике Екатерины II.

В этом документе термин *закон* представлен не только в церковном, но и в юридическом значении: «*Закон христианский научает нас взаимно делать друг другу добро, сколько возможно*»; «*А всякого согражданина особо видеть охраняемого законами, которые не утесняли бы его благосостояния, но защищали бы ото всех сему правилу противных предприятий*» (1, с. 322 – 332).

Термин *закон* имеет значение и <нормативного акта>, т.к. в Наказе говорится «*о хранилище законов (сенате), … о законах вообще, о законах подробно*» и т.д. (См.: 15, с. 71).

Смысловой центр слова *закон* был чётко определён в «Толковом словаре живого великорусского языка» В.И.Даля – <предел, поставленный свободе воли или действия, неминуемое начало основания, правило, постановление высшей власти>. Значения слова раскрывались в следующих сочетаниях: *закон божий, закон христианский, «закон природы, или естественный закон, которому неизбежно следует вся вещественная природа»; законы гражданские, установленные гражданскою, государственною властью для обеспечения быта граждан* (9, т. 1, с. 588).

В юридической литературе с начала XIX в. активно обсуждались вопросы, связанные с разработкой терминологических номинаций для наиболее важных правовых понятий. В формировании терминологической лексики важное значение приобретает и процесс калькирования: *законодательство* (нем. Gesetzgebeing), *законность* (нем. Gesetzlichkeit). Слова *закономерный* (нем.Gesetzmässig) и *закономерность* – «появились в последние десятилетия XIX в. и первоначально были связаны с языком юридическим» (27, с. 320). «Впрочем, как указывает Ю.С.Сорокин, – тогда же эти слова начинают применяться в более широком смысле. Ср. например, *закономерность* исторического процесса» (27, с. 321).

По мнению Н.М.Коркунова, выдающегося русского учёного, занимавшегося вопросами государственного права, «только предначертания, рассмотренные в Государственном Совете, являются законами, а все остальные волеизъявления монарха – указом, т.е. актом верховного управления» (Цит. 7, с. 13).

Позднее выдающийся русский государственный деятель, юрист-криминалист Н.С.Таганцев, рассматривая особенности законодательных актов, писал: «Но кроме законов в тесном смысле, власть верховная выражается в повелениях <…> повеление от закона различается тем существенно, что

предмет первого есть особый, определённый какой-либо случай, а предмет второго есть постановление общего правила…» (33, с. 145).

Рассматриваемый период характеризуется отсутствием единообразия в названиях законодательных актов.Для их наименования наряду с термином *закон,* активно использовались как синонимичные и другие термины: *постановление, устав, установление, учреждение*. Ср.: «*Никакой закон, устав или учреждение не исходят из Совета и не могут иметь совершения без утверждения верховной власти*». «*Случаи, требующие дополнения законов и учреждений*» (25, т. VI, с. 62, 116).

«*Законность*, определяемая В.Далем как состояние согласного с законами, на них основанного» (9, т.1, с. 588), явлений природы основана на регулярной повторяемости и предсказуемости целого ряда явлений в течение длительного времени. Указанные свойства лежат в основе законов физики, химии, механики и способствуют открытию других законов и существованию явлений, без которых не было бы других открытий, например, новых элементов в периодической системе, существования новых неизвестных планет, законов Менделя, Мерфи, Законов больших чисел и др., – отмечает далее «Энциклопедический словарь» (4, с. 180).

Октябрьская революция 1917 г. привела к коренным преобразованиям в системе государственного управления «Появились новые органы государственного управления, произошло полное обновление тематического круга функционального использования деловой речи» (17, с. 192). Изменения произошли и в жанровом составе официальных документов.

В первые десятилетия после Октябрьской революции для наименования нормативных актов использовались разные термины, среди которых было немало обозначений, отражавших агитационно-пропагандистский характер революции: *декрет, кодекс, постановление*. «Окончательно уходят в прошлое такие разновидности документов, как прошение, рескрипт; укрепляются новые жанры: заявление, мандат, декрет и т.д., отвечающие потребностям нового государственного строя. Нет точных различий между законами и правительственными распоряжениями в собственном смысле слова»– отмечалось в одном из журналов послереволюционного времени (6, с. 5). Термин *декрет* в первые годы существования советской власти нередко использовался в качестве синонима термина *закон*. В конце 1918 годы были изданы *кодексы*. В статье «О законодательстве социалистического государства» Н.Кумыкин писал: «Кодексы, заменившие собой дореволюционное «уложение», являются законодательными актами, дающими систематизированную регламентацию определенной области отношений <…>. Наиболее широкое применение эта форма получила с переходом к новой экономической политике и осуществлением в связи с этим переходом задачи большего укрепления революционной законности» (17, с. 32).

В 30-е годы на страницах юридических журналов активно обсуждались различные проекты по изменению формы советских законов в зависимости от их содержания. В рекомендациях по законодательной технике предпочтение отдавалось термину *закон*: «*В языке имеется краткое и выразительное слово* «*закон*» (См. 12, с. 91; 6, с. 5; 13, с. 34).

Наблюдения над семантической эволюцией слова *закон* показывают, что развитие семантической структуры этого слова характеризуется не только расширением её, но и смысловой трансформацией, придавшей слову совершенно противоположное значение.

Так, Октябрьская революция перестроила семантику слова *закон*, сообщив ей новое, по сути антинормативное содержание. «Понятие советского закона не имеет ничего общего с понятием закона в том смысле, какой господствовал в науке государственного права до настоящего времени», указывалось в журнале «Советское строительство» в 1928 г. (22, с. 48).

Характерное для первых послереволюционных лет отрицание буржуазного понятия закона переходило в отрицание закона вообще: «Революционный закон был высшей силой, творившейся здесь и сейчас над изменником революции, которым мог стать любой» (3, с. 105).

Теория революционной «законности», развивавшаяся в 20 – 30-е годы XX в., не признавала законность как принятую буржуазным правом «норму, определяющую права и обязанности граждан». Творцы новых законов, охранявшие права и обязанности не «индивидов», «отдельных представителей масс», а «нормы общей жизни», писали: «В обществе коммунистическом закон как норма был призван к организации отношений не отдельных «индивидов, а непосредственно к организации жизни человеческой массы» (22, с. 49). Создатели новой теории права, раскрывая содержание понятий «законность», «справедливость», считали, что, «если в процессе применения закона страдают интересы отдельных представителей трудящихся масс, они (массы – В.И.) должны отступать перед благом всего коллектива или класса» (См.: 12, с. 15).

В «Толковом словаре русского языка» под ред. Д.Н.Ушакова представлены главным образом научно-философские и правовые значения слова *закон*: «Постоянное и необходимое отношение, связь между явлениями, существующая в объективном мире независимо от человеческого сознания (филос.). // Общее положение какой-нибудь науки, являющееся результатом осмысления и обобщения отдельных наблюдений, исследований (науч.). Установленное государственной властью общеобязательное правило, регулирующее какую-нибудь область общественно-правовых отношений (право)».

Приводится и старое обобщённое значение этого слова: «Система нравственных и обрядовых правил, предписываемых тем или иным религиозным учением». Показательны пометы: «*книж.*», «*устар.*», «*обл.*» (34, т. 1, с. 953).

Начиная с 60-х годов XX в. активизируются процессы обновления законодательства, классификации законов по юридическим критериям (сферы действия и виды законов), создания соответствующей терминологии.

Семантическая эволюция слова *закон*, определившая его чёткую логическую смысловую структуру, зафиксирована в толковых словарях последнего времени, отражающих особенности современного словоупотребления. Так, в «Толковом словаре русского языка» С.И.Ожегова и Н.Ю.Шведовой *закон* определяется как:1) Не зависящаяся ни от чьей воли, объективно наличествующего непреложность, задаваемость, сложившаяся в процессе существования данного явления, его связей и отношений с окружающим миром. *Законы природы, Законы движения планет*. 2) Постановление государственной власти, нормативных акт, принятый государственной властью, установленные государственной властью общеобязательные правила. *Соблюдать закон*. 3) Общеобязательное и непреложное правило. *Законы нравственности.* 4) Общее название основных принципов и идей религиозного вероучения, свод правил какой-нибудь религии. *Закон божий* (20, с. 208).

Наметившаяся в последние десятилетия тенденция к увеличению частотности и расширению сферы употребления ряда терминов, относящихся к экономике, политике, праву, нашла отражение в семантической структуре слова *закон* и его производных, что привело к появлению новых сочетаний слов.Так, *законный* – не только «относящийся к закону» (во 2, 3 и 4 зн.), «основывающийся на законе», но и «вполне понятный и допустимый» (*законный упрёк, законное недоумение*) (20, с. 208).Первоначальный смысл слова *закон* обнаруживается в употреблении слова *законный* в разговорной практике: «справедливый» в значении «правильный», «обоснованный»: *законная гордость*.

В 90-е годы XX в. большую популярность приобрело употреблявшееся в арго слово *беспредел* (<группировка профессиональных преступников, не придерживающаяся воровских обычаев, традиций и законов>) в общем значении беспредельного беззакония (См.: 17, с. 171 – 174). Связь семантики слова с его внутренней формой очевидна.

Выход за рамки терминологической системы наблюдается в изменившихся контекстах употребления специального слова *незаконный*, использующегося для обозначения установившегося вопреки закону порядка в различных областях – административно-правовой, экономической, в юридической практике.

Показательно расширение круга сочетаемости иноязычного эквивалента слова *законный* – *легитимный* (от лат. legitimus– законный) в политической сфере: *легитимная власть, легитимный порядок, легитимное право, легитимное должностное лицо* и др.

Литература

1. Антология мировой правовой мысли в пяти томах. Т. V. Россия X – XIX в. М., 1999.
2. Аристотель. Политика. Ч. VII // Сочинения в 4-х томах. М., 1978.
3. Борисова Т.Ю. Революционное законодательство 1917 – 1918 гг. Выбор языка // Новое литературное обозрение, 2011, № 2.
4. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. Т. XII. СПб., 1894.
5. Большой юридический словарь. М., 1997.
6. Верховский П. Литературные формы и стиль советских законодательных актов // Власть Советов, 1929, № 3.
7. Гесен В.М. Русское государственное право. Курс лекций. СПб., 1913.
8. Гранат и К^{о}. Энциклопедический словарь. 1-е изд. М., 1900.
9. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х т. М., 1989 – 1991.
10. Живов В.М. Язык и культура в России XVIII века. М., 1996.

11.Зайченко А.Б. Взгляды Петра I на власть и закон // Историко-правовые исследования: проблемы и перспективы. М., 1989, с. 103 – 109.
12.Ильинский И. Категория законности и справедливости в советском праве // Советское право, 1926, № 2.
13.Ильинский И. Язык закона // Советское строительство, 1927, № 8 – 9.
14.История политических и правовых учений. Средние века и Возрождение. М., 1986.
15.Ключевский В.О. Курс русской истории. Часть I. сочинения в 9-ти томах. Т. 1. М., 1987.
16.Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над практикой масс-медиа. М., 1991.
17.Кумыкин И. О законодательстве социалистического государства // Советское строительство, 1938, № 7.
18.Логинова К.А. Деловая речь и её стилистические изменения в советскую эпоху // Развитие функциональных стилей современного русского языка. М., 1968, с. 186 – 230.
19.Мейн Г. Древний закон и обычай. Исследования по истории древнего права. Пер. с англ. Под ред. М.М.Ковалевского. Изд. 3-е. М., 2013.
20.Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд. М., 1997.
21.Политические учения древнего мира. М., 1976.
22.Понтович Э.Э. Понятие и значение закона в советском государстве // Советское строительство, 1928, № 7.
23.Претерский И.С. Дигесты Юстиниана. М., 1956.
24.Романенко А.П. История русского делового стиля до XIX века. Элиста, 1983.
25.Российское законодательство X – XI вв. в 9-ти томах. М., 1984 – 1988.
26.Сергеевич В.И. Лекции и исследования по древней истории права. Изд. 2-е. СПб., 1889.
27.Сорокин Ю.С. Развитие словарного состав русского литературного языка. 30 – 90-е годы XIX в. М.-Л.: «Наука», 1965.
28.Словарь русского языка XI – XVII вв.Вып. 5. М., 1978.
29.Словарь церковнославянского и русского языка. СПб., 1867, т. 3, 2-е изд.
30.Словарь современного русского литературного языка в 17-ти томах, т. IV (Ж-З). М.-Л., 1955.
31.Срезневский И.И. Русское слово. М., 1986.
32.Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. М., 1989.
33.Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. Т. I. СПб., 1902.
34.Толковый словарь русского языка. Т. 1. Под ред. Д.Н.Ушакова. М., 1935.
35.Унбегаун Б.О. Языкрусскогоправа // Selected paper on Russian and Slavonic philology. Oxford. At the Harendon Press, 1969.
36.Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.
37.Философский энциклопедический словарь. М., 1989.
38.Хрестоматия по древнерусской литературе. М., 1985.

Göndərilib: 30.07.2020 Qəbul edilib: 02.08.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/56/21-23

Xuraman Rahib qızı Mirzəyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
mirzayeva555@gmail.com

MÜXTƏLİF TERMİNLƏRİN DİLDƏ NEOLOGİZMLƏRƏ ÇEVRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə dildəki terminlərin cəmiyyətdə baş verən müxtəlif proseslərin təsiri nəticəsində neologizmlərə çevrilməsindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, hər hansı bir dilin lüğət tərkibi həm daxili, həm də xarici mənbələrin hesabına zənginləşir, həyati davamlılığı isə onun işlənməsindən asılıdır. De – terminləşmə prosesinin mahiyyəti açıqlanır, terminlərin ümumişlək sözə çevrilməsi, səbəbləri araşdırılır.Həmçinin ümumişlək sözlərin de-terminləşmə posesindəki rolu qeyd olunur.

Açar sözlər: *termin, neologizm, de-terminləşmə, leksik, lüğət, söz*

Transformation of vaious terms into neologisms

Summary

The article deals with transformation of language terms into neologisms which is the consequence influence of various processes taking plase in society. It is also highlighted that the vocabulary of any language is enriched with both internal and external sources, its sustainability depends on its usage. The process of determinologization of concepts and transformation reasons of terms are studied. Also the role of common words of the lexicon in the determinologization process is noted.

Key words: *term, neologism, determinologization, lexicon, vocabulary, word*

Giriş

Hər bir dilin inkişaf yolunun daşıyıcısı olan millətin tarixi inkişafı ilə baglı olması bir həqiqətdir. Cəmiyyətdə baş verən hadisələr, dəyişikliklər birinci növbədə dildə öz əksini tapır. Belə ki, iqtisadi-mədəni həyatda baş verən dəyişmələr dilin inkişafına, xüsusilə onun lügət tərkibinə güclü təsir göstərir. Bu cür dəyişikliklər uzun tarixi dövr ərzində tədricən baş verir.

Dilin lügət tərkibinin ümumişlək olmayan qrupuna daxil olan terminlər dilçiliyin xüsusi bölməsi olan terminologiyada öyrənilir. Ədəbi dilimizin inkişaf tarixində leksik qatın mühüm hissəsini təşkil edən terminoloji leksika müəyyən elmi anlayışlar sistemi ilə baglıdır. Dilin lügət tərkibinin mühüm bir hissəsini terminlər təşkil edir. Sadıqova. S, (2010; 244) yazır: "Terminologiya müstəqil bir elm sahəsi olmaq etibarilə: elmi-texniki anlayışlar, onların mahiyyəti, əlamətləri, sistemləri və təsnifatları haqqında, anlayışların təsbit edilməsi vasitəsi olmaq etibarilə onların təyinatları haqqında anlayışları ifadə etmək üçün dilin məntiqi vasitələri kimi: indekslər(qısa işarələr) və anlayışların ifadəsi üçün lazım olan başqa vasitələr haqqında biliklərin məcmusundan təşəkkül edir".

Müasir dövrdə terminoloji leksikanın zənginləşməsi prosesi daha sürətlə gedir.Çex dilçisi K.Soxovun hesablamalarına görə, müasir dünya dillərində meydana gələn yeni sözlərin 90%-ni terminlər təşkil edir.Bu, hər şeydən öncə ayrı-ayrı sahələrdəki yeniləşmənin dildə təzahürü ilə baglıdır. Belə ki bu sahələr təhsil, iqtisadiyyat, sənaye, elmi-texniki, humanitar, sosial, tibbi olmaqla bölünə bilər. Hal-hazırda yaşadığımız dövr internet texnologiyaları erasıdır, ona görə də göstərdiyimiz sahələr hamısı bir-birilə əlaqədardır. (Məmmədov. Ş, www.adq.az)

Qeyd etmək lazımdır ki, İnternet vasitəsilə termin haqqında əlavə bilik (etimolgiya, təsvirlər, şərhlər və.s) əldə etmək mümkündür. Müasir texnologiyalar terminləri yalnız mətn şəklində deyil, həm də digər multimedia təsvirlərinin (foto, audio, video) köməyi ilə təqdim etməyə imkan verir.

İnsanların informasiyaya asan çıxışı və sosial mediya vasitəsilə yayımı biliklərin çox böyük sürətlə populyarlaşmasına şərait yaradır.Ona görə də nisbətən dar çərçivədə istifadə olunan anlayışlar (terminlər) da sürətlə de-terminləşir (terminləşmənin əksi).

Hələ elmi-texniki inqilab dövründə "informasiya-kommunikasiya proseslərinin aktivləşməsinin" nəticəsi olaraq müxtəlif bilik sahələrində terminlərin ciddi artımı və onların ümumişlək leksikaya daxil olması haqqında danışılırdı.Həmin dövrlər bu proses "terminoloji partlayış" adını almışdı.Hazırkı qloballaşma dövründə "özünəməxsus terminoloji ekspansiya" haqqında danışmaq olar ki, bunu da bir sıra linqvistlər "leksikanın intellektuallaşması" tendensiyası kimi müəyyən edirlər, bu da terminologiyanın kommunikativ rolunun yüksəlməsi ilə əlaqəlidir. (Əliquliyev, Qurbanova, s 3-8)

Müasir dövrdə daha çox və tez-tez xüsusi leksika “vahid semantik sahədə gündəlik olaraq”istifadə olunur və “daimi de-terminləşmə prosesinə uğrayır”.

De-terminləşmə anlayışının özünün anlaşılması məsələsi bu günədək birqiymətli həllini tapmayıb. Terminin terminlər sistemindən çıxaraq ümumişlək sözə çevrilməsi ilə əlaqədar xüsusi mənasını itirməsi de-terminləşmədir. İnkişaf etmiş milli dildə de-terminləşmə dilin nominativ sisteminin zənginləşməsinin əsas yollarından biridir, xüsusi və ümumişlək leksikanın qarşılıqlı fəaliyyətini əks etdirir. De-terminləşmə terminin dil substrantının (alt qatının) semantik və funksional variasiyasını əks etdirir. Funksional de-terminləşmə terminin terminoloji funksiyasını itirməsidir. Semantik de-terminləşmə terminoloji mahiyyətini itirməsi və terminin yeni semantikasının inkişafında meydana çıxır. (Бычкова. О.Н, с 458-462)

Ümumişlək leksika daimi olaraq terminlərlə zənginləşdirilir, bu isə digər dillərdə oldugu kimi, Azərbaycan dilində də uyğun anlayışların aktuallığı ilə izah olunur. De-terminləşmə prosesi kommunikativ proseslərin intellektuallaşması üsulu kimi, dünyanın informasiya şəklinin tanınması və zənginləşməsinin anlaşılmasını şərtləndirir.

Terminlərin ictimai sferada işlənmə tezliyini avtomatik olaraq müəyyən etməklə de-terminləşmə prosesini analiz etmək və qiymətləndirmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, anlayışların terminləşmə və de-terminləşmə göstəriciləri onların istifadə edildiyi dilin yayılma arealından, başqa sözlə, ölkə əhalisinin sayından asılıdır.

Terminləşmə - adi, hər gün işlənən sözün terminə çevrilməsi, tərs proses – terminin ümumişlək dilə daxil olması prosesidir. 2000-ci ildə İnqrid Meyer və Kristen Makintoş tərəfindən terminologiyaya aid işlərində analiz olunub və de-terminləşmə adlandırılıb.

Onlar de-terminləşmənin iki kateqoriyasını təsvir edirlər:

1. Termin gerçək mənasını saxlayır, qoruyur, lakin predmetin aid olduğu sahənin ekspertləri tərəfindən istifadə olunmur. Belə halda mümkündür ki, predmet populyarlaşmağa başlayıb, insanlar termini istifadə etmək üçün anlayışı kifayət qədər yaxşı anlayırlar. Nümunə olaraq, xəstəliklərə aid tibbi terminləri göstərmək olar, belə ki, bu terminlər kifayət qədər geniş yayılib və onlar haqqında hamının məlumatı var.
2. Söz hal-hazırda tamamilə digər konsepsiyanı təsvir edir.

Terminologiya daimi hərəkətdə olan, dinamik bir sistemdir. Belə ki, bu sistemdə terminlərin, anlayışların, təriflərin həyat dövrü başa çatır. Onlar istifadədən çıxır, köhnəlmiş və qeyri-elmi anlayış kimi ləğv edilirlər.

Digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminoloji sistemlərdən leksik vahidlərin alınmasının bir neçə dövrü (məsələn, elmi-texniki inqilab əsri və.s) seçilirdi. Hal-hazırda yeni era – kompüter texnologiyaları və İnternet erası kompüter jarqonu və texniki terminlərdən ibarət xüsusi kompüter altdilinin yaradılmasına gətirib çıxarıb və kifayət qədər zəngin terminoloji sistemi təmsil edir. Kompüter altdilinin bu və ya digər hissəsi kütləvi informasiya vasitələrində və internetdə aktiv təmsil olunur. Nəticədə terminlər geniş kontekstdə istifadə edilməyə başlayır.

Kompüter və İnternet şəbəkəsi istifadəçilərinin sayının artması nəticəsində terminoloji leksika yalnız mütəxəssislərə deyil, adi istifadəçilərə də məlum olur. Lakin adi istifadəçilər həmin terminlərin mənaları haqqında yalnız təxmini təsəvvürə malikdirlər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hazırda bir çox terminlər de-terminləşməyə uğrayırlar və ya yeni məna alırlar. Onların semantikası genişlənir və ya məhdudlaşır, onlar məcazi mənada işlənir. Terminlərin semantik strukturunun genişlənməsi tendensiyası onların bir sferadan digərinə nüfuz etməsi prosesində meydana çıxır. Bu zaman ilkin məna və dəyəri atıla da bilər, saxlanıla da bilər. Linqvistik ədəbiyyatda bu cür sözlər neologizmlər - əvvəllər məlum olan, lakin yeni işlənmə dərəcəsi olan sözlər kimi klassifikasiya edilirlər.

Görkəmli dilçi M.İ.Fominanın fikirlərinə görə, tədqiqatçıların de-terminləşməyə yüksək diqqətinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- Cəmiyyətin ümumi maarifləndirilməsi (informasiya təminatı);
- Elmin və texnologiyanın sürətli inkişafı;
- Təhsilin səviyyəsinin yüksəlməsi;
- Xüsusi sözün ümumi mənasının aydınlığı və şəffaflığı;

Beləliklə, de-terminləşmə prosesi aşağıdakı kimi təqdim oluna bilər:

- İlkin olaraq termin mütəxəssislər tərəfindən xüsusi kontekstdə istifadə olunur;

Sonradan termin qeyri-mütəxəssislər tərəfindən istifadə olunmağa başlayır, lakin xüsusi kontekstdə;

- Terminin istifadəsi xüsusi kontekstdən çıxır.(Фомина.М.И,2001,415 с)

Alimin tədqiqatında terminlərin ümumişlək sözlərə çevrilməsinə göstərilən səbəblərə, hal – hazırda baş verən coronavirus panemiyası da əlavə oluna bilər.

Artıq bir neçə müddətdir ki, koronavirus pandemiyası məfhumu dünyada hökm sürür, insanlar bu qorxunc virusdan qorunmaq üçün müəyyən yollar axtarırlar. Eyni zamanda, biz özümüz də bilmədən leksikonumuza yeni terminlər daxil olmaqdadır. Əvvəllər tibbi terminlər hesab olunan pandemiya, epidemiya, endemiya, karantin, virus, covid-19, koronavirus və.s hal-hazırda hamının asanlıqla anladıgı sözlər sırasındadır.

Pandemiya bütöv bir ərazini və ya böyük cografi məkanı əhatəyə almış xəstəliyə deyilir. Bu termin bir ölkəni və ya dünyanın tamamını təsiri altına alan xəstəliklər üçün istifadə edilir.

Epidemiya nəzarətdən çıxan hər hansısa yoluxucu xəstəlik üçün istifadə edilən olduqca ümumi bir anlayışdır. Tibb sahəsində isə bir bölgədə, bir cəmiyyətdəvə ya bir qrup insandabir xəstəliyin yayıldığı halda bunun epidemiya olduğu qəbul edilir.

Endemiya isə infeksiyanın qalmasına səbəb olan müəyyən şərait nəticəsindəbir yerdə yoluxucu xəstəliyin daim mövcud olmasına deyilir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) infeksiyanın adını COVİD-19 ("CoV "-"CoronaVirus" sözünün qısaldılmış formasıdır" Tikanlı" kənarları günəş tacını xatırlatdığı üçün virus belə adlandırılıb) qoyub, göründüyü kimi burada yeni tibbi termin yaranmış və mövcud vəziyyət, qısa müddətdə yaranan sözün hamı tərəfindən başa düşülməsinə səbəb olmuşdur.

Karantin xəstəliyə yoluxduğu şübhəli bilinən insan və ya heyvanları müəyyən bir ərazidə xəstəliyin yayılmaması üçün saxlanılmasıdır.Sözün kökü italyancadan gəlir."qırx"(40) mənasını verir. 16-cı əsrdə Venesiya Respublikasının əsas gəlir mənbəyi dəniz ticarəti idi,buna görə də ölkəyə tez-tez başqa ölkələrdən gəmilər gəlirmiş.Başqa ölkələrdən gələnlərin özləriylə xəstəlik gətirib şəhərdə yayılmamsı üçün Venesiya dövləti gəmiləri 40 gün şəhər ətrafında saxlayırdı.

Göründüyü kimi, bu sözlər hamısı tibbi terminlərə aiddir.Ölkəmiz bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı iqtisadi-siyasi terminologiyaya aid dilimizin lüğət tərkibinə yeni-yeni terminlərdaxil olmuş, onların bir qismi neologizm kimi dildə özünə müəyyən yer tapır.Bu sahədə işlənən terminlərin böyük hissəsi dilimizdə əvvəldən mövcuddur: borc, gəlir, bazar, iştirakçı, xidmət, səhmdar, ödəmə, sifarişçi və.s. Eyni zamanda Avropa dillərindən alınmış terminlər dilimizdə olduğu kimi işlənir: audit, divdend, bank və.s. Bir neçə il bundan əvvəl baş verən iqtisadi böhran zamanı, devalvasiya, inflyasiya, revalvasiya və.s bu kimi iqtisadi terminlərin artıq hamı tərəfindən anlaşılmasına başlandı.

Bununla yanaşı, elm və texniki kəşflərin çoxluğu alınma terminlərin yaranmasına səbəb olur və determinləşmə prosesi nəticəsində ümumişlək sözə çevrilir. Məs.: internet, instaqram, ZİP, disk, tester, assembler, modem, spam, dog tag, sensor, 3G, veb-sayt, login, qap, keş, tvip və.s.

S.Sadıqova yazır: ümumişlək söz heç bir dəyişikliyə uğramadan terminoloji leksikada termin kimi işlənə bilir və ya ümumişlək söz qrafik və morfoloji cəhətdən dəyişiklik edilərək, ya da ümumişlək söz başqa sözə qoşularaq yeni terminoloji anlayışı ifadə edir. Müasir dövrdə yeni terminlərin formalaşmasında dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər üstünlük təşkil edir və bu prosesə müxtəlif elm sahələrində rast gəlinir: iqtisadiyyat sahəsində - enmə, gəlir, bölmə, məhsul, ödəmə, izləmə, işəsalma; logistika sahəsində - yığma, tələb, növbə, qutu, qalıq, azalma; politologiya sahəsində - birlik, seçki, seçici, işğal. Qeyd olunan sözlər terminləşərkən əvvəlki məna əlaqələrini itirərək terminə xas xüsusiyyətləri özündə əks etdirmiş olur. (Sadıqova, 2010, s 244)

Nəticə

Bütün qeyd olunanları nəzərə alaraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər hansı bir dilin inkişafı, zənginləşməsi onun daşıyıcılarının təkamülündən asılıdır.Yeni sözlərin yaranması və işlənməsi bu prosesin interaktiv formada reallaşdığını göstərir.

Ədəbiyyat

1. Фомина.М.И.Современный русский язык. Лексикология, 4-е изд, М: Высшая школа, 2001, 415 с.
2. Бычкова. О.Н. Детерминологизация как функционально-коммуникативная трансформация термина\\ Научный Альманах, 2011, выпуск 9, с 458-462.
3. Əliquliyev. R.M., Qurbanova. Ə.M Azərbaycanda terminoloji informasiya sisteminin yaradılmasının konseptual əsasları \\ İnformasiya cəmiyyəti problemləri, Bakı, 2011, № 1, s.3-8.
4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası. www.terminologiya.az.
5. Sadıqova. S Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi, Bakı: "Elm", 2010, 244 s.
6. Qurbanova. Ə.M İnformasiya texnologiyaları problemləri, 2018, № 2, s 92-100.
7. @Andy Bodle The Guardian, How new words are born, 4 feb 2016.
8. Məmmədov. Ş, www.adq.az.

Rəyçi: f.f.d. X.Əliyeva

Göndərilib: 05.07.2020 Qəbul edilib: 08.07.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/56/24-27

Aynur Əfsər qızı Quliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
aynurmurad@yahoo.com

İNGİLİS DİLİNDƏ OLAN HƏNDƏSİ METAFORALAR

Xülasə

Məqaləmizin mövzusu ingilis dilində həndəsi metaforadır. Metafora həm ingilis dilində, həm də bir çox digər dillərdə olduqca çoxdur. Metaforalar çox vaxt ədəbiyyatla əlaqələndirilir, lakin fərq etmədən gündəlik danışıqlarda istifadə olunur. İngilis dilində metaforanın rolu nitqi məcazi məna daşıyan ifadələrə və cümlələrə ekspressivlik verən ifadələrlə zəngin etməkdir. Bu isə ingilis dilini yalnız savadlı öyrənmək deyil, həm də ingilis dilində nitqi gözəlləşdirməkdir. Metaforalar dili zənginləşdirir və dil biliklərinin yüksək səviyyəsini göstərir. Buna görə də ingilis dilini öyrənərkən gündəlik lüğət, idiomlar, frazeoloji birləşmələrlə yanaşı bir neçə ümumi gözəl metafora öyrənmək faydalı olacaqdır. Həndəsi metafora müasir ingilis iqtisadi diskursunun vacib bir elementi sayıla bilər və buna görə rabitə də buna görə idrak çərçivəsində xüsusi bir status qazanır. Məqalədə məhz Circle və Round olan sözlərin mənbə sferaları olan metaforik modellərin zəngin palitrasını göstərməyə calışdıq. Tədqiqat həmçinin göstərdi ki, ingilis dilində bir çox həndəsi metaforalar mövcuddur və onlar iqtisadi reallığın konseptuallaşdırılması və təsnifatının idrak proseslərində fəal istifadə olunur.

Açar sözlər: *metafora, həndəsi fiqur, həndəsi metafora, cümlə, məcazi məna*

Geometric metaphors in English language

Summary

The article is devoted to the study of geometric metaphor in the modern English language. Metaphor quite often can be found both in English and in many other languages. Very often metaphors are associated with the letter, but without noticing it, they often use them in everyday speech. The role of a metaphor in the English language is to diversify speech with turns that have a figurative meaning that gives expressiveness to phrases and sentences. To make English speech not only literate, but also beautiful. Metaphors enrich the language and show a high level of language proficiency. Therefore, when learning English, along with everyday vocabulary, idioms, phrasal verbs, it is not out of place to learn some common beautiful metaphors. The geometric metaphor can be considered an important element of the modern English economic discourse and correspondingly communication, thus it obtains a special status in the frame of cognition. It is understood from the research there are a lot of geometric metaphors and is actively used in the cognitive processes of conceptualization and classification of economic reality.

Key words: *metaphor, geometric figure, geometric metaphor, sentence, figurative meaning*

Giriş

Müasir dilçilikdə uzun müddət metaforanın öyrənilməsi çoxyönlü və qeyri-müəyyən olduğuna görə aktual olaraq qalır. Dilçilərin izah etdikləri kimi, metafora fiziki və sosial təcrübəmizlə bağlı bildiklərimizi saysız-hesabsız digər mövzuların anlaşılmasını təmin etmək üçün istifadə etməyə imkan verən əsas ağıl mexanizmidir. Hər bir danışıqda işlədilən metaforalar əsas anlayışlarımızı formalaşdırdığına görə, hisslərimizi və hərəkətlərimizi heç bir fərq olmadan formalaşdıra bilən sözlərdir. Məsələn, "All religions, arts, and sciences are branches of the same tree" A.Einstein. Təbii ki, bu cümləni işlədərkən A.Eynşteyn hər hansı bir ağacdan danışmırdı. O, bütün elmlərin arasında olan əlaqəni nəzərdə tuturdu.

Metafora dili zənginləşdirir və dil biliklərinin yüksək səviyyəsini göstərir. Hər hansı dili öyrənərkən gündəlik söz, idiomlar və frazeoloji birləşmələrlə yanaşı bir neçə ümumi metafora da öyrənilir. Metafora, bənzətmə, müqayisə və ya oxşarlığa əsaslanaraq bir obyekt və ya hadisəni müəyyən etmək üçün məcazi mənada söz və ifadələrin işlədilməsindən ibarətdir:

Catherine gave him a cold look.

Baby, you're a firework.

Bir çox başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də metaforalara tez-tez rast gəlmək olur. Çox vaxt metaforalar ədəbiyyatla, musiqilə, yazı ilə əlaqələndirilir, lakin fərq etmədən onlardan tez-tez gündəlik nitqdə istifadə edilir. Kiminsə "məcazi olaraq danışdığını" eşitsək, bu o deməkdir ki, onların dediklərini həqiqət kimi deyil, daha çox fikir olaraq qəbul etməliyik. Məsələn, son dövrdə, daha çox imtahandan sonra tələbələr belə bir cümlə işlədirlər: "*That test was murder"* ("Bu test, imtahan qətl, ölüm idi"). İmtahan

haqqında şərhlər verdikləri təqdirdə, onların hələ də sağ olduqlarını ədalətli bir şəkildə təxmin edirlər, buna görə də belə şərhlər metaforanın və ya məcazi danışmağın bir nümunəsi hesab olunur..

İngilis dilində danışığı nəinki savadlı, həm də gözəl etmək, ifadələrə və cümlələrə ekspressivlik, bədiilik vermək, məcazi məna kəsb edərək nitqi genişləndirməkdə metaforanın rolu böyükdür. Gündəlik danışıqda tez-tez rast gəldiyimiz bir sıra şərti metaforalara nəzər yetirək:

Her voice is music to his ears. (This implies that her voice makes him feel happy)

My brother was boiling mad. (This implies he was too angry).

The skies of Jane's future began to darken. (This implies that the coming times are going to be hard for her).

Metaforaları həyatımızın demək olar ki, hər hansı bir sahəsində istifadəsini izləyə bilərik. İngilis dilindəki bir çox söz qeyri-müəyyənliyinə görə məcazi olaraq istifadə edilə bilər ki, bu da nitqin daha parlaq, rəngarəng və ifadəli olmasına kömək edir. Yaxşı nitq tərzinin, nitq formasının göstəricisi danışıq zamanı ingilis dilində işlədilən metaforanın olmasıdır.

Gündəlik həyatımız tez-tez siyasət, iqtisadiyyat, ekologiya, idman, həndəsə ilə əlaqəli eşitdiyimiz bir sıra metaforalardan da ibarət olur.

Bəzi dilçilər metaforaların kommunikativ xəttini, xüsusən vizual məlumatların şifahiləşməsi prosesində mühüm rol oynayan həndəsi metaforaları vurğulamağı üstün tuturlar. V.M.Toporov öz tədqiqat işində həndəsi konseptuallaşdırmanın mahiyyətini, adi həndəsi fiqurlar anlayışlarının semantik təmsilçiliyinin xüsusiyyətlərini öyrənməkdə rolunu açdı. Bu araşdırmanın daha dərindən araşdırılması, həndəsi cisimlərin həssas təcrübə sahəsi və düşüncə sahəsi ilə əlaqəsi və rəmzləri barədə qənaətə gəlməyə imkan verdi [4].

Həndəsi anlayışlar və rəqəmlər zəngin bir simvolik əlaqəli bazaya malikdir və həndəsi simvollar müxtəlif növ mədəni məlumatlarla çox zəngin görünür. Biz bilirik ki, həndəsə həndəsi formaların xassələrini öyrənən bir elmdir: kvadrat, dairə, pira- mida sferası, çevrə və s.

Həndəsi işarələrin dili üçün xüsusi maneələr yoxdur və bu müəyyən bir dil qruplarının ətrafındakı dünya ilə əlaqələrini əks etdirir.

Müasir İngilis dilində həndəsi metaforaların istifadəsi, yerli dillərin fərqli siyasi, iqtisadi, sosial və digər proseslər və gerçəklik haqqında tanış məkan anlayışlarında həqiqətlər barədə məlumat vermək istəyi ilə əlaqədardır.

Danışıqda istifadə edilən bir dil vahidi kimi həndəsi metafora, müasir ingilis dilində idrak, modelləşdirmə, nominativ, vizual, praqmatik, mədəni etiketli funksiyaları yerinə yetirir.

Fərqli bir mənada bir insanın xasiyyət əlamətlərinin və ya digər anlayışların həndəsi formaları dil məkanında həndəsi fiqurlar vasitəsilə ifadəsi həndəsi metaforadır. Şüuraltı formada, dinləyicilərin diqqətini əldə etmək və saxlamaq üçün simvollar və metaforaların işlədilməsi ən yaxşı üsuldur. Simvollar (işarələr, rəmzlər) və metaforalar həm məlumatın mənasını genişləndirir, həm də təsir baxımından fərqlənir. Simvolik bir əlaqə qısa, konkret məlumat verir, metaforik əlaqə isə müəyyən olunmuş elementləri birləşdirərək məlumat verir. Müasir ingilis dilində əsas həndəsi anlayışların, həndəsi fiqurların adları, işarələri, onların əlamətləri, həndəsi münasibətlər və ölçülər, həndəsi metaforanın mənbə sferası kimi çıxış edir. Həndəsi metafora ingilis dilinin həndəsi məkanla qarşılıqlı təsir təcrübəsini əks etdirir. Koqnitiv mexanizminin əsasını gerçəkliyin cisim və hadisələrini görmə qabiliyyətli və qavrayışla qəbul edilən formalar, həndəsi konsepsiya və rəqəmlərin əlamətləri ilə müqayisə etmək təşkil edir.Hər bir həndəsi forma, fiqur müəyyən bir nöqtə və ya daha mücərrəd bir konsepsiya olsun, bir fikri çatdırmaqda rol oynayır. Sərbəst halda olan söhbətlər, metaforalar, poetik sərbəstlik - bütün bunlar sözün əslində işləməyən proqnozların yenidən düşünülməsi üsullarıdır.

Circle və Round olan sözlərin mənbə sferaları olan metaforik modellərin zəngin palitrası metaforik olaraq düşünülmüş adların doğma ingilis dilli dünyanın konseptual mənzərəsinin əhəmiyyətli bir parçasını meydana gətirdiyini göstərir:

CIRCLE - object of a round shape (dəyirmi bir forma), circle – community (cəmiyyət), circle – professional society (peşə ilə bağlı dərnək), circle – dövr; Round – complete (dəyirmi, girdə, kəsirsiz), round- a circular piece of a particular substance (müəyyən bir maddənin dairəvi parçası), round - an act of visiting a number of people or places in turn (növbə ilə bir sıra insanları və ya yerləri ziyarət etmək hərəkəti).

Dairə digər bir dairə (circle and round) ilə bağlandığı üçün bu həndəsi anlayışlar bir-biri ilə bağlanır. Bu rəqəmlərin şəkli ilə müxtəlif cisimlərin oxşarlığı bir sıra məcazi mənalarda öz əksini tapmışdır: dark circles under his eyes, circle of light. Gəlin Circle sözü ilə bağlı sadə cümlələri nəzərdən keçirək:

Uşağın çəkdiyi bir formaya işarə edərkən deyirik: You've drawn a circle (Sən bir dairə şəkli çəkmisən).

I need a circular table to put in that corner (Bu küncdə qoymaq üçün dairəvi masaya ehtiyacım var).

Hər hansı bir əşya təxminən həndəsi dairələrə bənzəyirlərsə biz onları dairələr və ya dairəvi adlandırırıq. Bunu edərkən sərbəst fikir yürüdürük. Bu cür cümləlləri rahat şərh etmək üçün bir sıra alternativlərdən istifadə edirik. Bu cür cümlələrin sərbəst təfsiri, (Pat has drawn or the table that I need) Patın çəkdiyi obyekt və ya ehtiyac duyduğum masa, müvafiq alternativlərin heç birinə nisbətən riyazi bir dairənin şəklinə daha yaxın bir formaya sahibdir - bu vəziyyətdə sadə həndəsi formalar. Pat tərəfindən çəkilmiş və "Siz bir dairəyə bənzər bir şey çəkdiniz" deyərək həndəsi formanı dəqiq təsvir etmək üçün yəqin ki, heç bir yol yoxdur.

Eyni şeylərlə maraqlanan və ya eyni peşə sahibi olan bir qrup və bir-birini tanıyan və ya bir-biri ilə əlaqəli olan insanlar qrupu məcazi mənalarında 'məhdud əhali və ya bir şey sahəsi' atributunu vurğulayır: *literary circles, newspaper circles, family circle, circle of friends or acquaintances* .

Çox vaxt metaforik köçürmənin əsasını təşkil edən materialın təhlili 'təcrid' və 'dövrəlik' kimi bir dairənin əlamətləridir: *circle of the seasons; come/go/turn full circle*

Bəzən Circle sözü çıxış yolu tapmaqda çətinlik yaradan vəziyyətlərin birləşməsi ilə əlaqəli ümidsiz bir vəziyyətə çevrilmə formasında işlədilir:

Homeowners found that they were trapped in a vicious circle, with their property being worth less every month.

But this circle never attained to the unity of a philosophical school (Lakin bu dairə heç vaxt fəlsəfi bir məktəbin birliyinə nail ola bilmədi)– bu cümlədə circle sözü fəlsəfi cərəyan, fəlsəfi mühit, dərnək sözünün metaforik ifadəsidir.

Başqa bir nümunədə isə circle sözü işarələmək mənasını verir:

The teacher circled the misspelled words.

Ç.H.Liu və C.M.Kennedinin birgə yazdıqları "Form symbolism, analogy, and metaphor" adlı məqalədə üç formada eksperiment aparmışdılar. Araşdırmaçıların birinci eksperimentləri "Şəkilləri rəmzlər kimi qiymətləndirin" adlanır. Onların fikrinə görə buradakı nümunələrdə olan bəzi metaforalar klişelərdir (cliche): "life is a real circle" ("həyat əsl çarxdır") and "love is a real circle"("sevgi sonsuzdur"). Bu kimi klişelər həndəsi metaforaların öyrənilməsin- də ən yaxşı üsul forması ola bilərlər [7].

Bir çox tədqiqatçılar Round və onun rolu haqqında çox şey yazıblar. Dairənin (Round) həndəsi metaforası bütövlük, tamlıq baxımından nəzərdən keçirək: in round figures yuvarlaq, təqribi ədəd mənasında işlənir.

In round figures, we've committed thirty two million dollars to Montayne.

Round table – dəyirmi stol deməkdir, ancaq metaforik mənada işlənəndə Round table komanda, qlobal təşkilatlar və dövlət qurumları kimi məlumatlandırma qruplarını təmsil edir:

*1) When the founding of the Round Table is ascribed to Merlin it is generally in close connexion with the Grail legend, forming the last of a series of three, founded in honour of the Trinity - the first being the table of the Last Supper, the second that of the Grail, established by Joseph of Arimathea, The number of knights whom the table will seat varies; it might seat twelve or fifty or a hundred and fifty; nowhere, save in Layamon, do we find a practically unlimited power of accommoda*tion.

Round sözü *up* sözönü ilə işlədilərsə insanların və ya əşyaların sistematik bir şəkildə toplanması mənasını verir: *She's volunteered to help me round up the people and knows, like, everyone in town.*

"The trees bloom year round for you," Jule said, following his gaze. Bu cümlədə isə round sözü zaman zərfliyi –il boyu, il ərzində, il dövründə kimi işlədilir.

Love's law goes round as dumb as rock in space.
Our static love still wears an April face
But marks its fixity, as through a mask
The imp of God speaks, granting what we asked.

A.Marvellin "The Definition of Love" şeirindən götürlümüş bu nümunədə həndəsi fiqurlar məhəbbətin ehtimal olunan sonsuzluğunu təmsil etmək üçün sərhədi, orbiti və lövbərləri müəyyən bir şəkildə ifadə edirlər.

G.L.Kaufman "Iambi-Cylinder" seirindən götürülmüş bu nümunəyə nəzər yetirsək burada həndəsi formalar musiqinin yayilmasını əks etdirir:

Iambic cylinders are seldom found
because their music goes around and round
so publishers who read them never know
what's printed on the side that does not show [7].
This world goes round and round
Green leaves must turn to brown
What goes up must come down

It all comes back to you
You find whatever you feel
You lose whatever you steal
Just like a spinning wheel
The world goes round and round [8].

T.Pakstonun "This world goes round and round" şeirində round sözü ilə dünyanın firlanaraq dəyişilməsi, yenilənməsi, itirilənlərin geri gəlməməsi ifadə olunur.

Həndəsi metaforanın funksiyalarını öyrənərək, onların bir sıra amillərdən birbaşa asılı olduğu qənaətinə gəldik: danışanın niyyəti, dünyagörüşü, ünsiyyət vəziyyəti, düşüncə tərzi, dəyər sistemi. Həndəsi metaforanın idraki təbiəti və koqnitiv potensialı, dünyanın linqvistik mənzərəsinin yaranmasına öz töhfəsini verən idrak funksiyasının aparıcı rolunu göstərir. Həndəsi metafora, məlumatı bütün doğma dillər üçün əlçatan bir formada təqdim etməyə imkan verir və bununla da qəbuledici ilə ötürücü arasında davamlı qarşılıqlı fəaliyyət üçün bir platforma yaradır.

Aparılan araşdırmadan belə məlum oldu ki, ingilis dilində həndəsi metafora olduqca çoxdur və iqtisadi reallığın konseptualizasiya və təsnifatının idrak proseslərində fəal şəkildə istifadə olunur. Deyə bilərik ki, məqalənin aktuallığı, həndəsi fəza xüsusiyyətlərinin yenidən düşünülməsi əsasında yaradılan metaforik modellər sisteminin, xüsusən həndəsi fiqurların və anlayışların forma və işarələrinin, dünyanın dil mənzərəsinin və ingilis dilinin zehniyyətinin mühüm bir hissəsi olması ilə izah olunur.

Ədəbiyyat

1. Арутюнова, Н.Д. Метафора и дискурс [Текст] / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры. - М.: Прогресс, 1990. -С. 5-32.
2. Чудинов, А.П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации: Монография [Текст] / А.П. Чудинов. - Екатеринбург: УрГПУ, 2003.-248 с.
3. Топоров В.Н. Пространство и текст [Текст]// Текст: семантика и структура. М., 1983; Топоров В. Н. Пространство // Мифы народов мира: энциклопедия: в 2 т. М., 1994. Т. 2.
4. Hajieva A. English lexicology. Baku, 2011,p.248
5. Lakoff, G. Metaphors we live by [Text] /G. Lakoff // Metaphor and Thought. - Cambridge: Cambridge University Press, 2003. - 276 p.
6. Nicholas Asher. Lexical meaning in context a web of words. Cambridge University Press. 2011, p. 332.
7. link.springer.com › article. Form symbolism, analogy, and metaphor | SpringerLink
8. mydfz.com › twgrar Tom Paxton-Lyrics-This World Goes Round and Round

Rəyçi: dos. Z.Aslanova

Göndərilib: 22.07.2020 Qəbul edilib: 25.07.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/56/28-31

Vəfa Cüleyxan qızı Eminova
Azərbaycan Dillər Universiteti
vafaeminova@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN ROLU

Xülasə

Latın, fransız və yunan dilləri ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rola malikdir. Bu dillərdən alınmalar həyatın bütün sahələrinin inkişaf etdiyi İntibah dövrünə təsadüf edir. Məqalədə latın, fransız və yunan dillərindən alınma prosesinin tarixi inkişafı misallar əsasında əyani surətdə göstərilib. Elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə iqtisadi, siyasi, ticari və beynəlxalq əlaqələrin nəticəsində klassik alınmalar ingilis dilinin lüğət tərkibində önəmli yer tutub.
Açar sözlər: *alınma sözlər, ingilis dili, leksika*

The role of borrowings in the enrichment of the English language

Summary

In the enrichment of English vocabulary a great role was played by Latin, French and Greek languages. Latin and Greek words were borrowed into English specially during Renaissance when all spheres of life were in the process of development. Latin and Greek words not simply enlarged the English vocabulary but also greatly caused assimilation in the English language.
Key words: *borrowings, the English language, lexics*

İngilis dilinin zənginləşməsində bir çox Avropa dillərinin təsiri olmuşdur. Kelt və skandinav mənşəli alınmalar daha qədim dövrləri əhatə edir. XII əsrdən başlayaraq ingilis dili norman-fransız dilinin təsiri altına düşmüşdür. Bu təsir nəticəsində ingilis dilinin lüğət tərkibi çox böyük dəyişikliyə məruz qalır.

Norman hakimiyyəti dörd əsri əhatə etdiyindən ingilis dilinin leksikasının tən yarısı norman- fransız mənşəli sözlərlə əvəzlənmişdir.

Bu dillərlə yanaşı ingilis dilinin lüğət tərkibinin formalaşmasında latın və yunan dillərinin müəyyən rolu olmuşdur. Lakin ingilislər latın və yunanlarla birbaşa əlaqə nəticəsində deyil, başqa dillər vasitəsilə həmin dillərin sözlərini almışlar. Məsələn, latın mənşəli sözlər ingilis dilinə kelt dilləri vasitəsilə, yunan sözləri isə əsasən fransız dili vasitəsilə alınmışdır.

Qədim ingilis dilinə daxil olan latın sözlərinə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

1) Gündəlik məişət əşyaları, alətlər:

ancor (anchor) < lat. ancora; box (box) < lat. buxus; cealc (chalk) < lat. calcem; paper) < lat. paryrus; pyle (pillow) < lat. pulvinus; post (post) < lat. postis; purs (purse) < lat. bursa.

2) Geyim əşyaları:

cappe (cap) < lat. cappa; soce (sock) < lat. soccus;

3) Çəki və uzunluq ölçüləri: circul (circle) < lat. circulus; pund (pound) < lat. pondo; ynce (inch) < lat. incia;

4) Heyvan, quş və balıq adları: assa (ass) < lat. asinus; camel (camel) < lat. camelus; turtolu (turtle) < lat. turtur; truht (trout) < lat. tructa.

5) Bitki adları: palm (palm) < lat. palma; pere (pear) < lat. pirum; rose (rose) < lat. rosa; plante (plant) < lat. planta.

6) Dini anlayışlarla bağlı sözlər: engel (angel) < lat. angelus; biscop (bishop) < lat. episcopus; syrice (church) < lat. cyriaca; papa (pope) < lat. papa (2, s.116).

Latın sözlərinin xeyli miqdarı ingilis dilinə XI-XIII əsrlərdə normanların dövründə daxil olmuşdur. Lakin bu sözlərin böyük bir hissəsi çox və ya az dərəcədə fransız dilinin norman dialektinin fonetik, qrammatik və semantik dəyişikliklərinə məruz qalmışdır.

İngilis dilinə latın alınmalarının əksəriyyəti XIV əsrdə, eləcə də XV-XVI əsrlərdə, yəni İngiltərəyə İntibah dövründə gəlib çatmışdır. Bu dövrdə tibb, ədəbiyyat, ilahiyyat sahələrində bəzi sözlər, texniki terminlər və s. yaranırdı.

Müasir ingilis dilində elə alınmalar da vardır ki, onlar latın dilinin zahiri görünüşünü tamamilə saxlayıblar, yəni heç bir assimilyasiyaya məruz qalmayıblar və hazırkı dövrdə də qalmırlar. Belə söz və ifadələr dildə latın qəbildən olan sitatlar kimi istifadə olunur. Onların istifadə dairəsi olduqca məhduddur. Onlar adətən elmi əsərlərdə, işgüzar sənədlərdə və s. istifadə olunur. Belə alınmalara bu cür ifadələr aid edilir: *alma mater, bona fide, ex officio, conditio sine qua non* və s.

Müasir dövrdə ingilis dilində beynəlxalq əlaqələrdə, dövlətlərarası münasibətlərdə, diplomatik sənədlərdə və yazışmalarda çoxlu sayda latın dilindən alınma sözlərdən istifadə olunur. Diplomatik terminlər birbaşa mənbə dildən, yəni latın dilindən vasitəsiz yolla alınıb. Bu baxımdan ingilis dilində olan diplomatik sənədlərdə biz aşağıda göstərilən diplomatik terminlərə rast gəlirik. Məsələn, *ad hoc - hazırki, indiki hal-vəziyyət üçün; ad interim (a.i.) - müvəqqəti; Cui bono? - Kimə sərfəlidir?; casus belli - müharibə aparmaq üçün bəhanə; consensus omnium - ümumi razılıq, ümumi etiraf; de facto - faktiki olaraq; note bene (NB) - nəzərə alın; notandum - yaddaş üçün qeyd,memorandum; note verbale - şifahı not; inter partes - tərəflər arasında; lapsus - lyapsus, səhv; modus vivendi - müvəqqəti razılıq və ya tənzimləmə; mutatis mutandis - müvafiq dəyişiklərlə; nolo episcopari - məsul işdən imtina; pari passu - eyni hüquqlu; persona grata - arzuolunan şəxs; persona non grata - arzuolunmayan şəxs; pro et contra - lehinə və əlehinə; pro forma - forma xatirinə, proforma üçün; pro memoria - pro memoria (memorandumun bir növü); post scriptum (P.S.) - postskriptum, yazıda əlavə etmə; quasi - demək olar ki; quid pro quo - 1) kvi pro kvo xidmətə görə xidmət göstərmək, 2) anlaşılmazlıq; status quo - qüvvədə olan qətnamə; ultimatum - ultimatum; verbatim - sözbəsöz çatdırma; versus - əleyhinə; vidimus - sənədlərin rəsmi qaydada yoxlanılması; veto - qadağan və s.*

Müasir təbabət, kimya, botanika, zoologiya, fəlsəfə, siyasət, incəsənət sahələri hələ də yenidən törəmiş anlayışların qeyd edilməsində latın əsaslardan geniş istifadə edir. İngilis dili tərəfindən alınmış və beynəlxalq sözlər hesab edilən latın sözlərindən bunları yada salmaq olar: *obligation, constitution, agriculture, microscope, modern, laboratory, program, system, socialism, communism, capitalism, climate, radius, tradition* və s.

İngilis dilində çoxsaylı latın alınmaları nəticəsində, vahid fransız – latın etimoloji dubletləri təşkil olunmuşdur. Belə ki, bu sözlərdən birinin fransız, digərinin isə latın mənşəli olmasına baxmayaraq, onların hər ikisi qədim latın köklü sözlər sırasına daxildir.

Beləliklə, latın dili yeni sözlərlə ingilis dilinin zənginləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, leksikologiya tarixində bu və ya digər sözün ingilis dilinə fransız və ya latın dilindən keçməsini müəyyənləşdirmək bəzən çətin olur. Biz tədqiqat aparan zaman ingilis dilində fransız dilindən birbaşa, yəni vasitəsiz yolla alınmış çoxlu sayda diplomatik terminlərə də rast gəldik. Bunlar aşağıdakılardır*: attache - attaşe; carte blanche - kart blanş; doyen - duayen; demarche - demarş, diplomatik addım; dossier - dosye, iş; force majeure - fors-major; nuncio - nunsiya; tete-a-tete - tet-a-tet, təklikdə, göz-gözə; vis-a-vis - vizavi, üz-üzə; charge d"affaires - işlər müvəkkili; coup d"etat - dövlət çevrilişi; repporteur - məruzəçi; renvoi - diplomatın geri göndərilməsi; seance - diplomatik məsləhətləşmə, iclas; franchis-e - yaşayış yerinin toxunulmazlığı; proces-verbal - hər iki tərəfin nümayəndələrinin imzaladığı iclasın protokolu.*

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa dillərində latın alınmalarının geniş istifadəsi ilə bağlı olaraq, bəzi latın alınmaları ingilis dilinə vasitəsiz olaraq deyil, başqa dillər vasitəsilə alınmışdır. Məsələn, *baroque* (latın sözü baroccio – XVI-XVIII əsrlərdə yayılmış bədii üslub); *kohlrabi* (lat. Cavoli rape – kollabi, daş kələm) sözləri alman dilindən alınmışdır. XVI əsrə qədər latın sözlərinin əksəriyyəti fransız dilindən alınmışdı və yalnız XVI əsrdən latın dilindən olan vasitəsiz alınmalar meydana gəlmişdi (1, s.141-142).

Ən erkən alınmalar (XIV-XV əsrlər) ticarət və hərbi sahələrə aid edilir. Belə ki, ticarət və maliyyə sahələrindən bu kimi sözlər alınmışdır: *ducat, million, lombard*. Hərbi və dənizçilik sahələrindən isə *alarm* (həyəcan, təlaş), *brigand* (quldur), *bark* (yük daşımaq üçün yastıdibli çay gəmisi).

Alarm sözü latın All'armi söz birləşməsinin tərkibinə daxildir. Latın dilində bu söz "Həyəcan!", "Silaha sarılın!" nidaları mənasında işlənirdi. XVI əsrdə isə *"silaha çağırış, həyəcan"* mənalarını bildirən **alarm** ismi əmələ gəlmişdir. Daha sonra *"həyəcan siqnalı, haray"* və nəhayət, *"saatın zəng səsi"* mənaları törəmişdir. Buradan isə mürəkkəb *alarm – clock* (zəngli saat) sözü əmələ gəlmişdir.

Yunan dilindən sözalma. İngiltərənin məhəlli münasibətdə olduğu dövlətlərdən biri də Yunanıstandır. Yunanıstanın lap qədimdən İngiltərə ilə işgüzar və mədəni əlaqələri var idi.

İngilis dilinə yunan dilindən keçmiş alınmalar əsasən aşağıdakılardır:

a) toxuculuqla bağlı bəzi anlayışları ifadə edən sözlər; məsələn:

rock < holl. rocke – cəhrə; *spool* <holl. spoel – makara (tikiş və toxuma maşınlarında).

b) toxuculuqla bağlı ümumi anlayışları ifadə edən sözlər; məsələn:

dock<holl. docke-dok (gəmi təmir olunan yer); *skipper*<holl.schipper-şkiper (ticarət gəmisi kapitanı); *sloop*<holl. sloep-şlyup (yelkənli gəmi növü); *yacht*<holl. gacht – yaxta (motorlu yaxud yelkənli yüngül gəmi, qayıq) (2, s.46-47).

Bu siyahıya müxtəlif gəmi avadanlıqlarının adları olan çoxlu sözləri də əlavə etmək olar.

XVII əsrdə inkişaf edən yunan rəssamlığı öz əksini aşağıdakı sözlər şəklində ingilis dili lüğət tərkibində tapmışdır:

Easel<holl. ezel-molbert (rəsam dəzgahı); *to etch*<holl. etsen-oymaq, həkk etmək, naxış açmaq; *land-*

scape (mənzərə); *sketch* (eskiz, layihə).

Yunan dilindən olan xeyli sayda alınma söz ingilis dili lüğət tərkibinə XIV-XVII əsrlər ərzində daxil olmuşdu. Onlara aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *bulwark* (qala, istehkam); *ledger* (haqq-hesab dəftəri (mühasibatlıqda); *keel* (dil); *freight* (yük, yükdaşıma); *skipper* (şkiper, kapitan (ticarət gəmisində)); *rover* (pirat, dəniz qulduru); *deck* (göyərtə); *spool* (qarqara, makara).

Nəhayət, ingilis dilinə külli miqdarda söz yunan kəndlisinin dilindən keçmişdir. Buraya aşağıdakı sözlər daxildir:

koppie<holl. kopje-təpəcik; veldt<holl. veldt-Cənubi-Afrika düzü; *to trek*<holl. trekken-piyada səyahət etmək.

Keçmiş dövrdə ingilis dilinə birbaşa keçmiş yunan mənşəli sözlər çox azdır. Buna nümunə olaraq, məsələn, ingilislərin Britaniyaya gəlməsindən əvvəl alınmış *church* (yun.kuriakon) sözünü göstərmək olar. İngilis dilinə külli miqdarda yunan mənşəli sözlər həm latın (*school, bishop, monk, priest etc*.), həm də fransız (*fancy, idea, catalogue* və s.) dillərindən keçmişdir.

Yalnız İntibah dövründə, qədim yunan mədəniyyətinə maraq oyanması zamanı ingilis alimləri yunan müəlliflərinin əsərlərini orijinaldan oxumağa başladılar. Elə bu dövrdə yunan sözləri ingilis dilinə birbaşa yunan dilindən alınmağa başladı (*lexicon, myth, petal, sympathy etc*.). Lakin bundan əvvəl artıq həm latın (*drama, athlete, gymnastics etc*.), həm də fransız (*theatre, astronomy, geography etc*.) dillərindən ingilis dilinə yunan mənşəli sözlər keçmişdi.

İngilis dili lüğətlərində aşağıdakı yunan sözlərinə rast gəlmək olar: *analysis, botany, comedy, chorus, democrat, democracy, dialogue, episode, philology, philosophy, problem, prologue, rhythm, scheme, scene* və s.

İngilis dilində olan bir çox xüsusi adlar da həmçinin yunan mənşəlidir; məsələn: *Helene, Sophie, Peter, Theodor*, *George* və s.

Müasir elmin bir çox sahələrində, məsələn, tibb, iqtisadiyyat, xüsusilə dilçilikdə yunan mənşəli sözlərə rast gəlmək olar: *antonym, archaism, dialect, etymology, euphemism, homonym, homophone, hyperbole, idiom, (1, s.139-140) lexicology, metaphor, metonymy, neologism, polysemy, synecdoche, synonym* və s.

Yunan və latın mənşəli geniş yayılmış söz köklərinin mənalarını bilmək alınma sözlərin mənalarını anlamağa kömək edir. Müasir ingilis sözlərində bəzi yunan və latın köklərini görmək olar, məsələn:

visus lat. 1) görmə; 2) mənzərə: visible, vision, revise, television, evidence. *vita* – lat. həyat: vital, vitality, vitamin; audio – lat. dinləmək: auditorium, audience; *bios* – yunan. həyat: biology, biography; *grapho* – yunan. yazmaq: graphic, phonograph; *homos* – yunan. eyni: horonym, homophone; *onoma* – yunan. ad: synonym, antonym, pseudonym; *phone* – yunan. səs: phonetics, phonology; *tele* – yunan. uzaq: telescope, telegraph (3, s.116).

İngilis dilində əcnəbi sözdüzəldici elementlər yaranmışdı. Bildiyimiz kimi, bir qayda olaraq, affikslər ayrıca şəkildə alınmır. Onlar sözlərin tərkibində alınır, daha sonra qədim söz köklərinə qoşularaq onunla birlikdə yeni törəmə əmələ gətirir. İngilis dilində çoxlu latın və yunan affiksləri vardır: *anti-, re-, pro-, counter-, ism-, age-, able-, -ous* və s.

Sözalmanın təsiri nəticəsində bir çox qədim ingilis sözləri ya istifadədən çıxır, ya da mənasını dəyişir. Məsələn, "*çay, döyüş, ordu, astronomiya, hesab, poeziya*" mənalarında olan qədim ingilis sözlərinin yerinə fransız və ya fransız dilindən alınmış latın və yunan "*river, battle, army, astronomy, arithmetic, poetry*" sözləri yarandı.

Sözalma nəticələrindən biri də etimoloji dubletlərin törəməsi hesab olunurdu. Etimoloji dubletlər – eyni kökə, lakin müxtəlif məna, tələffüz və yazılışa malik olan sözlərdir. Məsələn: *catch və chase, goal və jail, channel və canal* və s.

Araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəlmək olur ki, ingilislər yunan və latındilli xalqlarla birbaşa əlaqəyə malik olmasalar da, onlara məxsus çox sayda sözlər başqa vasitələrlə ingilis dilinə daxil ola bilmişdir. Xüsusilə elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə, iqtisadi əlaqələr nəticəsində klassik alınmalar ingilis dilinin lüğət tərkibində önəmli yer tutmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Haugen E. The Analysis of Linguistic Borrowing in Language, 1950
2. Kopa A. French Loan Ways of Penetration and Adaptation in the English Language. Tashkent, 2011
3. Haspelmath M. Lexical Borrowing: Concepts and Issue. Jena, Germany
4. Мешков О. Словообразование английского языка. Москва, изд. "Наука", 1976
5. Хабирова Л. Греческие заимствования в английском языке Москва, 2017

6. Википедия: Английские слова греческого происхождения
7. Википедия: Французские слова на английском языке
8. Википедия: Английские слова латинского происхождения
9. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, Elm,1997
10. Qarayev A. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər. Bakı,1990

Rəyçi: prof. Ç.Qaraşlı

Göndərilib: 25.07.2020 Qəbul edilib: 30.07.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/56/32-39

Mülayim Abbas qızı Bağırova
Mehriban Aqşay qızı Abdullayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
mehriabdullayeva65@gmail.com

İNGİLİSDİLLİ QƏZETLƏRİN TƏRCÜMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

İngilisdilli mətbuat dünya mətbuat tarixinin inkişaf mərhələlərindən birini təşkil edir və kökləri əsrlər əvvələ gedib çıxır. Bu gün bir çoxumuzun ənənəvi media vasitələri hesab olunan qəzet, jurnal, televiziya və s. kimi vasitələrdən imtina etməsi və daha çox "yeni media" axınına (internet, sosial media və s.) meyl etməsi sadəcə internet əsrinin özü ilə gətirdiyi yeniliklərdən biridir, heç şübhəsiz, günümüzün modern media vasitələri də ənənəvi medianın inkişafının növbəti mərhələsidir.

İngilisdilli mətbuat dedikdə, rəsmi dili ingilis dili olan hər hansı bir ölkənin dövri mətbuatından söhbət getmir, artıq bu məfhum genişlənərək dünyanın istənilən ölkəsində ingilis dilində yaranan və fəaliyyət göstərən medianın dilini ifadə edir ki, onu ümumi xarakterizə etmək və hansısa dar bir qəlibə sığışdırmaq məhz bu səbəbdən çətinləşir.

İnformasiya bolluğu və informasiya əsrinin gətirdiyi zənginlik insanların özünüinkişafı, elmin tərəqqisi və s. baxımından mütərəqqi hal hesab edilsə də, özü ilə birlikdə kütləvi informasiya vasitələrinin dili olan ingilis dilinin tədqiq və araşdırılmasında da məntiqi çətinliklərə səbəb olur. Bu məsələ özünü, həmçinin, ingilisdilli qəzetlərin başqa dillərə (Azərbaycan dili də daxil olmaqla) tərcüməsi zamanı da büruzə verir: sözügedən differensiasiya nəticəsində dünyanın əksər ölkələrində nəşr olunan və ya internetdə yayımlanan media nümunələrini Azərbaycan dilinə tərcümə edən zaman bir çox detal və fərqlərə daha çox diqqət yetirmək lazım gəlir. Odur ki, ingilisdilli mətbuatın,o cümlədən,qəzetlərin tərcümə xüsusiyyətləri olduqca aktual və araşdırılması vacib bir mövzudur və dünya səviyyəsində linqvistlər, araşdırmaçı jurnalistlər və tərcüməçilər tərəfindən tədqiq olunur. Bu tədqiqat işində ardıcıllıqla ingilisdilli qəzetlərin dil, üslub və funksionallıq baxımından əsas cəhətlərindən və tərcümə xüsusiyyətlərindən bəhs olunacaq.

Açar sözlər: *ingilisdilli mətbuat, qəzet üslubu, tərcümə xüsusiyyətləri*

Translation features of the english newspapers

Summary

The English newspaper history is one of the stages of the world's press history, and its origins go back centuries ago. Today, the tendency to media outlets, newspapers, magazines, television, etc. and great interest to "new media" (Internet, social media, etc.) by many of us is just one of the innovations that the internet brings with itself, and no doubt today's modern media are the next stage of the development of traditional media.

English newspaper style may be defined as a system of interrelated lexical, phraseological and grammatical means that basically serves the purpose of informing and instructing the reader. It causes difficulties in the study and investigation of the English language, which is the language of mass media.It is important to focus on many details and differences when translating media samples into other languages (including the Azerbaijani language) published in many countries around the world. Only being aware of numerous details and peculiarities, which characterize a newspaper style, a translator will succeed to do a correct and adequate translation. Moreover, a translator must have not only a sound command of English, but also sense of language to cope with different kinds of problems he/ she faces during translation.

Thus, the translation features of the English newspapers are being studied by worldwide linguists, researchers and translators. In this research we will review some sources of English newspapers and investigate grammatical, lexical, stylistic and phraseological difficulties of translation of English newspapers.

Key words: *newspaper style, translation features, mass media*

İngilisdilli mətbuat dünya mətbuat tarixinin inkişaf mərhələlərindən birini təşkil edir və kökləri əsrlər əvvələ gedib çıxır, ənənəvi mətbuatın tarixi isə daha qədimdir. Bu gün bir çoxumuzun ənənəvi media vasitələri hesab olunan qəzet, jurnal, televiziya və s. kimi vasitələrdən imtina etməsi və daha çox "yeni media" axınına (internet, sosial media və s.) meyl etməsi sadəcə internet əsrinin özü ilə gətirdiyi yeniliklərdən biri hesab oluna bilər, halbuki unutmaq olmaz ki, günümüzün modern media vasitələri də ənənəvi medianın üzərində təməllənmişdir və onun inkişafının növbəti mərhələsidir. Mətbuatın yaranması və inkişafı xalqların tarixinin ən vacib dönüş

nöqtələrindən biridir: cəhalətlə, savadsızlıqla mübarizə yolunda mətbuatın rolu danılmazdır və bu səbəbdən də onun tarixi rəngarəngdir. Öz uzun və mürəkkəb tarixi boyunca, mətbuat bir çox tranformasiyalara məruz qalmışdır. Ənənəvi mətbuatın köklərini qədim Roma imperiyasında axtaran bəzi tarixçilərin fikrincə, günümüz anlamında ilk "qəzet"i e.ə. 59-cu ildə romalılar "*Acta Diurna*" ("*Daily Doings*" – Gündəlik hadisələr) adı altında buraxmışdılar. Baxmayaraq ki, bu qəzetin heç bir nümunəsi günümüzədək çatmamışdır, lakin istənilən halda araşdırmaçılar bu ehtimalın üzərində daha çox dayanaraq qəzetin Avropa ixtirası olduğu fikrini müdafiə edirlər. Modern qəzetlərin digər bir sələfi isə 1566-cı ildə İtaliyanın Venesiya şəhərində ortaya çıxmışdır. "*Avisi*" və ya "gazette" adlanan bu əl yazısı materiallar daha çox siyasət və hərbi münaqişə mövzuları üzərində fokuslanırdı. Bununla belə, çap texnologiyasına əsaslanan mətbuatın olmaması bu məhdud saydakı qəzetlərin də fəaliyyətini məhdudlaşdırır və onların ardıcıllığını minimuma endirirdi. İohan Quttenberqin çap maşını nəşriyyat işinin simasını tamamilə dəyişdi. 1440-cı ildə Quttenberq gündə 4000-dən daha çox səhifə reproduksiya edə bilən çap maşını ixtira etdi. Nəticədə, ilk dəfə kütləvi çap materiallarının qiymətləri aşağı düşdü və daha çox insan üçün əlçatan oldu. Müasir jurnalistika və mətbuatın tarixinin də bu dönəmdən başladığını hesab edirlər [2.s.46].

Quttenberqin maşınından istifadə edilərək çap olunan ilk həftəlik qəzet 1609-cu ildə ortaya çıxdı. Həmi vaxta qədər isə Avropanın aparıcı "mətbuat orqanları" İohan Karolus tərəfindən buraxılan "*Aller Furnemmen*" və Lukas Şult tərəfindən buraxılan "*Aviso Relations over Zeitung*" öz populyarlıqları ilə sözlərini demişdilər, lakin bu qəzetlər həmin dövrlərdə mətbu fəaliyyətə o qədər də mülayim yanaşmayan dövlətlər tərəfindən təqib olunurdular və bu səbəbdən də gizli şəkildə çap olunurdular. Almaniyanın bir çox şəhərlərinə yayılan mətbuat dalğası sonradan Mərkəzi Avropanı da bürüdü, daha sonra isə İngiltərədə 1621-ci ildə ilk qəzet, həmçinin, ingilisdilli mətbuatın ilk nümunəsi hesab olunan "*Corante, or weekly newes from Italy, Germany, Hungary, Poland, Bohemia, France and the Low Counreys*" çap olundu. Artıq 1641-ci ilə qədər mətbuat və daha çox, qəzet çapı, demək olar ki, əksər inkişaf edən Avropa ölkələrində (Fransa, İspaniya, İtaliya və s.) yayıldı. Bu erkən qəzetlərin əxz etdiyi iki başlıca tərtibat forması var idi: "corantos" və pamflet. Korantos stili qısahəcmli qəzetlərin çapında istifadə olunurdu və ucuz başa gəlirdi, zaman ötdükcə mətbuatın inkişafı ilə əksər qəzetlər "alman stili" hesab olunan pamfletə keçdilər [2.s.55].

Bu ilkin dönəmdən sonra qəzet çapının mərkəzi İngiltərə oldu və bu, dolayısı ilə, ingilisdilli mətbuatın möhkəm təməllərinin də atılması demək idi. XVII əsrin ortalarına qədər İngiltərədə mətbuat dövlət tərəfindən inhisarda saxlanılırdı və tənzimlənirdi, 1641-ci ildə başlayan vətəndaş müharibəsinin ardından O.Kromvel və Parlamentin kral hakimiyyətini devirdi və vətəndaşlar bütün bu baş verən hadisələri yerli qəzetlər vasitəsilə öyrənməyə başladılar. 1641-ci ilin noyabrında "*The Heads of Severall Proceedings in This Present Parliament*" adlı həftəlik qəzet çap olunmağa başladı, bu qəzetdə sonralar məşhur mütəfəkkir C.Miltonun "Areopagatica" adlı parlamenti tənqid edən traktatı da çap olunacaqdı. 1650-ci ildə dünyanın ən uzunömürlü gündəlik qəzeti hesab olunan "*Einkommende Zeitung*" adlı mətbu orqanı Almaniyada çap olunmağa başladı, bir az sonra (1702-ci ildə) İngiltərədə "*Daily Courant*" qəzeti də çap olundu. Gündəlik qəzetlərin dizayn və tərtibatına yeni nəfəs gətirən bu nəşrlər sonralar modern mətbuatın əhəmiyyətli kilometr daşları hesab edilməyə başlandılar.

İngilisdilli mətbuatın tarixində Amerika qitəsində yaranan ilk qəzetlərin də özünəməxsus və müstəsna yeri vardır. Kəmiyyətcə ən çox danışılan "ingilis dili aksenti" hesab olunan amerikan ingiliscəsinin inkişaf etdirilməsində, publisistik və elmi-populyar üslubun yaranması və təkamülündə Amerika mətbuatının rolu danılmazdır. Amerikanın vaxtilə ənənəvi mediaya qucaq açması və onu olduqca tez və asanlıqla mənimsəməsi ölkənin bugünkü "media nəhəngi" statusunun qazanılmasının ilkin mərhələsi idi. Amerika koloniyalarında çap olunan ilk qəzet 1690-cı ildə naşir Benjamin Herisinburaxdığı "*Public Occurences, Both FORREIGN and DOMESTICK*" hesab olunur. Heris Amerikaya köç etməzdən əvvəl İngiltərədə qəzetlərin birində redaktor işləmişdir və əsasən, dini mövzularda yazılar qələmə almışdır. Onun çap etdirdiyi qəzetdə çıxan ilk məqalə "*The Christianized Indians in some parts of Plymouth, have newly appointed a day of thanksgiving to God for His Mercy*" ("Plimutun bəzi kəsimlərində yaşayan xristianlaşdırılmış induslar Tanrıya onun lütf və mərhəməti müqabilində minnətdarlıq günü həsr etmişlər") adlanırdı. "Public Occurrences"-də çap olunan digər məqalələrdə Herisin mübahisəli üslub və stili yenə də diqqət çəkirdi. On dörd il sonra ikinci amerikan mətbu orqanı – "*The Boston News-Letter*" çap olunmağa başladı. 1719-cu ildə Bostonda daha bir qəzet – "*The Boston Gazette*", eyni ildə Filadelfiyada isə "*American Weekly Mercury*" adlı qəzetlər çap həyatına başladı. Herisin üslubunu mənimsəyən "The New England Courant" adlı qəzetin naşiri C.Franklin dini məsələlərlə əlaqədar "satirik" və ya "təhqiredici" üslubda məqalələr yazdığı üçün yüksək dairələr tərəfindən təqib olunmağa başlanmışdı və ona qəzet nəşri ilə əlaqədar qadağa qoyulmuşdu. Onun kiçik qardaşı, sonradan Amerikada müstəqillik hərəkatının görkəmli nümayəndəsi olan və məşhur siyasi sima hesab edilən Benjamin Franklin qardaşının fəaliyyətinə qoyulan qadağanın ardından mətbuat sahəsinə yönəlmişdi və "*The Pennsylvania Gazette*" adlı məşhur qəzeti nəşr etdirmişdi.

İngilisdilli mətbuat tarixində ilk zamanlarda yüksək və orta zümrə üçün hesab olunan qəzetlərin kütlələr üçün əlçatanlığı XIX əsrin ikinci rübündə "penny papers" (qaba şəkildə tərcümə edilsə, "qəpik-quruşa qəzetlər") adlı qəzetlərin çap olunması ilə dəyişdi. İlk "penny paper" hesab olunan "The Sun" qəzeti İngiltərədə B.Dey tərəfindən 1833-cü ildə nəşr edildi. Minimal ölçüsü və qənaətbəxş qiyməti ilə qəzetin hamı üçün əlyetən olmasını təmin edən bu qəzet sayəsində sonradan yaranan qəzetlərin qiymətləri də daim münasib və əlçatan intervalda qaldı və beləliklə, bu hadisə qəzet sənayesində dönüşə yol açdı. XIX əsrin birinci yarısında Amerika mətbuatında isə iki əsas rəqib naşir – Y.Pulitzer və U.Rendolf hökmranlıq edirdi və onların bir-biri ilə rəqabət aparma üsulları bəzən ingilisdilli amerikan mətbuatının publisistik üslubunun dil və stilinə mənfi təsir göstərə bilən nəticələrə gətirib çıxarırdı: qəzetlər artıq insanlar üçün informasiya qaynağı olmaqdan ziyadə, "əyləncə vasitələri"nə də çevrilməkdə idi və nəticə etibarilə, qəzet səhifələrinə daha çox oxucu cəlb etmək üçün "qeyri-ənənəvi" mövzulara – siyasi qalmaqallar, cinsi zəmində baş verən zorakılıqlar, cinayətlər və s.-i ehtiva edən "sensasionalizm materialları"na müraciət edilirdi ki, bu da sonradan mətbuat tarixində "sarı jurnalistika" adlanan media axımının yaranmasına gətirib çıxardı. Sarı jurnalistika dedikdə, buraya qəzet səhifələrində yer alan yalan və ya aldadıcı informasiyaları, qeyri-dəqiq məlumatları və məqsədli şəkildə şişirdilmiş faktları aid etmək mümkündür ki, günümüzün qlobal mediasında da bu qeyri-obyektivliyin izləri hələ də görünməkdədir [3.s.22].

İngilisdilli mətbuatın müasir vəziyyəti olduqca geniş tədqiqat sahəsidir. Bildiyimiz kimi, ingilis dili dünya dili olduğu qədər, dünya mətbuatının da ümumi və ən ümumişlək dilidir. Dünyanın əksər ölkələrində ikinci bir dil kimi istifadə olunan, tamamilə uzaq və yad insanları yaxınlaşdıran və qarşılıqlı əməkdaşlıq, kommunikasiya sahələrinə öz töhfəsini verən bu dil mətbuatın əsas dilidir. Hər bir ölkənin milli mətbuat tarixi spesifik olsa da (Azərbaycanda milli mətbuatın başlanğıc tarixi 1875-ci il hesab olunur), günümüzdə qloballaşma və qarşılıqlı siyasi-mədəni əlaqələrin də təsiri nəticəsində artıq dünyanın əksər ölkələrində ingilis dilində də qəzet buraxılır. Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinin, demək olar ki, hamısında, Şimali və Cənubi Amerikada, Avstraliyada, Afrikanın inkişafına görə seçilən əksər ölkələrində, hətta Asiyanın ən ucqar ölkələrində belə ingilis dilində qəzetlər buraxılır və özlərinəməxsus oxucu kütləri mövcuddur, məhz buna görə də ingilis dilini bilən bir şəxs üçün dünyanın hansı ölkəsində olmasından asılı olmayaraq, internet mediası əvəzinə ənənəvi mediaya üstünlük verirsə, istənilən halda informasiya tələbatını ödəmək üçün qəzetlər mövcuddur. Son rəqəmlərə əsasən, ümumilikdə sayı 300-dən çox olan ingilisdilli qəzet mövcuddur (dünya ölkələrində çap olunan ingilisdilli qəzetlər). Bu qəzetlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinə nəzər yetirdikdə, onların ingilis dilinin bütün dünyaca qəbul olunmuş standart qrammatikasına əməl edilərək çap olunduğunu və bu səbəbdən də, publisistik üslub vasitəsilə hansısa bir söz yaradıcılığı və ya leksikonun zənginləşdirilməsindən söhbət gedə bilməyəcəyini anlamaq mümkündür. Lakin bu prosesi birmənalı və biristiqamətli olaraq qiymətləndirmək düzgün deyildir: XXI əsrə qədər dünya dillərində spesifik olaraq yaranan neologizmlərin əksəri məhz mətbuat vasitəsilə ortaya çıxmışdır, yəni dünyanın fərqli bucaqlarında çap olunan ingilisdilli qəzetlərin birinin digərinə dil və publisistik üslub baxımından hər hansı bir təsiri olmasa da, həmin qəzetlərin çap olunduğu ölkələrin rəsmi dillərinə bu və ya digər şəkildə təsir edirlər və yeni sözlərin ümumişləkləşməsinə yardım edirlər. Dünyada çap olunan ingilisdilli qəzetlərin vahid bir qrammatik qayda və ya standart bir üslubu olmasa da, onların əksərinin İngiltərə və Amerikada çap olunan qəzetlərdən ilhamlandığını və üslub meyarlarını həmin qəzetlərin dilini nümunə götürərək müəyyənləşdirdiyini söyləmək mümkündür. Məsələn, "The Guardian", "Wall Street Journal", "The New York Times" kimi mətbuat nəhəngləri dünya miqyasında çap olunan ingilisdilli qəzetlər üçün publisistik üslubun təkmilləşdirilməsi baxımından örnək daşıyırlar. Ümumilikdə isə, 2012-cü ildə aparılan bir sorğuya əsasən, ingilisdilli mətbuatın ən məşhur, istiqamətverici, əhəmiyyətli və nüfuzedici nümunələri aşağıdakılardır: "The Guardian", "The New York Times", "Washington Post", "The Times", "The Daily Mail", "Chicago Tribune", "Houston Chronicle", "Wall Street Journal", "Financial Times", "Times of India" [2.s.300]. Bu qəzetlər İngiltərə və ABŞ-da çap olunan mətbuat orqanlarıdır, sadəcə "Indian Times" istisna təşkil edir. "Indian Times" Hindistanda 1835-ci ildən, Britaniya koloniyalaşdırılması dönəmindən bəri çap olunan, ümumi tirajına görə ingilisdilli qəzetlər arasında birinci yerdə dayanan qəzetdir [7].

Cümlənin predikativlik funksiyası onun ən vacib və mühüm xüsusiyyəti kimi qəbul edilir, məhz bu səbəbdən də mətbuatın dilin linqvokulturoloji və sosio-mədəni xüsusiyyətləri ilə yanaşı, informasiya üslubunu da inkişaf etdirdiyini söyləmək mümkündür. Dilin mətbuata və yaxud istənilən yazı prosesinə keçidi zamanı o öz şifahi ekspressivliyini, emosionallığını və sentimentallığını az da olsa itirir, lakin bunu onun informativliyi və predikativliyinə şamil etmək mümkün deyildir. Dil mətn vasitəsilə realizə olunur. Bu səbəbdən də, mətbuat dilini təhlil etməzdən əvvəl, ümumilikdə, məsələyə "mətn konteksti"ndən yanaşmaq lazımdır; qəzet mənti, jurnal mətni, elmi monoqrafiya mətni, bədii kitab mətni və s. Mətbuat dilinin və ya modern genişləndirilmiş anlamı ilə, "media" dilinin başlıca aktorları qəzetlər, jurnallar idi, lakin yeni media

 ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

axımının vüsət almasından sonra bura televiziya dili, radio dili və son illərdə internet dili də əlavə olunmuşdur. Mətbuat (qəzet və jurnal) mətnləri konkret adresata malik olurlar, yəni oxşar və ya eyni məzmunda mətnləri müxtəlif modallıqla ifadə edə bilirlər.

Mətbuat mətnlərinin də daxil olduğu media mətnlərinin dörd başlıca qrupu müəyyənləşdirilir: 1. Mətbuat; 2. Televiziya; 3. Radio; 4.İnternet. Bu sadalanan media mətnlərindən ən yenisi olan İnternet mətnləri həmçinin əhali üçün ən əlçatan və ucuz vasitə olduğuna görə sürətlə inkişaf edir və ənənəvi medianı hər gün bir az da sıxışdırır. Bu səbəbdən də tez-tez internetin ənənəvi medianın "ən qədim istehkamları" hesab olunan qəzet və jurnalları yaxın illərdə tamamilə sıradan çıxaracağına dair spekulyasiyalar mövcuddur. Bu nəşrlərin tipoloji xarakteristikasına baxdıqda onların iqtisadi xüsusiyyətlər, format, auditoriya, məqsəd və s. görə fərqləndiyini görə bilərik ki, bu sözügedən xarakteristik tiplər həmin nəşrlərin dil və üslubuna da birmənalı şəkildə təsir göstərir (satirik bir jurnal və mədəniyyət qəzeti hər ikisi publisistik üslubda ola bilər, lakin tipoloji baxımdan fərqlidirlər.

Hər bir nəşrin başlıca çap olunma məqsədi daha çox oxucuya çatmaq və öz auditoriyasını genişləndirməkdir. Oxucuya oriyentasiya olma baxımından nəşrlərin bölgüsündə ideoloji (iqtidar, müxalif, sağçı, solçu və s.), keyfiyyət (kütləvi, bulvar və s.), üslubi bölgülərini ayırırlar. Media mətnlərinə daxil olan qəzet və (əksər) jurnal mətnləri publisistik üslubdadır, lakin illər keçdikcə mətbuat dilinin keçirdiyi təkamül nəticəsində o, quru informasiya verici mətnlərdən daha təkmil, həm informativ, həm də analitik baxımından yetkin üsluba çevrilmişdir. Publisistik üslubu adətən üç tipə ayırırlar: 1. İnformativ, 2. Analitik və 3. Bədii-publisistik. Əlbəttə, bu bölgü şərti xarakter daşıyır və sürətli inkişaf nəticəsində bu bölgülərin də zənginləşəcəyi güman edilir. Lakin istər ingilisdilli, istərsə də digər hər hansı bir dildə olan mətbuatda istifadə olunan publisistik üslubun hazırda başlıca bölgü və ya daxili növləri bunlardır.

İnformativ tipli mətnlər publisistik üslubun ilk nümunələri hesab olunur və baza sayılır. Burada informasiyanın yayılması əsasdır, bu zaman hər hansı emosionallıq, obrazlılıq birmənalı şəkildə istisna olunur. Bu tip də öz daxilində rəsmi, qeyri-rəsmi, ekspressiv altqruplarına bölünür ki, bütün bunlar da təqdim edilən informasiyanın daha dolğun çatdırılmasına xidmət edir. Xəbər, məlumat, müsahibə və bir sıra məqalələr bura aiddir. Qeyri-rəsmi informativ mətnlərdə isə emosionallıq, epspressivlik ön plana çıxır və bu mətnlər məqsədyönlü şəkildə oxucunu məlumatlandırmağa yox, onun hisslərinə "təsir etməyə" və fikirlərini formalaşdırmağa xidmət edir. Fərqli janrlarda yazılan məqalələrdə müəllif üslubu ön plana çıxsa da, bu mətnlər informativlikdən tam xali deyildir. Ekspressiv tipli mətnlərin də başlıca məqsədi insanların konkret bir mövzuda (ictimai, siyasi, sosial, mədəni və s.) olan ictimai rəylərini formalaşdırmaq, daha yumşaq tərzdə deyilsə, onları hansısa məsələyə yönəltməkdir. Burada daha çox məişət mövzularına yer verilir ki, bu da qəzetlərin "xəlqiliyi"ni artıran başlıca meyarlardan biridir.

Qəzetlərin dili rəngarəngdir. Dünyanın əksər xalqları tərəfindən vahid ünsiyyət vasitəsi olaraq işlədilən və dolayısı ilə, daha çox söz yaradıcılığına məruz qalan ingilis dili də bu rəngarənglik içində özünəməxsus yer tutur. Flektiv dil olan ingilis dilinin qrammatik imkanları hər nə qədər məhdud və standart olsa da (iltisaqi dillərin əsnəkliyi ilə müqayisədə), ingilisdilli qəzetlərin dili üslub baxımından daha sərbəstdir. Qəzetlərdə işlənən mətn növləri arasında xüsusi çəkiyə malik olan başlıqlarda da bunu görmək mümkündür. Başlıqlar və manşetlər, qəzet mətnləri arasında müstəqil bir yerə malikdir və hətta öz müstəqil auditoriyaları da mövcuddur. Əsasən, söz-cümlələrdən və söz birləşmələrindən istifadə olunan başlıqlar mətnin ümumi ruhunu bir neçə sözdə əks etdirməyi bacarmalıdır. Məsələn: Azərbaycandilli qəzetlərdən olan "525-ci qəzet"də çap olunan "Valyutadəyişmə məntəqələrinin açılmasına start verilir" tipli başlıqda, göründüyü kimi, feil indiki zaman forması ilə (indiki zaman forması mətbuat dilində daha çox informativ tipli mətnlərdə işlənir və gələcək zaman məzmunlu olur) işlənmişdir, bu tipdə bir xəbər başlığı ingilisdilli qəzetdə belə olacaqdır: "Exchange points to reopen". Dilin lakonikliyi və fikrin yığcamlığını düzgün əks etdirmək üçün ingilisdilli mətbuat dilində feil zamanları çox da işlənmir və feillər məsdərlə ifadə olunur, zaman formalarından daha çox vasitəsiz niqtli başlıqlarda istifadə edilir, digər başlıqlarda istifadə olunduqda isə Azərbaycan dilində də olduğu kimi feil indiki zamanda işlədilir: "*Nine rounds of chemo… was a bit of a grind': BBC's Bill Turnbull, 62, speaks of 'darkest' days in battle with prostate cancer but says his 'energy levels are up' as he raises awareness of disease*" Göründüyü kimi, "Daily Mail" qəzetindən götürülmüş bu nümunədə mətnin əvvəlində və ortasında vasitəsiz nitq işlənmişdir, predikativliyin əsas daşıyıcı olan feillər indiki zaman forması ilə ifadə olunmuşdur və bu cür sıralama nəticəsində başlıq həm rahat oxunur, həm də özlüyündə mətnin başlıca informasiyasını özündə ehtiva edir. Beləliklə, səthi və baza informasiya ilə kifayətlənənlər artıq mətnin ardını oxumağa ehtiyac görmürlər.

İngilisdilli mətbuatın üslub funskionallığını görmək üçün "The Independent" qəzetindən "*Number of single homeless mothers soars to highest level since financial crash*" məqaləsinin bir parçasına müraciət

edək: "*Research by housing charity Shelter exclusively seen by* ***The Independent*** *shows number of female single parents found to be homeless has risen to more than 26,000 (alt başlıq).*

The number of female single parents found to be homeless has risen by 48 per cent in the last eight years. Research by housing charity Shelter ahead of World Homelessness Day on Wednesday shows that since 2009-10, their numbers have increased from 17,950 to 26,610 households. This is 7 per cent higher than the overall amount of people made homeless during the same time period, which rose by 41 per cent. The number of female single parent households has not been as high since the financial crisis in 2007 and 2008, when 28,360 were struggling to find permanent accommodation..." Göründüyü kimi, xəbər başlığı uzun olsa da, olduqca informativ və ya məlumatlandırıcıdır və nəticədə, son illərin xəbər başlığı tendensiyasına uyğundur. İngilisdilli mətbuatda başlığın altında altbaşlığın da olması xarakterikdir, beləliklə oxucu sadəcə başlıq və altbaşlığı oxumaqla əsas informasiya və onun ilkin detalları barədə məlumatlanmış olur və əgər istəmirsə, yerdə qalan uzun məqaləni oxumur. Adətən, altbaşlıqlarda məqalənin çap olunduğu qəzet üçün xarakterik olan bir sərlövhə yerləşdirilir və ya sözügedən məqalənin eksklyuziv olaraq bu qəzetdə çap olunması diqqətə çatdırılır.

İngilisdilli mətbuatda ədəbi dilin normaları əksər hallarda qorunsa da, xüsusi qəzet rubrikalarında (əyləncə və ya asudə vaxt rubrikaları) bu norma bəzən pozulur və evfemizmlər işlənir. Bu, özlüyündə ədəbsizlik və ya nəzakətsizlik kimi qiymətləndirilməməlidir, belə ki, ingilisdilli media alətlərinin əksəri bu kimi ifadələrlə doludur və bunlar mətnin və ya kontentin oxucuya daha sadə, daha səmimi, daha "xəlqi" görünməsi üçündür. Açıq şəkildə yazılmaması üçün bu cür sözləri dırnaq arasında, üç nöqtə və ya ulduz işarəsi ilə yazılır və mənasını anlamaq adresata qalır. Bir misala diqqət yetirək, "The Washington Times" qəzetində bir başlıq belə idi: "*NY Times newest editorial board member doesn't seem to like 'Dumba** F***ing White People'*". Burada evfemizmin hər bir hərfinə müvafiq işarə uyğun gəlir.

Qrafik evfemizmlərlə müqayisədə morfoloji evfemizmlər yeni mediada daha çox işləkdir: *"At the end of 2005, 24,1% of Peru's children of 5 years or younger suffer from malnutrition according to the latest demographic survey by Salud Familiar. "The high rate of undernourished children is evidence that most of the population has little knowledge of nutritional culture", said Victoria Chimpen, dean of the Peru's School for Nutritionists".*

İngilisdilli mətbuatında, bir qayda olaraq, hərbi münaqişələri, döyüşləri nəzərdə tutan, həmçinin, praqmatikpotensiala malik *conflict, operation, campaign, misunderstanding*kimi sözlərdəndə istifadə olunur. Məsələn, *"I gave the orders to our militarycommanders to prepare the army for a broad and ongoing militaryoperation to strike the terrorist leaders and all those involved", said MrOlmert"* nümunəsində döyüşmək və ya savaşmaq əvəzinə, "əməliyyataparılması", "əməliyyata başlanması" ifadələrindən istifadə edilmişdir. Belə əvəzetmə hadisənin başlıcamahiyyətini yumşaldaraq onun aşkar formada çatdırılmasının qarşısını alır. Qeyd edilən cəhət mətnin praqmatik aspektini zəiflədir. Analoji şəkildə "qətliam etmək, öldürmək" əvəzinə "zərərsizləşdirmək" sözündən istifadə olunur ki, bu cür sözlər, təbii olaraq, adresata az təsir edir.

İngilisdilli mətbuatda mətnin praqmatik xüsusiyyətləri cəmiyyətintanınmış üzvlərinə, ictimai-siyasi həyatda xüsusi rolu olan adamlara həsrolunmuş yazılarda da özünü göstərir. Belə yazılarda haqqında bəhs olunan şəxsə münasibət, onun hadisələrə münasibəti və s. ön plana çəkilir. Bu da mətnlə həmin mətndə təsvir edilən şəxs arasındakı əlaqələri genişləndirir, müəllif intensiyasını gücləndirir.

Müasir ingilisdilli mətbuatın tərcüməsi dedikdə, dünyanın aparıcı mətbuat orqanlarının mətnlərinin tərcüməsi nəzərdə tutulur və bu zaman dilin bütün xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Unutmaq lazım deyil ki, artıq dünyanın əksər ölkələrində ingilisdilli media və mətbuat fəaliyyət göstərir və hər birinin spesifik xüsusiyyəti mövcuddur, odur ki, burada ingilisdilli mətbuatın tərcüməsi deyilərkən, əsasən, ingilisdilli ölkələrin mətbuatı (İngiltərə, ABŞ və s.) nəzərdə tutulur.

Tərcümə olduqca böyük məsuliyyətli və peşəkarlıq tələb edən bir sənətdir. Qədim zamanlarda sadəcə diplomatik sövdələşmələr və ya qarşılıqlı razılaşmalar zəminində, dolayısilə, siyasi münasibətlərin tənzimlənməsi üçün daha çox gərək duyulan tərcüməçilik sənəti xalqları bir-birinə bağlayan başlıca teldir. Başqa bir mədəniyyətin nail olduğu yüksək zirvələri öyrənmək üçün biz həmin mədəniyyətin yaranıb inkişaf etdiyi dili bilməli və öz dilimizə tərcümə etməliyik. Tərcüməçilik sadəcə hər hansı bir mətnin qrammatik qaydalara əməl edilməklə başqa dilə tərcümə edilməsi demək deyil, bu məfhum daha genişdir. Tərcüməçilik siyasətə, mədəniyyətə, cəmiyyətə və tarixi inkişaf prosesinə bilavasitə təsir edə bilən başlıca faktorlardan biridir. Bir çox xalqların ədəbiyyatı dünyanın aparıcı ölkələrinin modern və təkmil ədəbi nümunələrin o dillərə tərcüməsi ilə inkişaf prosesinə qədəm qoymuşdur, yəni tərcüməçilik sivilizasiyanın inkişafında onun şaxələnməsinə və differensiasiya olunmasına bilavasitə təsir edən sosio-kulturoloji bir faktordur.

İngilis dili dünyanın aparıcı xarici dili olduğu və əksər ölkələrdə ikinci dil kimi işləndiyi üçün, təbii olaraq, ən çox bu dil tərcümə prosesinə məruz qalır və nəticə etibarilə, ingilis dilini öyrənmə və mənimsəmə səviyyəsi bu tərcümələr sayəsində günü-gündən artır. Mətbuatın tərcüməsi isə nisbətən mürəkkəb bir məsələdir, çünki funksional dil üslubları arasında mətbuatın dili olan publisistik üslub qədər intensiv dəyişikliyə məruz qalan yoxdur. Publisistik üslub xalqın dilidir, xalqın anlaması üçün dizayn və korrektə edilir, burada əksər hallarda mürəkkəb elmi terminlər, qəliz metaforalar işlənmir və dolayısılə, mahiyyət etibarilə məişət üslubuna da ən yaxın olan üslub publisistik üslubdur. İngilisdilli mətbuatın tərcümə xüsusiyyətlərinə nəzər yetirərkən də bunu nəzərə almaq lazımdır: inkişaf etmiş ölkələrdə çap olunan qəzetlər, əksər hallarda, həmin ölkənin vətəndaşlarına ünvanlanır və konkret adresat bəllidir, odur ki, bu qəzetlərdə tez-tez milli ideologizmlər, neologizmlər, arxaizmlər, həmin xalq üçün xarakterik olan frazeoloji birləşmələr və s. tez-tez işlənir ki, bu dil tərkibləri də tərcümə prosesini müəyyən dərəcədə çətinləşdirir və tərcümənin təbiiliyinə kölgə salır. Məlumdur ki, dilin leksik vahidlərini əksər dillərə qarşılıqlı şəkildə tərcümə etmək olar, lakin elə sözlər, birləşmələr və ya ifadələr vardır ki, konkret olaraq bir xalqın tarixinə, yaşayış və məişət tərzinə müvafiq olaraq yaranmışdır və onların əcnəbi dillərə tərcüməsi çətindir.

Mətbuatın dili elmi mətnlərdən tamamilə fərqlənir. İstər ingilisdilli, istər başqa mətbuat olsun, qəzet səhifələrini oxuyarkən biz çoxlu sayda siyasi, sosial tərkibli sözlərlə, neologizmlərlə, yer adları ilə, şəxs adları ilə və s. daha çox rastlaşırıq. Müəllif jurnalistikasında, məlum olduğu kimi, eyham və sitatlı mətnlərin üstünlük təşkil etməsi xarakterikdir. Lakin qəzetlərdə sadəcə müəllif jurnalistikası metodundan istifadə olunmur, burada hiperbola, metafora (geniş və "donmuş"), müqayisəli analiz, metonimiya, alleqoriya, efemizm və s. də geniş şəkildə istifadə olunur.

Qəzet dilində oxunaqlılığı artırmaq və oxu sürətini yüksəltmək üçün bəzən "qəzet klişeləri" deyilən məfhumlardan da istifadə olunur. "Klişe" sözü burada ilkin olaraq ağla gələn anlamda, yəni "bayağılıq və təkrarçılıq" anlamında deyildir, daha çox, qəzetlərdə tez-tez müraciət olunan fərdi-korporativ üslubları nəzərdə tutur. Hər bir qəzetin (və xırda rubrikaların) müəyyən oxucu kütləsi və ya auditoriyası olur ki, həmin qəzetdəki mətnlərin adresatı məhz onlardır, dolayısılə, bu mətnlərin yazılması zamanı özünəməxsus ifadələrin işlənməsi, daimi oxucuya tanış olan hansısa eyhamlardan istifadə edilməsi, məqalənin ardıcıllığının oxucunun alışdığı şəkildə davam etməsi və s. tamamilə təbiidir və bu, artıq qəzet dilinin də spesifikləşməsi, hansısa konkret bir auditoriyaya yönəlməsi deməkdir. Bunu sadəcə qəzetlərə şamil etmək mümkün deyildir. Dünyanın nüfuzlu jurnallarının əksərinin hansısa məqaləsinin elə ilk cümləsini oxumaq belə bəzi diqqətli və daimi oxucular üçün yetərlidir ki, onlar bu məqalənin hansı jurnaldan olduğunu qət etsinlər. *"Time", "People", "National Geographic Magazine", "Foreign Policy"* və s. kimi nüfuzlu jurnalların konkret bir yazı üslub və stili vardır ki, bu, onları digər kompetitorlardan açıq şəkildə fərqləndirir və bu məxsusi üslub sayəsində daimi oxucu mətnin mənbəyin dərhal ayırd edə bilir.

İngilisdilli mətbuatda işlənən bir çox ifadələr ümumişləkdir və əksər auditoriyalar üçün anlaşıqlı klişelərdir, məsələn, "hard-liner" – mühafizəkar, "nuclear tension" – nüvə təhlükəsizliyi ilə əlaqədar məsələlər, "think-tank" – təfəkkür metodu və s. Bu klişeləri bilmək hər bir tərcüməçinin işini asanlaşdırır və mətni daha anlaşıqlı edir.

Qəzet klişelərini yaxşı bilmək mətni hərfi tərcümə edərək onun bütün ruhununun və məğzinin itirilməsini də önləyir. Yaxın illərə qədər Azərbaycandilli mətbuatda məhz hərfi və məzmunsuz tərcümələrin üstün olması olduqca təəssüfləndirici hal idi ki, son illərdə artıq əks tendensiya müşahidə olunur, bu da günü-gündən ingilis dili biliklərinin artması ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, mətbuat dilində tez-tez rast gəldiyimiz söz yaradıcılığı prosesi də ingilisdilli mətbuatda daha çox fəaldır. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan dili kimi iltisaqi dillərdə qəzetlərdə tez-tez yeni milli sözə rast gəlmək mümkün deyildir və söz yaradıcılığı daha uzun, mürəkkəb bir prosesdir, ingilis dili isə flektiv dildir və sahib olduğu elastiklik sayəsində milli neologizmlərin sayına görə də liderdir. İstər ingilis, istər amerikan mətbuatı olsun, yeni söz formasiyalarına daim rast gəlmək mümkündür. Məsələn, ingilisdilli mətbuatda "*peace*" və "*keep*" sözlərini birləşdirərək "asayişi qoruyan" anlamında olan və polisi nəzərdə tutan "*peacekeeper*" sözü tez-tez işlənir. Bu mürəkkəb sözlərdən əlavə, söz və sözönülərin birləşməsi ilə yaranan və tire ilə yazılan mürəkkəb sözlər də vardır: "*sit*" və "*in*" sözlərinin birləşməsindən yaranan "*sit-in*" sözü "etiraz etmək (siyasi anlamda)" deməkdir, "*stay-in*" – yürüş keçirtmək, "*switch-over*" – dəyişikliyə getmək və s. [4.s.102].

Konversiya metodu ilə söz yaradıcılığı da ingilisdilli mətbuat üçün olduqca xarakterikdir. Dünyada baş verən mühüm sosio-iqtisadi və siyasi hadisələrdən bəhs edərkən işlədilən "hit" feili (vurmaq, zərbə endirmək, məruz qalmaq və s.) eyni zamanda "partlayış edən", "məşhurlaşan", "gündəmdə olan" mənasında "hit" isminə də çevrilmişdir. Qeyri-rəsmi şəkildə Azərbaycan dilində də işlənən "xit" sözü əsasən ən sevilən və gündəmdə olan mahnıları ifadə etmək üçün istifadə olunur. Şəkilçilər vasitəsilə yeni söz yaratmaq da ingilisdilli mətbuatda tez-tez baş verir. Məsələn, ən çox işlənən və yeni söz yaradan şəkilçilər (suffikslər)

olan "*–ize", "-dom", "-ship"* və s. o vaxtadək ağla gəlməyən sözlərə qoşulur və nəticədə yeni sözlər yaradılır: "*minimize*" – minimalizə etmək, "*leonize*" – kosmosa getmək, yer orbitindən çıxmaq, "*brinkmanship*" – hərbi balans yaratmaq və s. Bəzi alınma sözlər mətbuatda işlənməsi sayəsində daha da populyarlaşır: fransızca "dövlət çevrilişi" anlamına gələn "coup d'etat" artıq hamıya tanış bir "media termini"dir [5.s.88].

İngilisdilli mətbuatda qəzet başlıqları da tərcümə edilərkən xüsusi diqqət yetirilən sahədir. Azərbaycandilli mətbuatda olduğu kimi, ingilisdilli mətbuatda da qəzet başlıq, altbaşlıq və manşetləri, əsasən, söz birləşmələri, söz-cümlələr və sadəcə sözlərlə ifadə olunur, mürəkkəb cümlələr az işlənir. Azərbaycan dilində cümlədəki feilin zamanını dəyişmək və ya məsdərdə ifadə etməklə eyni mənanı çatdırmaq mümkün deyil, lakin ingilisdilli mətbuatda ən çox müraciət olunan başlıq forması da məhz belədir. Nümunə: "*Turkey Says Sabotage Impossible in Car Accident*" – bu başlıqda, göründüyü kimi, "to be" feili ixtisar edilmiş, fikir tamamilə yığcam çatdırılması üçün cümlə, belə demək mümkündürsə, "dondurulmuş"dur. Peşəkar tərcüməçi və oxucu üçün bunu anlamaq elə də çətin deyil: "*Türkiyə baş verən maşın qəzasında sabotaj ehtimalını istisna edir*". Bu, "to be" feilinin ixtisara məruz qaldığı tək hal deyil; amerikan mətbuatında da tez-tez bu cür başlıqlarla rastlaşmaq mümkündür: "*Ten killed in Iraq During Night Attack*" – "*İraqda gecə baş verən hücumda 10 nəfər həyatını itirdi*", "*UN meetings much "colder" than ever*" –"*BMT-nin yığıncağında "soyuqluq" müşahidə olundu*", "*The cure for cancer closer than never before*" – "*Xərçəngin müalicəsi artıq daha realdır*" və s.

İngilisdilli mətbuatda məchul növdə işlənən feillə digər feilləri ayırd etmək bəzən çətin olur. Sözügedən "lakoniklik" və "yığcamlıq" səbəbindən, məchul növün xarakterik xüsusiyyəti olan "to be" feili mətbuat mətnlərində yenə ixtisar edilir və cümlənin məlum və ya məchul növdə olduğunu anlamaq üçün mətnin mənasına, məğzinə varmaq lazım gəlir: "*A ceasifire agreement signed in conflict region*" – burada "*signed*" sözü "imzalandı" kimi tərcümə olunmalıdır və onu düzgün tərcümə etmək peşəkar tərcüməçinin öhdəsinə düşür: "*Münaqişə zonasında atəşkəs sazişi imzalandı*". Digər bir misal: "*Five more corps found in valley*" – "*Vadidə daha beş nəfərin cəsədi aşkarlandı*".

Günümüzdə tez-tez işlənən abbriveraturaların da mənşəyi mətbuatdır. İngilisdilli mətbuatda aparıcı tendensiya olan söz yaradıcılığı abbriveturalarda da özünü göstərir və mütəmadi şəkildə yeni ixtisarlar yaradılır. Bu, çap sahəsini qısaltmaqdan əlavə, həm də fikri daha sürətli çatdırmaq məqsədi güdür. "Prime Minister" əvəzinə "PM", "World Health Organization" əvəzinə "WHO", "Central Intelligence Agency" əvəzinə "CIA", "Iraq-Sham Islamic State" əvəzinə "ISIS" və s. Qəzet başlıqlarında (həmçinin, mətn daxilində) həmçinin obrazlı və ifadəli cümlələrə də tez-tez rast gəlmək mümkündür və bu, fikri yığcam ifadə etmək üçün yox, onu daha "obrazlı" və "təsirli" etmək üçün tətbiq olunur. Tərcüməçi üçün əsas çətinlik törədən mətnlər də məhz belə mətnlərdir, bu cür obrazlı ifadələrin tərcüməsi zamanı hərfi və ya ilkin başa düşülən tərcümə yolverilməzdir, mətn məna yükünə görə tərcümə edilməlidir. Məsələn: "*Catalons Get Nothing But Pain*" – göründüyü kimi, mətni düşünmədən, sadəcə sözlərə diqqət yetirərək tərcümə etdikdə məna itir və "*Katalonlar ağrıdan başqa heç nə almır*" kimi mənasız bir cümlə alınır, bu cür başlıqların tərcüməsi zamanı tərcüməçi öz təxəyyül və abstrakt təfəkküründən istifadə etməli, bəzi dəyişikliklər edərək mətni tərcümə olunan dilə uyğunlaşdırmalı və mənanın saxlanmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Yuxarıda qeyd olunan başlığı müvəffəqiyyətli bir tərcüməçi Azərbaycan dilinə bu cür tərcümə edərdi: "*Katalonlar yenə də kədərlə üz-üzədir*", yaxud "*Katalonların həzin məyusluğu*".

Yuxarıda qeyd olunan "qeyri-ənənəvi" tərcümə prosesi zamanı tərcüməçi həddən artıq sərbəstliyə də yol verməməli və öz abstrakt təfəkkürünü üstün tutaraq mətni özü istədiyi kimi formasiya və ya təhrif etməməlidir. Bu tərcümə prosesi zamanı ikiqat həssaslıq və diqqət tələb olunur, yanlış tərcümə informasiyanın da təhrif olunması deməkdir və nəticələri çox pis ola bilər. Digər bir nümunə: "*The Azerbaijanis' Shocking Genocide Turning the Picture Over*" – bu başlıqda əsas feil "gerund" forması ilə ifadə olunmuşdur ki, Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı sadə feil zamanlarından biri şəklində çevriləcəkdir. Göründüyü kimi, hərfi tərcümə zamanı "Azərbaycanlıların şok soyqırımı şəkli tərsinə çevirir" şəklində mənası aydın olmayan bir ifadə alınır, halbuki, mətnin məğzinə varan və söhbətin nədən getdiyini bilən tərcüməçi bu başlığı belə tərcümə etməlidir: "*Azərbaycanlıların dəhşətli soyqırımı indiyə kimi məlum olan "faktları" yenidən sual qarşısında qoyur*" və ya "*Azərbaycanlıların dəhşətli soyqırımı ilə bağlı yeni faktlar ortaya çıxdı*". "Turning the picture over" – indiyə qədər bilinən gerçəklərin yenidən müzakirəyə çıxarılması və təkrarən sorğulanması deməkdir, qaba şəkildə deyilsə, "şəklə yenidən nəzər yetirmək" və ya "detalları aşkara çıxarmaq". Bu cür fraza və idiomları mükəmməl şəkildə bilməli olan tərcüməçi mətnin ümumi ruhuna xələl gətirmədən, onun orijinal üslub və stilini qoruyaraq, eyni zamanda, çatdırmaq istədiyi informasiyanı da dolğun şəkildə ehtiva edərək tərcümə etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. № 4/2011 – Bakı, Mürtəcim, 2011 – 320 s.
2. Mazanlı İ.A. Jurnalistika və müasir dövrün qlobal problemləri: Dərs vəsaiti. – Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2013. 416 səh.
3. Bagnall Nicholas. "Newspaper language". Oxford: Focal press, 1993
4. Bruce D.Itule & Douglas A.Anderson. "News Writing and Reporting for Today's Media" – America: McGraw-Hil – Humanities/social sciences/languages-2002;
5. Newmark Peter. "About translation". Clevedon: Multilingual Matters Ltd.51-
6. Bengelsdorf Peter. "Idioms in the News – 1000 phrases, real examples" – 2013 (amazon.com)
7. Xin Xiong. "Press Translation in International Communication". Theory and Practice in Language Studies, Vol. 4, No. 10, pp. 2151-2156, October 2014
8. https://timesofindia.indiatimes.com/world/uk/idiocracy-among-1400-new-words-in-oxforddictionary/articleshow/66121171.cms
9. https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/oct/12/princess-eugenie-cut-perks-monarchy-magic

Rəyçi: dos. V.Babayeva

Göndərilib: 29.07.2020 Qəbul edilib: 31.07.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/56/40-46

Xəyalə Muğamat qızı Mürsəliyeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrası
murseliyeva.xeyale@mail.ru

SÜNİ DİLLƏRİN TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

İnformasiya partlayışı, beynəlxalq dillərin sayının daim artması müasir dil vəziyyətini olduqca çətinləşdirir. Dillərin qarşılıqlı təsiri son nəticədə dünya dilləri ilə paralel fəaliyyət göstərən beynəlxalq süni dillərin yaranmasına səbəb olur. İnterlinqvistik məsələlərin genişlənməsi müasir dünyanın dil mənzərəsinin ağırlaşmasının təbii nəticəsidir. Ünsiyyət vasitəsi olaraq beynəlxalq dilləri və beynəlxalq dilləri öyrənən dilçiliyin bir sahəsi kimi müəyyənləşdirilən müasir interlinqvistika dilarası baryeri aşmağın vacibliyi ilə məşğul olur. Beynəlxalq süni dil problemi İ.A. Boduen de Kurtene, V.P. Qriqorev, N.L. Qudskov, E.K. Drezen, A.D. Dulçenko, M.İ. İsayev, S.N. Kuzneçov, A.S.Melnikov və bir çox digər alimlərin yazılarında geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: *təbii dil anlayışı, süni dil anlayışı, dilin sünilik dərəcələri, dilin həqiqiliyi*

Principles of compiling artificial languages

Summary

The explosion of information and the ever-increasing number of international languages make the modern language situation very difficult. The interaction of languages ultimately leads to the creation of international artificial languages that operate in parallel with the world`s languages. The expansion of interlinguistic issues is a natural consequence of the aggravation of the linguistic landscape of the modern world. The modern interlinguistic dialect, which is defined as a field of linguistics that studies international languages and international languages as a means of communication, deals with the importance of overcoming the barrier.The problem of international artificial languages is widely covered in the writings of I.A.Baudouin de Courtenay, V.P.Qrigorev, N.L.Gudskov, E.K.Drezen, A.D.Dulchenko, M.I.Isayev, S.N.Kuznechov, A.D.Melnikov and many other scientists.

Key words: *the concept of natural language, the concept of artificial language, the degree of artificiality of language, the authenticity of language*

Giriş

Çoxdillilik insanlara ta qədimdən lənət kimi görünürdü. Babil qülləsi ilə əlaqəli İncil əfsanəsində məlumat verilir ki, insanlar cənnətə qüllə tikməyə cəsarət etdikdə, Tanrı qüllənin tikintisində iştirak edən insanların dillərini qarma-qarışıq bir hala salır və insanlar bir-birlərini başa düşmürlər. Beləcə insanların planları pozulur. Bundan sonra yarımçıq qüllə və planlanan şəhər həmin insanlar tərəfindən tərk edilir. Günümüzdə də "Babil qülləsi" deyildikdə çox zaman tamamlanmamış işlər, uğursuzluğa məruz qalan işlər və planlar başa düşülür. İnsanlar bu lənətin qaldırılacağını, bir-birlərini yenidən anlayacaqları vaxtı xəyal edirdi və bu məqsədlə, qədim farslar, yunanlar, romalılar, şərq və qərbin orta əsr alimləri insanları universal bir dil anlayışına qaytarmaq fikri əsasında birləşirlər.

İlk dəfə süni dil anlayışı ilə bağlı araşdırma cəhdi Lui Kutyura və Leopold Lo tərəfindən edilib. Onlar bütün təsnifatları əhatə edəcək 38 sistem nümayiş etdirmiş və vahid köməkçi beynəlxalq dil məsələlərini həll etmək, dünya elm akademiyaları ittifaqını cəlb etmək məqsədi ilə qurum təsis etmişlər.

Vahid ümumdünya dili- beynəlxalq dil termini aşağıdakı şəkildə izah edilir:

1. Beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi təklif olunan süni köməkçi dil;
2. Dünyanın xeyli ölkələrinin xalqları tərəfindən beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilən təbii dil;
3. Geniş miqyasda siyasi-ərazi birlikləri nümayəndələri arasında ünsiyyət üçün vasitə kimi təklif olunmuş sosial-dil qurumu (İzahli tərcüməşünasliq terminləri lüğəti, 2010: 11).

Qeyd edək ki, interlinqvistika tarixində ümumdünya dilinin əsası haqqında iki fikir mövcuddur:

1. Ümumdünya dilinin milli (təbii) dillər əsasında yaranacağı;
2. Ümumdünya dilinin süni dillər əsasında yaranacağı.

Məlumdur ki, insanlar minlərlə dildə danışırlar. Təbii dillərin bolluğuna baxmayaraq (və paradoksal olaraq bu bolluğa görə) demək olar ki, min ildir insanlar tərəfindən süni dil layihələri yaradılır. Bəs "təbii dil" və "süni dil" nədir? Bunu aydınlaşdırmaq üçün əvvəlcə insanın, insan cəmiyyətinin həyatında və işində

"təbii" və "süni" anlayışlarının nə olduğuna fikir verməliyik. Qeyd edək ki, bəşər cəmiyyəti yarandığı ilk gündən təbii dillər zaman-zaman yaranmış, bir hissəsi işləkliyini itirmiş, böyük bir qismi isə müəyyən dəyişikliklərlə bugünədək qorunub saxlanılmışdır. Dil hər bir xalqın mənəvi sərvətidir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində "təbii" sözü "həqiqi, əsl, natural (süni əksi)" mənasını ifadə edir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006: 283).

Həmin lüğətdə süni sözünün mənası isə belə göstərilir: 1. Təbii deyil, insan əli ilə düzəldilmiş, əslində olduğu kimi düzəldilmiş; 2. Saxta, uydurma, qeyri-səmimi. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006: 170).

Dilçilik tarixində süni dil və təbii dil terminlərinə münasibət heç zaman birmənalı olmamışdır. Bu baxımdan dilçilərin fikirlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Süni dil terminini inkar edərək, yalnız təbii dil termininə önəm verənlər;
2. Süni dil termininə önəm verərərək, süni dil layihəsi hazırlamağa çalışanlar;
3. Bu anlayışlar arasında sərhəd qoymayanlar: hər şeydə bir az süni, bir az təbii olduğunu əsaslandıranlar.

E. Sepir, G.Meyer, K.Bruqman, A.Leskin süni dil termini yaratmağın əleyhdarları olmuşlar. E.Sepir II Beynəlxalq Dilçilər Qurultayında süni dillər termininə etiraz etmişdir: "Süni termini, praktikada istifadə olunan bu cür qurulmuş dillər üçün nə psixoloji, nə də tarixi əsaslandırmaya malikdir" (Foster,1921: 87).

Boduen de Kurtene, A.A.Şaxmatov, N.Y.Marr və bir çoxları isə "süni dil" termininə xüsusi önəm vermişlər. N.Y.Marr yazır: Dünyada natural dil yoxdur, bütün dillər sünidir, hamısı insanlıq tərəfindən yaradılmışdır" (АН СССР, 1936: 35).

Marrın irəli sürdüyü bu fikir həqiqəti əks etdirir. Nəzərə alsaq ki, dil ünsiyyət vasitəsidir və bu ünsiyyət bacarığı insanda ən ali səviyyədə inkişaf edib, onda bütün dillərin də insan zəkasının nəticəsi olduğunu dana bilmərik. Dilimizin lüğət tərkibi daima inkişaf edir və onda, hər zaman az-çox dəyişikliklər nəzərə çarpır. Bu dəyişikliklər də insan zəkasının nəticəsidir, süni şəkildə aparılır. Lakin bu kimi dəyişikliklər bizə təbii və süni dilləri eyniləşdirməyə əsas vermir. Süni dil bir və ya bir neçə şəxsin təxəyyülünün məhsuludur: bu dil ya hazır dil materiallarından istifadə edilməklə tərtib edilir (esperanto, ido, volapük və s.), ya da qondarma şəkildə yaradılır (elven dilləri).

Rəssam, musiqiçi, mühəndis, riyaziyyatçı öz həmkarı ilə ana dilini bilmədən də ünsiyyət qura, bir-birlərini başa düşə bilərlər, bu söz dilinin başqa mənasıdır. Dil ünsiyyəti isə bütün bəşəriyyəti əhatə edir.

1. İlk görkəmli marksistlərdən olan Pol Lafarque (1842-1911) fransız aristokratiyasının dilini – adi insanların dilindən fərqli olaraq – süni hesab edirdi (Zamenhof, 1887:30). Akademik A. A. Şahmatov dildə hər hansı bir normallaşdırmanı süni adlandırırdı. Boduen de Kurtene yazır: "Demək olar ki, həmişə ədəbi dil süni şəkildə yaranmışdır" (Бодуэн де Куртенэ, 1904: 42). Prof. L. A. Bulaxovski (Булаховский,1950:8) də eyni fikirdə idi: "Qeyri-ədəbi dillər yoxdur ...".

Materialistlərin nöqteyi-nəzərindən bu anlayışlar arasında heç bir qanuna zidd və sərt sərhəd yoxdur. Axı, "süni şəkildə" edilən hər şey, canlı və canlı olmayan təbiətin tabe olduğu eyni riyaziyyat, fizika, kimya və digər elmlərin eyni qanunları əsasında təbiətdə olan materialdan hazırlanmışdır.

Tarixi inkişaf zamanı insan əvvəllər ona təbiətin çətinliklə bəxş etdiyi bir çox şeyi etməyi öyrəndi: süni lif, süni ipək, süni yun, süni xəz, süni kauçuk və s. Bu məhsullar təbiilik baxımdan daha yaxşı, daha gözəl və daha davamlıdır. Lakin sintetik materiallar - plastik - istehsalda və gündəlik həyatda, yəni bütün insan fəaliyyətində getdikcə daha böyük rol oynayır.

Əslində, Hüqo Şuxardtın da qeyd etdiyi kimi, dilçilikdə təbii adlanan proseslər və süni adlanan proseslər arasında əsaslı fərq yoxdur, belə ki, süni dillər az-çox təbii, təbii dillər isə az-çox sünidir.

Yazılarından birində prof. B. M. Kedrov qeyd edir ki, "təbii və anlaşılan" anlayışlar "təbiət" ilə, "süni" anlayışı bir insanla, onun sənəti, bacarığı ilə əlaqəlidir... İnsanın formalaşması onun əmək fəaliyyəti ilə, ictimai istehsalın yaranması ilə ayrılmaz dərəcədə bağlıdır və bu isə o deməkdir ki, insan öz fəaliyyətini məhz süni olanlardan başlayır. "Süni" anlayışı praktikamızda "təbii" dən fərqli olaraq yüksək elmi, texniki və sosial inkişafda daha yüksək dərəcəyə çatmaq deməkdir"(Кедров,1959: 18).

B. M. Kedrov tərəfindən verilən insan fəaliyyətindəki süni təriflə üst-üstə düşən bu görüşə görə, yer üzündə səslənən bütün dillər və ləhcələr sünidir.

Süni dillər termininin ən çox yayılmış istifadəsi, ümumilikdə təbii dillər kimi milli və etnik dillərə qarşı olan beynəlxalq dillərin layihələri ilə əlaqəlidir. İşdə qeyri-dəqiqlik yığını: əvvəlcə tarixi dillər təbiət sözlərindən təbii adlanır; ikincisi, yazılı olmayan dillərlə ədəbiyyat arasında heç bir fərq qoyulmur; üçüncüsü, beynəlxalq dildə olan layihələrə beynəlxalq dillər deyilir (beynəlxalq dil ilə onun layihəsi və ya layihələri arasındakı məsafə çox böyükdür); dördüncüsü, layihə dillərindən- posteriori və apriori arasında heç bir fərq qoyulmur. Süni dillər termininin polemikası hələ də davam etməkdədir.

"Dil modelləşdirmə prinsipləri" kitabının müəllifi P. N. Denisov ümumbəşəri bir dil ideyasının həyata keçirilməsinin mümkünlüyünə inamsızlığını dilə gətirdi: "Fərman vermək imkanına gəldikdə [?!]

bəşəriyyətin vahid bir dilə keçidi [dərhal vahid dilə!!], heç olmasa esperanto dilinin növü ilə yaradılsa, onda belə bir fürsət utopikdir ... Dilin həddindən artıq konservatizmi, sıçrayışların və qəfil dəyişikliklərin mümkün olmaması, dilin düşüncə və cəmiyyət ilə ayrılmaz bağlantısı və bir çox başqa dilçilik halları cəmiyyəti dağılmadan bu cür islahatın həyata keçirilməsinə imkan vermir" (Денисов, 1965: 10).

"Səslər və işarələr" kitabının müəllifi A. M. Kondratov hesab edir ki, bütün mövcud doğma dillər heç vaxt "süni şəkildə icad olunmayan" universal "dil ilə əvəz edilə bilməz." Bununla belə, köməkçi bir dil fikrini qəbul edir: "Yalnız və yalnız xarici insanlarla danışarkən istifadə olunan bir vasitəçi dil haqqında danışa bilərik" (Кондратов, 1966: 130-131).

Təbii dil- bu, fonologiyadan qrammatikaya və semantikaya qədər dilçiliyin sahəsidir. "Təbii dil insanın fikri fəaliyyətinin nəticəsi və vasitəsidir". Yalnız təbii dildə göndərilən informasiya insan tərəfindən başa düşülür. Bugünki təbii dillər cəmiyyətlərin tarixi inkişafının məhsuludur. İxtisas (məs.; kimya, riyaziyyat) və süni dillər (esperanto, ido və s.) müstəqil razılaşmaların konvensiyaları və ya sistemləridir. Ancaq onlar da təbii dilə söykənir. Təbii dildə ünsiyyət zamanı əşya və ya varlığın özü deyil, onları əvəz edən sözlər və onlar arasındakı əlaqələr mühüm rol oynayır (Veysəlli, 2010: 53).

O. Yespersen (1933: 18) "Dildə təbiət və sənət" ("Dildə təbiət və incəsənət") adlı kitabda milli dillər və inşa edilmiş dillər terminlərindən istifadə etməyi təklif etmişdir. Lakin, birincisi, bütün etnik dillər milli deyildir, ikincisi, qurulmuş dillər müxtəlif dərəcədə süni olur və üçüncüsü, dilin inkişaf mərhələlərini əks etdirən bu kimi dillər arasında kəskin fərq yoxdur (bu iki baxımdandır).

Bəşəriyyətin tarixi inkişafı zamanı ictimai həyatda ictimai şüurun artan rolu ilə dil getdikcə süniləşir. Fransız dilçi Mişel Breal inanırdı ki, yalnız instinktiv qışqırıqlar (səslər) "əsl mənada" təbii dil sayıla bilər. Eyni zamanda, davamlı olaraq təbii adlandırılan dillərin qüsurlarına diqqət çəkdi: "Yalnız vərdiş bu çatışmazlıqları bizdən gizlədir" (Лафарг,1930: 284).

Süni və təbii dil anlayışlarına qarşı yaranmış bu münasibət dilçilər arasında müxtəlif fikir ayrılığına səbəb olmuşdu. Ya bu qeyri-dəqiq termindən imtina etmək, ya da dəqiqləşdirmək lazım idi. Dilin müxtəlif sünilik dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə bu vəziyyət aydınlaşdırıla bilər. Dil süniliyinin beş dərəcəsi ayırd edilə bilər:

1) süniliyin birinci dərəcəli dilləri - danışılmayan dillər (yazısı olmayan dillər) və ya milli dilin yazılmamış bir ləhcəsinin nitq elementi, tarixi dillərin və dialektlərin ədəbi normalardan əvvəlki və ya ondan xaric tələffüzü;

2) süniliyin ikinci dərəcəli dilləri –müəyyən normalarla tənzimlənmiş milli ədəbi dillər;

3) süniliyin üçüncü dərəcəli dilləri - hələ praktik və ya eksperimental təcrübədə tətbiq edilməmiş dillər, bəşəriyyətin dil təcrübəsi əsasında, tarixi dillər (apasterior dillər) əsasında yaradılan beynəlxalq dil layihələri;

4) süniliyin dördüncü dərəcəli dilləri - anlayışların və əlifba simvollarının fəlsəfi təsnifatı (apriori dilləri) əsasında bəşəriyyətin dil təcrübəsindən təcrid olunmuş şəkildə yaradılmış beynəlxalq dil layihələri;

5) süniliyin beşinci dərəcəli dilləri- kibernetik dillər, riyazi dil kodları və ən sadə formada hər cür kodlar (maşın dilləri) adlandırıla bilər, lakin burada söz dili onsuz da adi mənadan fərqli bir şəkildə istifadə olunur. Belə bir dildə şifahi, hətta eksperimental olaraq danışmaq olmaz.

Süniliyin birinci və ikinci dərəcəli dilləri tarix boyu tədricən icmalar, qəbilələr, millətlər və xalqlar tərəfindən yaradılmışdır. Bunlar canlı və ya artıq ölü dillərdir. Üçüncü və dördüncü sünilik dərəcəli dillərə gəldikdə isə, onlar qısa müddət ərzində bir şəxs və ya bir qrup insan tərəfindən tarixi dil materialları əsasında və ya onlardan ayrı vəziyyətdə yaradılmışdır: beynəlxalq dillərin layihələri olaraq, əksər hallarda bunlar ölü dillərdir. Bu dillərin yalnız bir qismi həyata keçirilmişdir (Volyapyuk), bəziləri isə hələ də öz funksiyalarını yerinə yetirirlər (Esperanto və daha az dərəcədə digərləri). Yalnız süniliyin birinci dərəcəli dilləri şərti olaraq təbii (daha doğrusu, kvazi-təbii) adlandırıla bilər: belə dillər "kortəbii olaraq meydana gəlmiş" dillərdir.

Bu mənada, süniliyin ikinci və üçüncü dərəcəli dilləri yarı təbii- yarı süni dillər hesab edilir. Bunlardan birincisini özbaşına yarı təbii (kvazi-yarı-təbii) dil adlandırmaq olar: müəyyən normaya salınmamış xalq nitqinin anarxiyası və xaosu onlarda etnik qrupların dil praktikasının kortəbiiliyi şüurlu şəkildə, müəyyən dərəcədə bəzi hallarda mütəşəkkil şəkildə aradan qaldırılmağa başlandı. Bu vəziyyətdə, süniliyin üçüncü dərəcəli dilləri eyni konvensiya ilə yarı süni adlandırıla bilər: onların lüğəti tarixi təkamül yolu ilə inkişaf etmişdir, yalnız leksik elementlərin seçimi (kökləri) və qrammatik sistemi sünidir. Süniliyin dördüncü dərəcəli dilləri tamamilə sünidir, belə ki, onlarda dil təkamülündən, dil gerçəkliyindən heç bir əlamət yoxdur. Süniliyin beşinci dərəcəli dilləri - riyazi dil kodları - super sünidir.

Süniliyin birinci və ikinci dərəcəli dilləri. Dilçilikdə millətdən əvvəlki dillər termini qəbul edilmir, ancaq qəbilə dilləri, millətlərin dilləri terminləri qəbul edilir. Qəbilə və millətlərin dilləri əsasən yazılmır, hətta yazılı dili olanlar da normallaşdırılmayıb və demək olar ki, çap olunmuş ədəbiyyatı yoxdur. Qəbilə dillərini

normallaşan millət dilindən əvvəlki dil adlandırmaq olar. Dildə sünilik nə qədər azdırsa, heç bir ədəbi norma və ya yazı ilə bağlanmayan şifahi nitqin dəyişkən elementi o qədər güclüdür.

Ümumdünya dilinin yaranması, fəaliyyət göstərməsi və gələcək inkişafı üçün yaradılan Dünya İnterlinqvistika Mərkəzinin - Beynəlxalq Dil Akademiyası və filiallarının nəzarəti altında inkişaf etdirilməsinin milli dillərin fəaliyyətinə və inkişafına müsbət təsir göstərəcəyini kifayət qədər əsasla qəbul etmək olar.

Süniliyin üçüncü və dördüncü dərəcəli dilləri - posteriori və apriori. Süniliyin ikinci dərəcəli dilləri birinci dərəcəli dillər əsasında yaranıb. Bunlar normallaşdırılmamış dillər əsasında normallaşdırılmış dillərdir, yəni millət dillərindən əvvəlki dillərdən yaranan milli dillərdir. Üçüncü süni səviyyəli dillər ümumdünya dilinin posterior layihələri, ikinci dərəcəli süni dillərin materialları əsasında yarandı.Yer üzündə səslənən çoxsaylı dillər arasında süniliyin ikinci dərəcəsindən üçüncü dərəcəsinə keçid növlərinə aid nadir nümunələr mövcuddur. Bunun ən parlaq nümunəsinə Norveçdə rast gəlmək olar. Burada, demək olar ki, hər kənddə, hər vadidə, hər fiordun sahillərində bir ləhcə, hətta bir adət var idi. Norveçlilər rəsmi dilləri olan - danimarka-norveç, əsasən danimarka adlanan *riksmol* və ya "kitab" mənasını verən *bukmol* dilini birləşdirdilər. Lakin XIX əsrin ikinci yarısında şəhər əhalisinin və eyni zamanda ədəbiyyatın dilinə çevrilən bu xarici dilə qarşı şair-filoloq kəndli İvar Osei bir neçə kəndli ləhcəsinin elementlərindən ibarət yeni bir dil-landsmolu yaratdı. Landsmolun əleyhdarları dili süni olduğu üçün rədd etdilər, lakin dil ölkə daxilində yayıldı, bukmol qədər canlı və ədəbi oldu, Nyunorsk (Yeni Norveç) kimi tanındı və Norveç məktəblərinin böyük bir hissəsində tədris də bu dildə aparılır. Beləliklə, bir millətin iki milli dili meydana gətirildi. Bu yaxınlarda bukmol və nyunorsk dilləri əsasında yaradılan - samnorsk adlanan üçüncü bir dil meydana gəldi və bu, yaradıcılarının və dəstəkçilərinin planına görə Norveç xalqının vahid milli dilinə çevrilməlidir (Геннадий Фиш, 1963: 158-172).

Ehtimal ki, vahid süni dil təbii olaraq bəşəriyyətin dil təcrübəsinə əsaslanaraq üçüncü dərəcəli süniliyin dili olacaqdır.

Oxuya bilməyən, yaza bilməyən, ədəbi normaları olmayan və ya bu normalardan istifadə etməyən bir dildə və ya ləhcədə danışan Yer kürəsinin əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsi hələ də dil inkişafının ilk mərhələsindədir. Dilçilik praktikasında ədəbi–milli standartlara əsaslanan cəmiyyətlər dil inkişafının ikinci mərhələsindədirlər, yalnız öz dillərində danışmırlar, həm də oxuyub-yazırlar. İnsanların nisbətən kiçik bir hissəsi (lakin yüz minlərlə insan var), üçüncü dərəcədə süniliyin bu və ya digər dil layihəsinə- beynəlxalq birliyə qoşuldu. Ümumbəşəri dil problemi sağlam bir elmi əsasda həll edildikdən və dünya xalqları yeni bir tipdə ortaq dil əldə etdikdən sonra insan cəmiyyəti tədricən üçüncü dilin yüksək inkişaf mərhələsinə yüksələcəkdir. Bəşəriyyətin linqvistik inkişafında dördüncü pilləyə yüksəlib-çatmayacağını indi mübahisə etmək çətindir, lakin nəzəri cəhətdən bu tamamilə məqbuldur.

1856-1858-ci illərdə Beynəlxalq Dilçilik Cəmiyyəti tərəfindən yaradılan komitə ilk dəfə olaraq bütün layihələri aşağıdakı şəkildə təsnif etdi:

1. posteriori (təbii dillərin materialı üzərində qurulmuş);
2. priori (təbii dillərlə ünsiyyətdən məhrum);
3. qarışıq növ.

Bu dildə danışanların kollektivinə münasibətdə beynəlxalq süni dillər qeyri-ictimailəşmiş və ictimailəşmiş dillərə, geniş və dar sahədə yayılma dillərinə, sabit və qeyri-sabit, bir nəslin dillərinə və bir çox nəsillərin dillərinə, bir motivasiya dillərinə və bir çox motivasiya dillərinə bölünür.

D. Easton süni dilləri "kompüter", "köməkçi" (köməkçi) və "bədii" (sənətkarın dili - dilçiliklə əlaqəli olmayan və estetik dəyəri ifadə edən bir yazıçı tərəfindən yaradılan bir dildə) dillərə bölür (Лесевич,1903: 65).

Riçhard Harrison süni dilləri aşağıdakı şəkildə təsnif edir:

1. Posteriori tipli süni dillər.
1.1. Modifikasiya olunmuş təbii dil
1.2. Modifikasiya olunmuş Süni Dil
1.3. İnteraktiv Süni Dil Sistemi
1.4. Yaxın əlaqəli təbii dillərin birləşməsindən yaranan süni dil
1.5. Heterogen təbii dillərdən yaranan bir dil.
2. Apriori tipli süni dillər.
2.1. Nitq fəaliyyəti prosesini nəzərdə tutur (fəlsəfi kateqoriyalı, məntiqi kateqoriyalı)
2.2. Nitq fəaliyyəti prosesini nəzərdə tutmur (paziqraflar, nömrələrin və ya qeydlərin dilləri, pazimologiya (işarə dilləri)) (Исаев, 1991: 164).

Süni dilləri leksik tərkibinə görə təsnif etməklə yanaşı, onların yaranma məqsədi və quruluş tərkibi də çox vaxt nəzərə alınır. M. Rosenfelder quruluş və məqsəd meyarlarından istifadə edərək dilləri belə qruplaşdırır:

Quruluşuna görə:
1. Avropa tipli
2. qeyri-Avropa tipli
Təyinata görə:
1. məntiqi dil
2. köməkçi dil
3. eksperimental dil (Исаев, 1991: 169).
F.Veysəlli isə süni dillərin yaranmasında istifadə edilən prinsipləri belə təsnif edir:
1. aprioristik prinsip- insan dilini əvəz edə bilməyən simvollar sistemindən ibarət süni dil;
2. aposteriorik prisip- təbii dillərin materiallarından istifadə edilməklə yaradılan süni dil;
3. qarışıq prinsip- hər iki pripsipin göstəricilərindən istifadə edilən süni dil (Veysəlli, 2007: 45-46).

Bütün anlayışların təsnifatına və köklərin əlifba simvolizminə əsaslanan universal dilin priori layihələri XX əsrdə yaradıldı. 1906-cı ildə səkkiz səhifəlik broşurada Edvard P. Foster (ABŞ) tərəfindən nəşr olunan Ro layihəsini nəzərdən keçirək. Sonradan bunun bir neçə nüsxəsi izlənildi və 1920-ci ildə Ro-İngilis dili lüğəti nəşr olundu. Yarım əsr keçdi və Ro yalnız bütün dünyada üzvlər də daxil olmaqla "həqiqətən də beynəlxalq bir cəmiyyətə" çevrilməyi xəyal edən (və ya xəyal?) bir ovuc xəyalpərəstin əyləncəsi olaraq qaldı.

Digər apriori layihələrində olduğu kimi, burada hər bir hərf bir simvoldur. Və bütün dil, ən kiçik detallarla ahəngdar şəkildə tərtib edilmiş bir sxem kimidir. Eba - olmaq, neba - olmamaq, ab el - mən, ad el - bu, taf - gün, tafab - bazar, tafac - bazar ertəsi, ba - şey,əşya, bab - element, babgad - hidrogen, beb - qaz, bebaf - buxar, bib - göy, bicam - hava, bical - iqlim, cibo - bərabər, cibno - qeyri-bərabər, cid - çox, cidno - bir az, eb selab – ümid etmək, eb kecav - gəzmək ...(Foster, 1921: 18).

Praktiki istifadə baxımından priori dilləri tamamilə uğursuz oldu. Əsas problem fəlsəfə ilə müəyyənləşdirilməli olan anlayışlar arasındakı təbii sərhədlərin məhv edilməsi və elm adamlarının beynəlxalq ünsiyyət üçün uyğun olmayan daha çətin bir dil yaratması idi. Digər səbəb isə, priori dilinin simvollar üçün böyük yaddaş tələb etməsi idi.

Posteriori dilləri təbii dillərdən alınan fonetik, leksik, semantik, qrammatik elementlər əsasında yaranır. Posteriori süni dillər təbii dillərdən daha sadə quruluşdadır.

2. İnterlinqvistlər üçün medializasiya (ortalama) prinsipi maraq doğurur, buna əsasən İ. Veisbart Medialın (1922) layihəsi qurulmuşdur. Bu prinsip beynəlxalq dil sözünün iki və ya daha çox milli dildən meydana gəlməsindən ibarətdir. Məsələn, Veisbart alman dilindəki freude və fransız dilindəki joi (jua) sözlərindən, "sevinc" mənasını verən joide (joyde) sözünü düzəldir. Bu prinsipə əsasən bir neçə digər dinlərarası layihələr, xüsusən də 1960-cı ildə ABŞ-da Ceyms Kuk Broun tərəfindən nəşr olunan loqlan dili yaradıldı. Bu dil üçün səkkiz təbii dildən əhəmiyyətli (leksik cəhətdən tam dəyərli) sözlər medializasiya olunmuşdur, məsələn groda - böyük, blana - mavi və s. Medialized lüğəti süniliyin üçüncü dərəcəsindən dördüncü dərəcəsinə keçid olaraq xarakterizə edilir (https://en.wikipedia.org/wiki/Esperanto).

Süni dil layihələrinin quruluşunu aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:
1. Apriori dilləri - anlayışların məntiqi və ya empirik təsnifatları əsasında yarananlar: loqlan, lojban, ro, solresol, ifquil, ilakş;
2. Posteriori dilləri – mövcud dillərin lüğəti əsasında qurulmuş dillər: interlingua, oksidental;
3. Qarışıq dillər - sözlər və söz formalaşması qismən qeyri-süni dillərdən götürülmüş, qismən süni icad edilmiş sözlər və söz quruluşu elementləri əsasında yaradılmış dillər: volapyuk, ido, esperanto, neo.

Süni bir dilin həqiqiliyini üç amil müəyyənləşdirir: məqsəd, orijinallıq və ölçü.

Tarixən süni dil yaradanlar əvvəlcədən öz məqsədlərini müəyyənləşdirmiş, sonra isə bu istiqamətdə layihə hazırlayıb gerçəkləşdirmişlər. Dilin məqsədi ən aydın müəyyənləşdiricidir. Süni dilin ölçüsü də vacibdir. Belə ki, bu dillər yalnız sözlərin miqdarını yox, eyni zamanda məlumatın nə dərəcədə söylənilə biləcəyini göstərir: say sistemlərinə və ya müəyyən sintaktik vəziyyətlər üçün qaydalara sahib olmayan dillər bir çox fikirləri izaholunmaz hala gətirə bilər. Bu amil ədəbi və əyləncə dairələri üçün inkişaf etdirilən bir çox dillərin iflasa uğramasıdır: öz məqsədləri üçün mövcud olan orijinal qrammatika və söz ehtiyatlarını ehtiva etdikləri halda, bir neçə yüz qeyri-dəqiq söz və bəzən mövcud olmayan qrammatika ilə öyünürlər. Model Dillər elektron bülleteninin redaktoru Ceffrey Henninqin sözlərinə görə, "Süni dil ünsiyyət üçün istifadə ediləcək bir dildir. Belə bir dil ən azı 1000-2000 sözdən ibarət bir lüğət və detallı bir qrammatika tələb edir". Süni dil təbii dillər əsasında formalaşır, lakin təbii dil əsasında formalaşmayan dillər də mövcuddur.

Beləliklə, süni beynəlxalq dilin yaradılması perspektivlidir, baxmayaraq ki, hadisələrin əlverişli inkişafı ilə beynəlxalq dilin təbii şəkildə işlənməsi "ingilis, ispan və ya rus kimi böyük milli dillərdən biri" tərəfindən

həyata keçirilə bilər (Бодуэн де Куртенэ, 1963: 139). Dillərin güclənməsi və ya əksinə məhv edilməsi xalqların xarici həyat şəraitinə, subyektiv və obyektiv amillərə kömək edir.

Təbii dildən fərqli olaraq süni dil müxtəlif elm sahələrini əhatə edə bilir. Bu baxımdan süni dillər aşağıdakı şəkildə təsnif edilir:

1. Proqramlaşdırma dilləri və kompüter dili (kompüterlərdən istifadə edərək məlumatların avtomatik işlənməsi dilləri).
2. İnformasiya dili (müxtəlif məlumat emal sistemlərində istifadə olunan dillər);
3. Formal dil (elmi faktların və riyaziyyat, məntiq, kimya və digər elmlərin nəzəriyyələrinin simvolik qeyd olunması üçün nəzərdə tutulan dillər);
4. Mövcud olmayan xalqların ədəbiyyatda və kinematoqrafiyada yaradılmış dilləri (Bədii və ya əyləncəli məqsədlər üçün yaradılan, mövcud olmayan xalqların dilləri, məsələn: "Avatar" filmi və "Star Trek" elmi fantastik seriyası üçün Mark Ocrand tərəfindən icad edilmiş Na-V dili, J. Tolkien tərəfindən icad edilmiş Klingon və Elven dili);
5. Beynəlxalq yardımçı dillər (planlaşdırılmış) - təbii dillərin elementlərindən yaranmış və millətlərarası ünsiyyət üçün köməkçi vasitə kimi təklif olunan dillər (ido, volapük, interlingua, esperanto, loglan, oktal və s.).

Hal-hazırda, planlaşdırılan dillərin başqa bir tətbiqi sahəsi müəyyən edilmişdir - maşın tərcüməsi sahəsi. Məsələn, DLT (Distribuita Lingvo-Tradukado) yayılmış tərcümə layihəsində Esperanto daxili dil üçün əsas götürülür. Layihənin məqsədi İnternet üçün maşın tərcüməsi sistemi yaratmaqdır. DLT layihəsində, göndərmədən əvvəl bütün mesajlar bir daxili dilə tərcümə olunur və bu formada şəbəkə vasitəsilə göndərilir. Mesajı aldıqdan sonra yenidən alıcının dilinə tərcümə olunur. Beləliklə, hər bir istifadəçi mesajları yalnız öz dillərində göndərir və qəbul edir.

Planlaşdırılan bir dilin digərlərindən üstün cəhətləri odur ki, bu, bir tərəfdən tam ünsiyyət vasitəsidir, praktikada sınanır, digər tərəfdən də süni olduğuna görə rəsmiləşdirmək daha asandır.

6. Süni intellekt dili- Süni intellekt robotların dilidir. Bu dil fikri daha sürətlə ifadə etməyə hesablanır. "Facebook" çat botları öncə ingilis dilində ünsiyyətdə olsalar da, sonradan sürətli ünsiyyət üçün yeni dil yaradıblar. Robotlaşmağa doğru böyük bir yol almışıq, lakin dilin fəaliyyəti nəticəsində yaranan ünsiyyət forması hələ ki ən optimal variant olaraq qalmaqdadır (http://heb.science.gov.az/).

Nəticə

Beynəlxalq süni dillərin cəmiyyətdə və müxtəlif elm sahələrində mühüm rolu vardır. Belə ki, kimya, riyaziyyat, nəzəri fizika, kibernetika, rabitə, stenoqram, kompüter və məntiq elmlərində süni dillərin rolu əvəzedilməzdir. Məqalədə təbii dil və süni dil terminlərinin izahı verilir, təbiilik və sünilik dərəcələri müəyyənləşdirilir. Süni dil layihələri quruluşuna görə apriori dilləri, posteriori dilləri və qarışıq (hibrid dil) dillər kimi təsnif edilir. Müxtəlif elm sahələrini əhatə edə bilməsi baxımından süni dillər proqramlaşdırma dilləri, informasiya dili, formal dil, planlaşdırılmış dil, qondarma dil (uydurma dil), süni intellekt dili şəklində qruplaşdırılır. Dil süniliyinin beş dərəcəsi ayırd edilir və süniliyin dördüncü dərəcəli dillərinin tamamilə süni olduğu, onlarda dil təkamülündən, dil gerçəkliyindən heç bir əlamət olmadığı qənaətinə gəlinir. Lakin təbii və süni dillər arasında keçilməz sədd çəkmək olmaz, çünki təbii dillər hər bir süni dil üçün baza rolunu oynayır. Həm təbii, həm də süni dillər insan təxəyyülünün müəyyən normalarla tənzinmlənmiş ifadə vasitələridir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cilddə, IV cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
3. Manafoğlu R., Tağısoy N., Kamal R.. İzahli tərcüməşünasliq terminləri lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2010, 164 s.
4. Veysəlli F. Dil. Bakı: Təhsil NPM, 2007, 291 s.
5. Veysəlli F.Y. Semiotika. Bakı: Mütərcim, 2010. 336 s.
6. АН СССР. Государственная Академия Истории материальной культуры имени Н.Я. Марра. Л.: ГСЭИ, 1936, 537 с.
7. Бодуэн де Куртенэ И.А. К критике международных искусственных языков // Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. II, М., 1963, с. 365 с.
8. Бодуэн де Куртенэ И.А. Язык и языки. "Брокгауз и Эфрон", т. 16, 1904, 542 с.
9. Булаховский Л. На путях материалистического языковедения. Правда, 13 июня 1950 г.
10. Геннадий Фиш. Норвегия рядом. Москва: Сов. писатель, 1963, 480 с.
11. Денисов П. Н. Принципы моделирования языка. М.: Наука, 1965. 208 с.
12. Исаев М. И. Проблемы международного вспомогательного языка. М.: Наука, 1991, 263 с.
13. Кондратов А. М. Звуки и знаки. М.: Знание, 1966. 208 с.

14.Костомаров В.Г. Проблема общественных функций языка и понятие «мировой язык» / В.Г. Костомаров // Социолингвистические проблемы развивающихся стран. – М.: Наука, 1975, 370 с.
15.Лесевич В. В. Международный язык культурных сношений. - "Русская мысль", 1903, № 2, стр. 284
16.Поль Лафарг. Язык и революция. Французский язык до и после революции. Перев. с франц. М.-Л., Изд-во "Academia", 1930, стр. 30.
17.Zamenhof L.L. - Дръ. Эсперпанто. Международный языкъ : Предисловіе : Полный учебникъ por Rusoj. Варшава, 1887, 232 с.
18.Foster E.P. Roup English key to Ro, the world language. The Ro Language Society, Waverly, West Virginia, USA, 1921, 32 p.
19.Jespersen O. Nature and Art in Language. Copenhagen, 1933, 434 p.
20.http://heb.science.gov.az/
21.https://en.wikipedia.org/wiki/Esperanto

Rəyçi: prof. A.Bayramov

Göndərilib: 01.08.2020 Qəbul edilib: 03.08.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/56/47-50

Göyərçin Abid qızı Mustafayeva
Nizami Gəncəvi adına Milli
Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
goyercin.mustafayeva@yandex.com

TÜRK-İSLAM ƏDƏBİYYATININ İLK BÖYÜK ABİDƏSİ OLAN "KUTADQU BİLİG" ƏSƏRİ HAQQINDA

Xülasə

Balasaqunlu Yusufin "Kutadqu Bilig" əsərininin ideyası dövlətin iqtisadı gücünü möhkəmləndirmək, hərbi gücünü artırmaq, ağıllı, xalqa xeyirli qanunlar qəbul etmək, dövlətlə xalq arasındakı problemləri həll etmək, məmləkətdə ədaləti, sülhü qorumaq idi.

"Kutadqu Bilig" dastanı əsrlər keçsə də Türkistanda, Türk dünyasında hər zaman sevilərək oxunulan bir abidə olaraq, insan və dövlət həyatının hər sahəsini əhatə edir.
Açar sözlər: uyğur, mədəniyyət, uyğur ədəbiyyatı, xaqanlıq.

About the first great monument of Turkish-Islamic literature «Kutadgu bilig»

Summary

The idea of Yusif Balasagunlu's work "Kutadgi Bilig" was to strengthen the economic power of the state, increase its military power, adopt wise laws that are good for the people, solve problems between the state and the people, maintain justice and peace in the country.

The epos "Kutadgi Bilig" is a monument that has always been loved and read in Turkestan and the Turkic world for centuries and covers all spheres of human and state life.
Key words: Uyghur, culture, Uyghur literature, khaganate.

Giriş

VIII-IX əsrdə Qərbi Göytürk xaqanlığının inkişafı nəticəsində əvvəlcə Türkeş xaqanlığı, sonra Karluq xaqanlığı və IX əsrin birinci yarısından XII əsrin əvvəllərinədək Şərqi və Qərbi Türküstan ərazisində Qaraxanlı dövləti yarandı. Bu proses Mərkəzi Asiya bölgəsində onların siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı, eləcə də Soqd əsilli türk boyları ilə uzun müddət qarşılıqlı əlaqəsi və birləşməsi nəticəsində başa çatmışdır. Göytürk kaqanlığından başlayaraq Yeddi-su və Tyan-Şan torpaqlarında yerli köçərilər, həmçinin Soqd əsilli boyların da türkləşməyə doğru getməsinə baxmayaraq, etnik proseslər çox ləng gedirdi. Türgeş xaqanlığının hakimiyyətdə olduğu dövrdə, yəni VIII əsrin ortalarına yaxın bölgədə yaşayan insanların həm boy, həm mədəniyyət, həm də dil bölgüsü tamamilə itirilməmişdi.

"Orta Asiya karluklarının böyük və güclü boylarından sayılan Çigil və Yağma boylarının tayfalar halında gəlib Tian - Şan və Yeddi-Suya yerləşmələri (746-766-çı yüzillik) burada əvvəlki dövrdə başlamış sosial-iqtisadi və mədəni prosesləri dəyişmədən çox ciddi siyasi və etnik dəyişikliklərə səbəb oldu" (Taşagıl, 2013: 239-240).

Göytürk yazısından sonra Saqd əlifbasından yararlanaraq Uyğurlar tərəfindən meydana gətirilən Uyğur əlifbası Türk əlifbası tarixində önəmli rol oynadı. Çünki o dövrdə Manihaizm, Budizim və Qarahanlı İslamı əsərlərinin bir çoxu bu əlifba ilə yazılmışdır.

"VI-IX əsrlərdə Göy Türk dövlətləri daxili və xarici düşmənlərin hücumlarından varlıqlarını qısa sürdürüb yıxılsa da özlərindən sonra bənzərsiz yeni yazı, yeni əlifba qoyaraq türklərin tarixini və mədəniyyətini araşdırmaq üçün bizlərə dəyərli məlumatlar qazandırmışdır". (Кононов, 1983: 495).

IX-XI əsrlərdə Çuy və Talas vadilərində var olan şəhərlərin qalıntılarında aparılan arkeoloji qazıntılar sonucunda ortaya çıxarılan saxsı qabların üzərinə Soqdça yazılmış qısa mətnlər tapılmışdır. Bu mətnlərdəki yazılardan, Türklər və Soqdların birgə hayat şəraitində bərabər haklara sahip olduqları anlaşılır.

"Yeddi-sudakı türklər bu bölgədə yayılan manilik və xaçpərəstliyə üz tutmağa başlamışdılar. Onlar, türkçə danışığı yazıya çevirmək üçün Soqd əlifbası əsasında hazırlanmış bir əlifba və Göytürk runi əlifbası kimi iki növlü yazı sistemindən istifadə edirdilər" (Кляшторный, 2003: 169).

Əsirlərdən bəri Uyğur Türkləri qardaş Türk boyları ilə bərabər Orta Asya və Şərqi Türkistanda böyük dövlətlər qurmuşlar.

Türk boylarının Qaraxanlı dövlətinin siyasi ve iqtisadi əsası çərçivəsində inkişafının önəmli bir sonucu da Buğrahan dili (Yusuf Has Hacib) ya da hak aniyyə (Kaşgarlı Mahmud) adlandırılan ədəbi dilin ortaya çıxmasıdır.

Şərqi Türküstan və uyğur türkləri inkişaf edərək zəngin türk adət ənənələri və mədəniyyəti tarixində çox önəmli yerdə durur.

XX əsrin görkəmli türk alimi S.M.Kaşğarlı uyğur türk mədəniyyətinin tanıdılması, öyrənilməsi, araşdırılması və türk mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatının inkişafı yolunda çox işlər görmüşdür. Alimin araşdırmalarında Türk dünyasının dəyərli ziyalılarından Mahmud Kaşğari, Yusuf Has Hacib, Əlişir Nəvai, Zəlili, Yunus Əmrə, Mövlanə, Əhməd Yasəvi, Hacı Bəktaşi Vəli və başqalarının yaradıcılığı Çağdaş Uyğur şeirində bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Sultan Mahmud Kaşğarlı qədim uyğur əlifbasıyla yazılan əsərlərin sayının 800 parçadan çox olduğunu, bu əsərlər içində buddizim və manixeyliklə bağlı şeirlər, hekayələr və dramların ən gözəl nümünələrindən: "Oğuznamə", "Altun yaruk", "İki Tiginin hekayəsi", "Böyük Maymun Patmaralı", 27 pərdəli dram "Maytrismit"dən məlumat verir.

Alim Qaraxanlılar dövründə uyğur-türk mədəniyyəti və ədəbiyyatnın ən yüksək dövrünü yaşadığını göstərir. Bu dövrdə Qaraxanlı hökmdarı Sultan Saltuk Buğra xanın 935-ci ildə inanc olaraq islam dinini seçməsi və Qaraxanlılar dövlətində islam dinini dövlət dini qəbul etməsi ilk türk-islam ədəbiyyatının təşəkkül tapdığını qeyd edir.

Sultan Mahmud Kaşğarlı məqalələrində Qaraxanlılar zamanında Hakaniyyə türkcəsiylə və ya Kaşğar türkcəsilə şair, alim, Yusuf Has Hacibin 1069-cu ildə Qaraxanlı hökmdarı Tavğaç Buğra xana təqdim etdiyi, türk dövlət fəlsəfəsi və adət-ənənələrini ortaya qoyan, dövlət və siyasət haqqında yazılmış əsəri "Kutadqu Bilik" dastanı, Mahmud Kaşğarlının 1075-ci ildə tamamlayıb Abbasi xəlifəsi Əbülqasım Abdullah Muktədi Bi Əmrullaha təqdim etdiyi ilk türk dili lüğəti və türk mədəniyyəti xəzinəsi "Divani-Lüğət-ii Türk" əsəri, Yuğnaklı Ədip Əhmədin dördlüklərlə yazmış didaktik dastanı "Atabətül Hakayik" kimi nadir əsərlərin yalnız dil baxımından deyil, ədəbiyyat baxımından da çox dəyərli əsərlər olduğunu deyir. Bu qiymətli əsərlər özündən sonrakı dövrlərdə türk dili və ədəbiyyatının inkişafı üçün böyük təsiri olan abidələrdən olduğunu qeyd edir.

Uyğur türkləri, qədim zamanlardan başlayaraq üç böyük qədim mədəniyyət (Qədim Çin mədəniyyəti, qədim Hind mədəniyyəti, qədim Yunan mədəniyyəti), üç böyük din (buddizm, xaçpərəstlik, islam), üç böyük dil ailəsi (Ural-Altay, Çin-Tibet, Hind-Avropa dil ailəsi), üç böyük iqtisadi sektorun heyvandarlıq, kənd təsərüfatı və İpək yolu ticarətinin bir-biriylə sıx halda inkişaf etdirərək (Türk dünyasının adət - ənənələri, mədəniyyəti, insanlıq mədəniyyəti) Türk dünyasında önəmli yer tutmuşur.

"Türk tarixində ilk müsəlman türk dövləti olaraq bilinən Qaraxanlılar zamanında türk mədəniyyəti iki böyük şəxsiyyət yetişdirmişdir. Bunlardan biri Kaşğarlı Mahmud, o biri isə Yusuf Has Hacibdir. Kaşğarlı Mahmud necə dilçi, etnoqraf, tarixçı, dialektoloq, coğrafiyaçı, xəritəçi, folklorçu, şair və ərəb dilinin bilicisi idisə, Yusuf Has Hacib də din, mifologiya və dinlər tarixi, fəlsəfə, mənəviyyat bilicisi, təhsil-tədris, ailə məsələləri, əxlaq, qadın, içki, atalar sözü, qanun və adət bilicisi, dövlət və saray təşkili, siyasət və diplomatiya, ordu (strategiya və taktika), tarix, coğrafiya, xalq bilgisi, aşpazlıq, əkinçilik, heyvançılıq və məhsullar, tecim, mal, əl sənətləri, maliyyə, pul, nəqliyyat" kimi geniş sahədə mükəmməl və ensiklopedik bilgiyə sahib idi". (Dilaçar, 1972: 145).

1018-ci ildə Qarahanlı dövlətinin paytaxtı olan Balasaqun şəhərində anadan olmuş Yusuf Has Hacib kiçik yaşlarından yaxşı təhsil alaraq ərəb-fars dili və ədəbiyyatını gözəl bilən, dövrünün elm və mədəniyyətini yaxşı öyrənən bir insan olub.

Ədib Firdovsinin "Şəhnaməsi"ni, Əbunasir Fərabinin, Əbu Əli Sinanın ərəb dilində yazılmış fəlsəfə əsərlərini, yunan filosoflarının əsərlərini yaxşı öyrənmiş və araşdırmışdır.

Bu biliklər sayəsində Yusuf Has Hacib türk ədəbiyyatının ilk böyük əsəri olan "Kutadqu Bilig" əsərini 1069-cu ildə Balasaqunda yazmaga başlamış, 1070-ci ildə Kaşqarda tamamlayaraq, Şərqi Qaraxanlı hökümdarı Tabgac Uluğ Buğra Qaraxan Əbu Əli Hsan bin Süleyman Arslan xana təqdim etmişdir. Əlli yaşından sonra Balasaqundan Kaşqara gələn Yusuf hökümdarın hüzurunda oxuduğu bu əsər sayəsində Has Hacib vəzifəsinə gətirilir. Yəni, Has Hacib rütbəsinə sahib olur. Qalan ömrünü dövlətin inkişafına xidmət edən Yusuf Has Hacib 1085-ci il 67 yaşında Kaşqarda vəfat edir.

Kaşqardakı Tümen çayının kənarındakı "Barıgah" kəndində dəfn olunun Yusuf Has Hacibin qəbri sonralar - (1533-1556) çaya sel gəldiyindən Sultan Abdu Rəşid xanın əmriylə buradan köçürülərək indiki "Paynap" kəndində dəfn edilir.

Kaşqar şəhərinin genişlənməsi nəticəsində Yusuf Has Hacibin məzarı şəhərin mərkəzinə yaxın düşür. Məzar və türbə 1987-1988-ci illərdə yenidən bərpa olunur.

"Kutadqu Bilig" haqqındda S.M. Kaşqarlı belə məlumat verir ki, əsər məsnəvi tərzində qələmə alınmış 6645 beytlik bir dastan olub məzmun baxımından siyasətnamədir. Əsər sadə, anlamlı dildə yazıldığından illərcə oxunmaqla qalmayıb, türk xalqının ortaq ədəbi yazı dilinin inkişafında çox önəmli rol oynamışdır.

Qaraxanlılar dövründə meydana gələn türk-islam ədəbiyyatının ilk böyük abidəsi olan “Kutadqu Bilig” əsərinin bizə bəlli olan üç nusxəsi vardır.

Birinci nüsxə Teymurilər nəslindən olan Şahruhun höküm sürdüyü 1439-1440-cı illərdə bir uyğur xəttatı tərəfindən qədim uyğur əlifbasıyla Heratda üzü köçürülmüş və 1475-1476-cı illərdə Tokat şəhərinə gətirilmişdir.

Bu nüsxəni Teymuri padşahlarından birinin Osmanlı padşahına hədiyyə göndərdiyi söylənilir. Çünki bu dövrdə Osmanlı imperatorluğunun dəyərli xəzinə və əşyaları Tokat şəhərində qorunur. Sonra nüsxə 1491-1492-ci illərdə Abdürrezzak Bahşi üçün Tokatdan İstanbula gətirilir.

XIX yüzülün başlarında Almaniyanın İstanbuldakı elçiliyində katib olaraq çalışan tanınmış şərqşünas Barood Hon Hammer bu nüsxəni satın alaraq Vyana şəhərindəki dövlət kitabxanasına təqdim etmişdir.

İkinci nüsxə Qahirə və ya Misir nüsxəsidir ki, bu hissə 1896-cı ildə Qahirədə Hidiv (bu günki Kral) kitabxanasının o zamankı müdiri alman alimlərindən Morietez tərəfindən tapılmışdır. Nüsxə ərəb əsilli uyğur əlifbasıyla gözəl bir şəkildə üzü köçürülür. 392 səhifə, 73 bab olub, başqa nüsxələrə görə nisbətən əksiksiz hissədir. Bu nüsxə akademik Radloff tərəfindən elm aləminə tanıdılmışdır.

Üçüncü nüsxə Fərqanə nüsxəsidir ki, 1914-cü ildə Əhməd Zəki Vəlidi Togan tərəfindən Fərqanə vilayətinin Namenqan şəhərində tapılmışdır.

1924-cü il Buxaralı müəllim Fikrət “muarif və okutkuçi” (“Təhsil və tədris”) jurnalında bir məqalə çap etdirərək bu nüsxə haqqında məlumat verir.

Nüsxə hal hazırda Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Şərq Əlyazmaları İnistutunda qorunub saxlanmaqdadır.

Prof. Dr. Sultan Mahmud Kaşqarlı qeyd edir ki, “Kutadqu Bilig”in siyası, hüququ, ictimai, əxlaqi tərəflərini araşdıran türk və qərbli alimlər, əsərdəki Farabı və İbni Sina təsirlərini bu filosoflar vasitəsiylə gələn Əflatun və Aristo təsirinin olduğunu göstərməyə çalışmışlar. Əsərdə Hind-İran və Çin təsirlərinin oldugu da araşdırılır. Lakin bütün bu təsirlərə çox önəm verməmək, millilik “Kutadqu Bilig”də çox saglam bir təməl olaraq yer aldığını unutmamaq, əksinə kənar təsirlərin olması əslində insanlığın ortaq dəyərləri olduğunu yadda saxlamaq lazımdır.” (2004: 163).

Yusuf Has Hacib vətənpərvər, dövlətini hər fəlakətdən qorumaq, xalqın rifahını yüksəltmək, onları azadlığa, səadətə qovuşdurmaq üçün bu əsəri yazmışdır.

Prof. Dr. Sultan Mahmud Kaşqarlı onu da qeyd edir ki, “Bəzi alimlər “Kutadqu Bilig”in yazılmasında Yusuf Has Hacibin “Şahnamə”nin təsiri var.” Alim bu fikrin doğru olmadığınıa aydınlıq gətirərək yazır: “İran şairi Firdovsi nəzim vasitəsilə İranın əfsanəvi tarixini təsviri şəkildə ifadə etməyi əsas hədəf seçmişsə, böyük alim, mütəfəkkir, məhşur şair Yusuf Has Hacib nəzim vasitəsiylə Türk dövlət idarəsinin inkişafına, dövlət hüququ, sosual əxlaq kimi əsas problemləri həll edilməsinə yonəltmişdi” (2004: 163).

Əsərin ideyası dövlətin iqtisadi gücünü möhkəmləndirmək, əsgəri (hərbi) gücünü artırmaq, agıllı, xalqa xeyirli qanunlar qəbul etmək, dövlətlə xalq arasındakı problemləri həll etmək, məmləkətdə ədaləti, sülhü qorumaq idi.

“Kutadqu Bilig” dastanı əsrlər keçsə də Türkistanda, Türk dünyasında hər zaman sevilərək oxunulan bir abidə olaraq, insan və dövlət həyatının hər sahəsini əhatə etdiyi üçün əsərə “Kamusnamə” (Elim Çeşməsi) adlandırırlar. Başqa bir sözlə “Kutadqu Bilig” dastanı “tövsiyənamə”, “təmsilnamə”, “siyasətnamə” və “dövlətnamə” dən ibarət böyük bir abidədir.

Nəticə

“Kutadğı Bilig” Hakaniyə türkcəsiylə yazıldığından əsər Türküstan ellərinin ən mükəmməl bir ədəbi abidəsi sayılır. Əsərin şöhrəti bir çox ölkələrə yayılmış, çinlilər bu əsəri “Ədəbi”l-mülk” (Ədəbiyyat xəzinəsi), Maçinlər “Aynü”l-məmləkət” (Ölkənin güzgüsü), masrıklar (Ərəblər) isə “Zinetü”l-ümera” (əmirlər ziynəti), iranlılar “Şahnamə-i Türk”, turanlılar “Kutadqu Bilig” bəzilərində isə “Pəndnamə-i Mülük” adlandırırlar.

“Kutadğı Bilig”in təqdiqatçılarından Reşit Rahməti Arat qeyd edir ki, “Yusuf bu əsəri ilə insan həyatının mənasını təhlil və onun cəmiyyət və dövlət içindəki vəzifəsini təyin edən bir fəlsəfə, bir həyat fəlsəfəsi sistemi qurmuşdur.” (1979: 25).

Çinli türkoloq Geng-Şi-Min Maçinin Qaraxanlı sulaləsinə aid oldugunu qeyd edərək gösdərir: “Sultan Mahmud Kaşqarlının “Divanü lüğat-it-türk” adlı kitabında qeyd olunur: “Tavğaç, Maçinin adıdır. Bura Çindən dörd aylıq bir məsafədə yerləşir. “Tavğaçlar” Maçində oturan Türk boyudur. Çin əslində üç hissədən ibarətdir. Birincisi yuxarı Çindir ki, bura şərqdədir və buna Tavğac deyirlər. İkinci orta Çindir, burası “Kitay”dır. Üçüncü aşağı Çindir ki, bura “Barhan” adı verilib və bura Kaşğardadı. Lakin indi “Maçin”

"Tavğaç" deyə tanınılır və Kitay ölkəsinə Çin deyilir. Tavğaç Türklərin bir hissəsi olub bu yerlərdə yerləşirlər. "Tat Tavğaç" kəlməsi də Uyğur deməkdir." (Caferoğlu, 1984: 31).

S. M. Kaşğarlı qeyd edir ki: "Yusuf Has Nacib "Kutadğı Bilig" əsərində irəli sürdüyü fikirlər bugünki dövrümüz üçün öz aktuallığını saxlamaqdadı". (2004: 166)

Yusif Has Nacib ideal insanı təsvir edərək yazır: "Bax, insan doğulur, ölür, ama sözü qalır. İnsanın özü gedər, adı qalar. Ey hakim, ey alim, özünü ölümsüz qalmağını istərsən, işin də sözün də yaxşı olsun"

Əsər Türk-islam tarixində, mədəniyyətində və ədəbiyyatında çox dəyərli bir əsərdir.

Ədəbiyyat

1. Taşagıl A. Kök tengrinin çocukları. Bilge Kültür Sanat Yayınevi. İstanbul. 2013
2. Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатьное знание», Москва, 1983
3. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. Санкт-Петербург, 2003
4. Dilaçar A. Kutadgu bilig incelemesi, Türk Dili Kurumu Yayınları. Ankara. 1972.
5. Sultan Mahmut Kaşğarlı. Uyğur türkleri kültürü ve Türk dünyası. İstanbul. 2004.
6. Reşit Rahmeti Arat. Kutadgu bilig. I Metin, II Baskı, TDK, Ankara 1979.
7. Ahmet Caferoğlu. Türk dili tarihi II, İstanbul, 1984

Rəyçi: dos. D.Hümbətova

Göndərilib: 25.07.2020 Qəbul edilib: 30.07.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/56/51-54

İradə Fərzəli qızı Rəhmanova
Bakı Dövlət Universiteti
iraderehmanova@mail.ru

POSTMODERNİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANI VƏ ONUN ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ÖZÜNÜİFADƏSİ

Xülasə

Məqalədə dünya ədəbiyyatında geniş istifadə olunan postmodernizm ədəbi cərəyanı, onun təzahür formaları və bu ədəbi cərəyanın Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri haqqında bəhs edilir. Müstəqillik əldə edəndən sonra bir çox yazıçılar Avropa ədəbiyyatının təsiri ilə postomdernist üslubda əsərlər yazmağa başladılar. Bu məqalə həmin əsərlərin nəzəri təhlilinə həsr edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti sahəsində "postmodernizm" anlayışı tənqidçi və yazıçıların müzakirəsi üçün mövzuya çevrildi. Postmodernizm ətrafında müzakirələr bu anlayışın yarandığı vaxtdan bu günədək davam edir. Odur ki, Azərbaycan postmodernizminin əsas xüsusiyyətlətini müəyyənləşdirmək üçün bu istiqamətdə yazılan konkret əsərlərin araşdırılması zəruridir.

Açar sözlər: *postmodernizm, qloballaşma, bədii ədəbiyyat, ədəbi cərəyan, simvolika*

The literary trend "postmodernizm" and its self-expression in modern Azerbayjani literature

Summary

The article deals with such a literary trend as postmodernism and its self-expression in modern Azerbaijani literature. The article contains the review of the different scientists', philosophers' and writers' views related to the postmodernism, forms of its manifestation and its impact on Azerbaijani literature. Many Azerbaijani writers created their works under the influence of European literature in the postmodernist style during the period of independence. Their works are analyzed on the basis of the concrete facts. It is noted that while encompassing a wide variety of approaches, postmodernism is generally defined by an attitude of skepticism, irony, or rejection toward the meta-narratives and ideologies of modernism, often calling into question various assumptions of Enlightenment rationality.

Consequently, common targets of postmodern critique include universalist notions of objective reality, morality, truth, human nature, reason, language, and social progress.

Keywords: *postmodernism, globalization, fiction, literary trend, symbols*

Qloballaşan dünyada baş verən hadisələrin və bununla bağlı çağdaş insanın mənəvi – psixoloji aləmində yaşananların ədəbiyyatda təsirini açıq aydın müşahidə etmək mümkündür. Müasir dövrdə ədəbiyyatda bir – birindən fərqli, orijinal üslublar, cərəyanlar, formalar yaranır ki, bu da bədii sənətdə dialektik inkişaf prosesini açıqca nümayiş etdirir.

Ədəbi – bədii fikrin hər bir mərhələsi, o cümlədən, cərəyan və üslublar konkret estetik hadisə kimi meydana çıxır, özünün poetik sistemi və estetikası ilə reallaşır. Hər bir milli ədəbiyyat kimi Azərbaycan ədəbiyyatı da dünya ədəbiyyatı axarına öz kökləri, tarixi təcrübəsi, estetik bazası ilə qoşulur. Tipoloji yanaşma çox zaman hansısa bir cərəyanın bir xalqa, millətə, coğrafi regiona, milli mədəniyyətə aid lokal hadisə deyil, ümumdünya hadisəsi, bəşəri bir proses kimi dərkinə yol açır. Bu baxımdan XX yüzilliyin sonlarını əhatə edən postmodernizm cərəyanı Avropada, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm ədəbi-estetik hadisə kimi dəyərləndirilir.

Postmodernizm XX əsrin sonlarında Avropada inkarı inkar nəticəsində yaranmışdır. Bu cərəyanın təməli modernizmdən qaynaqlanır.

Modernizm klassik, akademik ədəbiyyatı inkar edib yeni bədii formalar yaratdığı kimi postmodernizm (almanca "moderndən sonra gələn") də modernizmi inkar edərək ədəbiyyatda elementlər müxtəlifliyi yaradır.

Postmodernist Amerika yazıçısı Con Bartrın fikrincə, postmodernizm – keçmişin mədəniyyətindən şirə çəkən bədii təcrübədir.

Belə ki, modernizm keçmişi inkar edir, postmodenizm isə keçmişi yadda saxlayıb hadisələri yenidən dəyərləndirir.

Postmodernizm məşhur filosof Jak Derridanın fəlsəfi konsepsiyası əsasında yaranıb. Onun fəlsəfəsinə görə, "dünya mətndir", "mətn obyektiv reallığın yeganə mümkün modelidir". J.F.Liotarın 1979-cu ildə "La

condition postmoderne" adlı əsərində isə postmodernizm "hiper – interpretasiyanın sonu" kimi dəyərləndirilir.

Bəzi düşüncə adamlarına görə post – modernlik post – industrial bir dövr istiqamətində inkişaf edən hərəkatdır. Özü ilə bərabər, modernizmin bir parçası olub-olmadığı, davamlılıq göstərib-göstərmədiyi, yaxud modernizmdən radikal qopma kimi qeyri-müəyyənlikləri ortaya qoyur. Postmodernlik totalitar sistemlərin əvəzinə kütləvi və açıq demokratiya düşüncəsini müdafiə edir.

Postmodernizm heç bir konkret fəlsəfəyə, nəzəriyyəyə itaət etmir. Ağıl və hiss, burjuaziya və marjinalizm, texnologiya və mifologiya postmodernizmdə yan-yana dayanır. Postmodernist üslubda yazılan əsərlərdə gerçək və xəyal gücü bir-birinə qarışır. Gerçəkdən daha gerçək, mistikdən daha mistik hadisələr silsiləsi, yəni hipergerçəklər yaşanır. Postmodernist roman deyiləndə ilk ağlımıza gələn şey dil oyunlarıdır. Bu əsərlərdə dil çoxmənalılıq xarakteri daşıyır. Çünki postmodernist əsərdə mətn içində mətn və ya əlaqəsiz mətnlər toplusu deyə bir quruluş var. Bu da dilin çoxmənalılığını ortaya çıxarır. Həmçinin bu əsərlərdə fraqmentallıq, kollaj daha güclüdür.

Postmodernizmin bir çox əlamətləri var. Bu əlamətlərdən biri və ya bir neçəsi ya da hamısı bir yerdə mövcud ola bilər. Ən önəmlilərindən bir neçəsini sadalayaq: qeyri-müəyyənlik, parçalanma, qaydaların pozulması, ironiya (dünyaya ironik baxış), "mən"in itirilməsi, mələzləşmə (hibridləşmə), karnavallaşma, "mətnpərvərlik", gələcəyə dönüş (back to the future), hər şey gedir (anything goes). Əlamətlərin bəzisini açıqlamağa çalışaq: Qayda-qanunların pozulması Nitsşe ilə başlayıb avtoritarlara lağlağı etməyi ifadə edir. Hər şey gedir (anything goes) ilə izah edilmək istənən məna, postmodernizmdə olmayacaq bir şeyin olmadığı hər cür fikrə və hərəkətə açıq qapı qoyulduğudur. Gələcəyə dönüş (back to the future) anlayışı Maykl Foksun bir filmindən qaynaqlanır. Film zaman maşını ilə həyata keçirilən (gələcəkdə gerçəkləşməsi ümid edilən elmi – fantastika) səyahətlərdən bəhs edir.

Bu əlamətlərə dünya ədəbiyyatında Qabriel Qarsia Markes, Bartr, Bartalim, Pinçon, Umberto Eko, Patrik Züskind, Krüsyan Kraxt, Kristof Rans Mayer, Tomas Brüsik, Qünter Qras, Kristina Volf, Türkiyə ədəbiyyatında Oğuz Atay, Lətifə Təkin, Orxan Pamuk və digər yazıçıların əsərlərində rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan ədəbiyyatında Kamal Abdullanın "Yarımçıq əlyazma", "Unutmağa kimsə yox", Elçin Hüseynbəylinin "Metro vadisi", "On üçüncü həvari", "Yovşan qağayılar", İlqar Fəhminin "Bakı tarixindən kollaj", "Qarğa yuvası", Həmid Herisçinin "Nekroloq" əsərləri postmodern üslubda yazılan romanlardır. Müasir Azərbaycan poeziyasında Adil Mirseyidin, Murad Köhnəqalanın, Qulu Ağsəsin, Qəşəm Nəcəfzadənin, Qismətin yaradıcılığında postmodernizmin əlamətlərinə rast gəlmək mümkündür.

Postmodernizm sadəcə ədəbi-estetik cərəyan yox, həm də dünyaya yeni bir baxış, yaşam tərzidir. Bu cərəyan özündə ədəbiyyatın qloballaşması və mədəniyyətin universallaşmasını ehtiva edir.

XX əsrin Azərbaycan ədəbiyyatı əvvəlki dövrlərdən həm mövzularının, ideyalarının zənginliyi, həm də bədii inikas vasitələrinin polifonizmi ilə fərqlənir.

İ.Bexer yazırdı ki, "Yeni incəsənət heç vaxt yeni formalardan başlamır, həmişə yeni insanla doğulur." Ədəbiyyata gələn yeni nəslin nümayəndələri insanın bədii-estetik dərkində və təqdimində tamam yeni mövqe tutur, bu işdə milli ənənələrlə bir sırada dünya ədəbiyyatının ən yaxşı təcrübələrinə söykənirlər. Və bu əsərlərdə kanonlardan imtina, dəyərlərin yenidən dəyərləndirilməsi faktları üzə çıxır. Məhz bu dövrdə insan problemi bütün problemləri arxada qoyub ön plana keçməyə başladı.

90-cı illərdən sonrakı mərhələ ədəbiyyatda postmodernizm adlandırıldı. Bu da uzun tarixi təcrübədən sonra meydana çıxmış xalqçılıq, türkçülük, azərbaycançılıq, vətənçilik və istiqlalçılıq məfkurəsini müəyyənləşdirdi. Milli şüur və məfkurənin ilkin təzahürü olan ana dilinə Vətən bütövlüyünün, milli varlıq və qeyrət müəyyənliyinin əsası kimi bir çox əsərlər həsr olundu.

Azərbaycan ədəbi mühitində yaşayıb-yaratmış, sənətkarlarımızın bir çoxu cəmiyyətimiz üçün hər zaman vacib sayılan milli birlik, milli özünüdərk problemini azərbaycançılıq, türkçülük kimi mövzularda geniş şəkildə işləyərək vahid ideologiyanın yaranmasına xidmət etmişlər. Anarın "Ağ qoç, qara qoç" və "Dədə Qorqud" əsərləri də bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Görkəmli yazarımız Anar bu əsərlərdə türkçülüyün milli nəsrimizdə nə qədər əbədiyaşar bir irsə malik olduğunu bir daha göstərmişdir. "Ağ qoç, qara qoç" povesti şərti olaraq iki nağıldan ibarətdir. Birinci nağılda azad, xoşbəxt həyat yaşayan Bütöv Azərbaycan, ikinci nağılda isə qara qoçun belindəki parçalanmış Azərbaycandır. Şərqin qədim diyarı olan Bakının təsviri bu əsərdə bütün zənginliyi ilə əks olunmuşdur. Bakını üç zonaya: Behişti – Badi – Kubə, ikinci – Bakı kommunası, Üçüncü – Baku siti zonalarına bölüblər. Adlarından göründüyü kimi fars, rus və ingilis zonalarına bölgü milli şüur və milli mənlik kimi dəyərlərin itməsindən, ana dilinin bəsitləşməsindən xəbər verir. Xalqın bütövlüyünün itməsi, parçalanması təkcə o xalqın, millətin deyil, bütün bəşəriyyətin faciəsidir. Cəmiyyətdə baş qaldırmış böhranlardan, insanların sürətlə təbəqələşməsindən, bərabərliyin pozulmasından

narahatlıq keçirən yazıçı yaratdığı "Ağ qoç, qara qoç" əsərində bu bəlaların səbəblərini göstərir. Yazıçının narahatlığına səbəb olan bu problemlər insanların mənəviyyatına da təsirsiz qalmamışdır.

Arxetiplər və klassik ədəbiyyatın əsasını təşkil edən, Azərbaycan ədəbi fikir tarixində mühüm rol oynamış insan təlimlərinin, fəlsəfi cərəyanların ən başlıcası olan sufilik kodları vasitəsilə şərq aləminin bilicisi kimi çıxış edən Kamal Abdulla "Sehrbazlar dərəsi" adlı əsərində postmodernist mövqedən çıxış edərək milli özünüdərk məsələlərini orataya qoymuşdur.

Postmodernist təfəkkürün bədii və fəlsəfi quruluşunu təşkil edən istiqamət və prinsiplərin təkamülünün xronoloji çərçivəsinin olmaması səbəbindən yazarların qələmə aldıqları əsərlər intuitiv halda ənənəvi dəyərləri kompromissiz olaraq dekonstruksiyaya məruz qoydular. Qeyd etmək istərdim ki, dünya ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında da postmodern üslubda qələmə alınmış ilk əsərlərə reaksiyalar sərt olmuşdur. Postmodern üslubü bu üslubda qələmə alınmış əsərlərə aid janr və struktur yeniliklərini qəbul etməyənlər arasında ədəbi metod, mövqe mübarizəsində mübahisə obyektinə çevrildi. Postmodernizm tərəfdarlarının az olmasına baxmayaraq, bu üslubda qələmə alınmış əsərlərə real qiymət verilərək, ədəbi müstəvidə nəzərdən keçirildilər. Kamal Abdullanın «Yarımçıq əlyazma» romanı oxucu ixtiyarına verildikdən sonra, əsər və müəllif ətrafında baş vermiş müzakirələri buna misal göstərə bilərik. Həmid Herisçinin «Nekroloq» əsərində ənənəvi müəllif təhkiyəsi, süjet və xarakterin aradan qalxması kimi postmodern estetikanın vacib şərtləri özünü göstərir. Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətində «postmodernizm» termini tənqidçi və yazarlar arasında müzakirələrə səbəb olmuşdur. Postmodernizm ətrafında müzakirələr cərəyanın yarandığı ilk gündən başlamış və bu gün də davam etməkdədir. Konkret postmodernist əsərlərin təhlili nəticəsində Azərbaycan postmodernizminin əsas əlamətlərini araşdırmaq, tənqidinin əsas aspektlərini göstərmək zərurətə çevrilmişdir.

Postmodernist ədəbiyyatda metanarrativlərə yer olmadığından qeyri-müəyyənliklər, ikili mənalar, etnik-mədəni dəyərlərin nəzərdən salınması bu estetikanın ana xəttinə çevrilir. Modernist sənətkar özünü kifayət qədər realizə edə bildiyi halda, postmodernizmin subyektiv ətraf aləmin qeyri-şəffaflığını, texnoqrafiya ilə əhatə olunan dünyanın xaotikliyini dərk edən individ daha çox başqalarının bədii kodları ilə manipulyasiya edir. Buna görə də postmodernist sənətkarın geniş təhkiyədən qaçmasını metanarrati və müraciət etdiyi zaman parodiyaya üz tutduğu görünür. Azərbaycan postmodernizminin başlıca xüsusiyyətlərindən biri mifoloji mətnlərdən, motivlərdən, süjetlərdən, obraz və personajlardan yararlanma istəyidir. Mifoloji süjetlərə müraciət Anarın "Ağ qoç, qara qoç", K.Abdullamn "Yarımçıq əlyazma", "Sehrbazlar dərəsi", "Unutmağa kimsə yox" "Kədərli seçmələr" və başqa əsərlərdə nəzərə çarpmaqdadır. Mifoloji qavrayış mistik mahiyyətli olduğundan o, içində keçmişlə gələcək arasındakı münasibətləri qurur, körpü rolunu oynayır. Hər bir milli ədəbiyyatın nüvəsində mifoloji sistem dursa da, müasir dövr ədəbiyyatımızın postmodernist istiqaməti heç də ənənənin müasirliklə sintezindən yaranmır. Əksinə, burada ənənənin aparıcılığına sayğısızlıq nümayiş etdirilir. Postmodernizm elmdən əxlaqa, texnikaya, həyat nizamına, ümumiyyətlə, sənətin bütün sahələrinə uzanan bir həyat baxışıdır. O, özünü rəssamlıqda, memarlıqda, şeirdə, yaşam tərzində, düşüncədə, fikir axınlarında, yazıçının dil-üslub strukturunda büruzə verməkdədir. Amma belə yanaşma romanda daha çox özünü anlatma, söyləmə, ərz etmə şəklində nümayiş etdirməkdədir. Eyni zamanda bu da məlumdur ki, V.Volf, J.Coys, Q.İnfontey, E.Yunq və başqalarına qədər dünyanın yeni dövrdə yazıb-yaratmış yazıçıları bu tərzdən istifadəyə yer vermişlər. Moderndən sonra gələn, onun nəzəri və kulturoloji praktikasından kənarlaşan postmodernizm bir kulturoloji hadisə olaraq bu gün daha çox təkəbbürlə ortada dayanmaqdadır. Burada biz "post" prefiksinə diqqət yetirsək, onun "modern"dən aktiv şəkildə kənarlaşdığını görərik. Eyni zamanda bunu da nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, postmodern həm də modernin özünü gücləndirmişdir. Burada digər bir məqam da qeyd olunmalıdır ki, postmodernizm modernizmin iflası, çöküşü və modernizmi inkar edən anlayış kimi də nəzərdən keçirilməlidir. Yurgen Habermasın təbirincə desək, bu "anti-modernizm"dir. Postmodernizmin qavranılması da sırf subyektivdir. Postmodernizm modernizmin heç də bütünlüklə aradan qaldırılması kimi dərk olunmamalıdır. Postmodern modernin bir qədər başqa şəkildə yenilənməsidir. Bu kimi yeni yanaşmalar, dəyərlər anlayışların özünün sistemsizliyinin sistemidir. Məhz belə istiqamətinə görə o, modernizmə yeni rakursdan - onun xaricindən nəzər salma imkanı yaradır. Belə prizmadan baxdıqda postmodernizm heç də sonuna gəlib çıxılmış bir modernizm deyil, o olsa-olsa doğum halında olan bir modernizmdir. Onun təməli Paris Kommunası dövründən gələn bir anlayış kimi XX əsrin 30-cu illərindən ortaya çıxıb, 60-cı illərdən ədəbi dövriyyəyə (Azərbaycanda isə əsrin sonundan) daxil olmuş postmodernizm istənilənin əldə olunması mümkün olmayan modernizmə alternativ olaraq ortaya çıxmışdır. Yuxarıda bildirdiyimiz kimi, postmodernizm məntiqə söykənilləsi hər nə varsa, hamısına qarşıdır. Postmodernizm təfəkkürə və sınanılmış metodlara qarşıdır. Ona istiqamətlənmə və gəlişmə fikri də məhz postmodernizmin təməlini təşkil edir. Elmə görə, inkişaf təkamülə bağlıdırsa, postmodernizm ağılın və texnikanın hər hansı müdaxiləsini tanımır və qəbul etmir. Elm və

texnika insanın təfəkkürünü doğru-dürüst axına salmağa çalışmaqla cəmiyyətin inkişafını konsepsiyalaşmış şəkildə nəzarətdə saxlayırsa, postmodernizm insana həm "bağlı boxça", həm də olduqca "çılpaq" kimi baxır.

Postmodernizmdə ümumilik, homogenlik, determinizm, tərəqqi kimi təqdir ediləcək nə varsa, onların hamısı öz dəyərini itirir və bildirdiyimiz kimi, onların yerini dağılma, fərqlilik, keçicilik, müdaxiləsizlik tutur. Roman sənətində isə konkretliyin yerini görücülük, falçılıq, zahiri gerçəkliyin yerini daxili gerçəklik, obyektivliyin yerini subyektivlik tutur.

NƏTİCƏ

Postmodernizmdə obyektiv, konkret və dəyişməz bilgilərin yoxluğu ucbatından yolgöstərmənin aydın dərki də mümkün deyil. Çünki postmodernizmdə hər şey başlı-başına buraxılır. Kimlərəsə, nəyəsə, xalqa, millətə, şəxsə hər hansı kəsə əlac edə biləsi bir kəs də ortada deyil (Elçinin "Baş" romanında Sisianov, K.Abdullanın "Yarımçıq əlyazma" romanında Şah İsmayıl Xətainin düşdüyü vəziyyəti yada salaqPostmodern roman, yuxarıda söylədiyimiz kimi, mətnləarasılılığa və mətn içində mətnə (yaxud struktura) malik olur. Qurulmuş mətn - örtülü, yaxud açıq olaraq başqa bir şəklə salınaraq mətn içərisində mətn kimidir. Bu nöqtədə modern roman gerçəklik daxilində olanlarla zənginləşdirilərək anladılarkən düşüncə, fikir axını, geriyə dönüş və s. kimi çeşidli texnikalardan daha çox yararlanır. Modernistlər bunu bir deformasiya kimi dəyərləndirməklə gerçəyi ortaya qoymaq istəyirlərsə, postmodernistlər üçün bu, mətnin onun özünə yönəlməsidir. Başqa sözlə desək, postmodernistlər üçün hekayənin özünü anlatmaq hekayənin özündən daha önəmlidir. Ən başlıcası mətn içində mətn yazıçının yazı texnikasının əsərin içində başqa bir mətndən istifadə etməklə necə yazıldığını anlatması, romanın içərisindəki yazma qaydaları ilə sorğular olub nəzəri məsələlərə də öz bucağından yer verməsidir. Postmodernist yazıçının istəyi mətn içində olub bir dünya yaratmaqdır. Elə buna görə də, o mətn üstündə yaradılmış mətndən üç fərqli şəkildə istifadə edərək oyunsuzluğu saxlamağa çalışır. Bunlar anladıqlarını yetkin fiqur halına gətirib əsərin içinə daxil etmək, mətnin yazılma prosesini, onun əsası olan anlamını göstərmək və əsər yazmanın bir oyun olmasına söykəndiyini və söz oyunlarını ortaya qoymasıdır.

Ədəbiyyat

1. Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu çərçivəsində “Postmodern dövrdə milli özünüdərk” konfrans materialları, Bakı, Azərbaycan Dillər Universiteti 2013.
2. Əlibəyli B. «Çağdaş tənqid və ədəbi proses: 2004-2007-ci illər». «Körpü» jurnalı, 2008, № 1 və ya 14 may 2007-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyində edilmiş məruzə əsasında hazırlanmış məqalə // 525-ci qəzet.- 2007.- 30 iyun. - № 115.
3. Əlişanoğlu T. Yeni ədəbi nəsil: axtarışlar, problemlər //http: //bizimasr.media-az.com/arxiv_2002/may/113/tengid_romani.html

Rəyçi: prof.R. Hüseynzadə

Göndərilib: 10.07.2020 Qəbul edilib: 13.07.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/56/55-55

Aytac Əhmədəli qızı Məmmədova
Bakı Slavyan Universiteti
1999aytacmemmedova@gmail.com

ŞƏXS ADLARININ YAZILIŞI
(tezislər)

Şəxs adları dildə ən fəal, ən çox işlənən söz qrupudur. Ailə-məişətdə, ailə üzvləri arasında, iş yerlərində müraciətlər, əsasən, adlar vasitəsilə ifadə olunur. Buna görə də cəmiyyət daxilində adsızlığa yol verilmir, dünyada adsız insana təsadüf olunmur, pis-yaxşı, hamı ada malikdir.

Yaxşı, gözəl ad hər bir xalqın antroponimik sistemində ad mənəviyyatının əsasını təşkil edir.

Ad probleminə dair məsələlərin öyrənilməsinə Azərbaycan elmində keçən əsrlərdənbaşlanılmışdır. Bu məsələlərə bədii ədəbiyyatda da toxunulduğu müşahidə olunur. Ad probleminin ətraflı və geniş şərhi Azərbaycan elmində, əsasən, XXəsrdə geniş inkişaf tapmışdır.

Bütün xalqlarda şəxs adlarının vəzifəsi cəmiyyət üzvlərini bir-birindən fərqləndirməkdir. Adın vasitəsi ilə insanların birini digərindən seçmək olur. Ona görə də dünyada adsız heç bir şəxs və heç bir cəmiyyət yoxdur. Adlar olmadan cəmiyyətin formalaşması və yaşaması da qeyri-mümkündür. Deməli, ad insan üçün ən zəruridir. Onsuz heç cür ötüşmək olmaz. Ad insana körpəlik çağında bir dəfə verilir. Ad insanı ruhlandırmalı, cəsarətləndirməlidir. Şəxs adlarının bir sıra maraqlı xüsusiyyətləri vardır. Şəxs adlarının əsas xüsusiyyətlərindən biri nitqdə başqa sözlərə nisbətən çox tez-tez işlənməsidir. İctimai yerlərdə, iş prosesində şəxs adları tez-tez səslənir. Hər bir adam ilk görüşdə öz adını söyləyir. İnsan adlarının yaranma tarixi çox qədimdir. Yaranan hər hansı bir ad xalq tərəfindən bəyənildikdə adlar sistemində xüsusi yer tutur və istifadə edilir. Hər söz şəxs adı ola bilərmi? Dilçilik elmində bu suala həm mənfi, həm də müsbət cavablar vardır. Belə ki, bir qrup alim dildəki hər növ sözdən şəxs adı düzəltməyin mümkün olduğunu bildirmişdir. Lakin digər alimlər bu fikrin əksini söyləmişlər. İkinci fikir həqiqətə daha uyğundur. Dilimizdəki sözlərin hamısından yox, müəyyən hissəsindən şəxs adı yaratmaq olur. Hətta eyni anlayışı bildirən iki sözdən biri şəxs adı kimi işlədilir. Dilimizdə ayna və güzgü sözləri eyni məna bildirir. Lakin bunlardan ayna sözü şəxs adının tələblərinə daha çox cavab verdiyi üçün Ayna şəxs adı əmələ gətirilmiş və işlənməkdədir. Təcrübə göstərir ki, düzgün seçilməyən və ya əcayib ad insana pis təsir edir, onu başqalarının yanında utandırır, inkişafına maneçilik törədir. Hətta belə qəribə adlar bəzən onu daşıyanı gülünc hədəfinə çevirə bilir. İnsanın adı ömürlükdür. Hər bir ad aid olduğu şəxsi ömür boyu müşayiət edir. Ad insan dünyasını dəyişdikdə onu yaşadır. Məlum olduğu kimi, Nizami Gəncəvi 12-ci əsrdə yaşayıb-yaratmış, öz yaradıcılığı ilə dünyada böyük ad qazanmışdır. Bu ad onu daima yaşadır. İndi Nizami Gəncəvinin adı vasitəsi ilə mütəfəkkir bir şairi təsəvvürdə canlandırırıq, ondan öyrənir və ona münasibət bildiririk. Dildə mövcüd olan xüsusi adların cəmi onomastikanı təşkil edir. Deməli, onomastika hər hansı bir dildə ki, xüsusi adların məcmusudur. Məsələn, Azərbaycan dilinin onomastikası, Özbək dilinin onomastikası, Türk dilinin onomastikası vəs.

Demək, belə bir qənaətə gəlirik ki, AD şəxsiyyət və mənəviyyətin fərdiliyinin simvoludur.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Şəxs adları 1987.
2. Hüseynzadə Ç. Şəxs adları 1988.
3. Paşayev H. Şəxs adları 1998.

Rəyçi: dos. Ş.Seyidova

Göndərilib: 01.08.2020 Qəbul edilib: 03.08.2020

HÜQUQ THE LAW

DOI: 10.36719/2663-4619/56/56-59

Farid Ziyat Ahmadov
Baku State University
Feridehmedov-29@mail.ru

THE MAIN ROLE OF PROSECUTOR OFFICE IN THE FIELD OF INVESTIGATION OF INTERNATIONAL CRIMES INCLUDING JURISDICTION OF İNTERNATIONAL CRIMINAL COURT AND THE MAIN CHARACTER OF COOPERATION AGREEMENT BETWEEN THE INTERPOL AND PROSECUTOR OFFICE

Summary

The fight against international crime has been a serious problem for states, especially since the second half of the 20th century. One of the most effective organizations in the fight against this is the International Criminal Court. One of the main bodies of the International Criminal Court is the Prosecutor Office. The article describes the main tasks of Prosecutor Office, the main features of the candidates for this position, the grounds for appointment and dismissal, the main functions of collecting evidence used in the investigation of international crimes and the main features of the cooperation agreement between Interpol and the Prosecutor Office.

Key words: *fight against international crimes, prosecutor office, evidence, investigation of crimes, cooperation agreement*

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasına daxil olan beynəlxalq cinayətlərin istintaqı sahəsində Prokurorluq ofisinin əsas rolu və İnterpol ilə Prokurorluq ofisi arasında əməkdaşlıq sazişinin əsas xarakteristikası

Xülasə

Beynələlxalq cinayətkarlıqla mübarizə xüsusilə 20-ci əsrin ikinci yarısından etibarən dövlətlərin ciddi problem hesab edilmişdir. Bu sahə ilə mübarizədə yaradılan ən effektiv təşkilatlardan biri Beynəlxalq cinayət məhkəməsi hesab olunur. Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin əsas orqanlarından biri Prokurorluq Ofisidir. Məqalədə Prokurorluq Ofisinin əsas vəzifələri, funksiyaları bu vəzifəyə namizədlərin əsas xüsusiyyətləri, vəzifəyə təyin olunma və azad olunmanın əsasları, beynəlxalq cinayətlərin istintaqında isfifadə olunan sübutların toplanmasında əsas funksiyaları və İnterpolla Prokurorluq Ofisi arasında imzalanan əməkdaşlıq sazişinin əsas xüsusiyyətləri əks olunmuşdur.

Açar sözlər: *beynəlxalq cinayətlərlə mübarizə, prokurorluq ofisi, sübutlar, cinayətlərin istintaqı, əməkdaşlıq sazişi*

Introduction

Since the second half of the 20th century, the fight against international crime has been one of the main unresolved problems of all countries. If there is a serious fight against international crimes within the framework of international criminal law also, the development of civilizations, interstate relations and, in parallel with the expansion of the exchange of information, the range of various types of international crimes has also expanded, to the detriment of the interests of states has become a real threat in the modern world. In character, according to the degree of danger and the negative consequences not the life of one or more states, but the life of all mankind to prevent acts affecting the interests of to ensure the effective fight against crimes against humanity in international law national legal systems are not enough. The constituent elements of such acts are determined by general international law and the criminal liability of those who committed those acts. Appropriate mechanisms are being established for its implementation. Significant progress has been made in this direction in modern times. Yugoslavia and Rwanda ad hoc international criminal tribunals, the International Criminal Court (ICC), as well as in some countries (Cambodia, Sierra Leone, Kosovo, Lebanon, etc.) "mixed" or "internationalized" tribunals, international judges and judicial bodies with prosecutors were established and started functioning.

In particular, it should be noted that the bodies of the International Criminal Court have taken effective steps in the fight against international crime. The organs of the court is reflected in the 34 article of Rome Statute. One of the organs of this court is Prosecutor Office. İn accordance with 42 article of this statute, the

Office of the Prosecutor shall act independently as a separate organ of the Court. It shall be responsible for receiving referrals and any substantiated information on crimes within the jurisdiction of the Court, for examining them and for conducting investigations and prosecutions before the Court. A member of the Office shall not seek or act on instructions from any external source [1]

It is responsible for examining situations under the jurisdiction of the Court where genocide, crimes against humanity, war crimes and aggression appear to have been committed, and carrying out investigations and prosecutions against the individuals who are allegedly most responsible for those crimes. It is for the first time in history that an international Prosecutor has been given the mandate, by an ever-growing number of States, to independently and impartiality select situations for investigation where atrocity crimes are or have been committed on their territories or by their national jurisdictions.

The office is headed by prosecutor elected by Assembly of state parties. The prosecutor operates in personal and substantive independence of both the court and state parties. It is well known that two tendencies clashed at the Rome Conference. Some states wanted to grant the power to set investigations and prosecutions in motion to states and Security Council and the group of the so called like- minded countries were advocating situation of and independent prosecutor capable of initiating proprio motu investigations and prosecutions. The final result was comprise. First of all, the right to carry out investigations and prosecutions was not left to authorities of the individual states or entrusted to a commission of inquiry or similar bodies. Instead, a prosecutor was investigated. States had only two options: Nuremberg model, whereby prosecutor is an official of the state that has initiated investigation and prosecutions and this therefore designated by that state and remains under its control. The second model is Yugoslavia and Rwanda model, whereby the prosecutor is totally independent body. As an independent and impartial body, The prosecutor was granted the power to investigate and prosecute ex officio. [2, p.5]

One of the main issues mentioned in the article is who can be a prosecutor and what are the characteristics of candidates to become a prosecutor. The Prosecutor shall have full authority over the management and administration of the Office, including the staff, facilities and other resources thereof. The Prosecutor shall be assisted by one or more Deputy Prosecutors, who shall be entitled to carry out any of the acts required of the Prosecutor under this Statute. The Prosecutor and the Deputy Prosecutors shall be of different nationalities. They shall serve on a full-time basis. The Prosecutor and the Deputy Prosecutors shall be persons of high moral character, be highly competent in and have extensive practical experience in the prosecution or trial of criminal cases. They shall have an excellent knowledge of and be fluent in at least one of the working languages of the Court. The Prosecutor shall be elected by secret ballot by an absolute majority of the members of the Assembly of States Parties. The Deputy Prosecutors shall be elected in the same way from a list of candidates provided by the Prosecutor. The Prosecutor shall nominate three candidates for each position of Deputy Prosecutor to be filled. Unless a shorter term is decided upon at the time of their election, the Prosecutor and the Deputy Prosecutors shall hold office for a term of nine yearsand shall not be eligible for reelection. Neither the Prosecutor nor a Deputy Prosecutor shall engage in any activity which is likely to interfere with his or her prosecutorial functions or to affect confidence in his or her independence. They shall not engage in any other occupation of a professional nature. The Presidency may excuse the Prosecutor or a Deputy Prosecutor, at his or her request, from acting in a particular case. Neither the Prosecutor nor a Deputy Prosecutor shall participate in any matter in which their impartiality might reasonably be doubted on any ground. They shall be disqualified from a case in accordance with this paragraph if, inter alia, they have previously been involved in any capacity in that case before the Court or in a related criminal case at the national level involving the person being investigated or prosecuted.

The Prosecutor and shall appoint such qualified staff as may be required to their respective offices. In the case of the Prosecutor, this shall include the appointment of investigators. In the employment of staff, the Prosecutor shall ensure the highest standards of efficiency, competency and integrity, and shall have regard, mutatis mutandis, to the criteria set forth in article 36, paragraph 8. The Prosecutor, a Deputy Prosecutor, shall be removed from office if a decision to this effect is made in accordance with paragraph 2, in cases where that person: 1) Is found to have committed serious misconduct or a serious breach of his or her duties under this Statute, as provided for in the Rules of Procedure and Evidence; or; 2) Is unable to exercise the functions required by this Statute. A decision as to the removal from office of a the Prosecutor or a Deputy Prosecutor under paragraph 1 shall be made by the Assembly of States Parties, by secret ballot: 1) In the case of the Prosecutor, by an absolute majority of the States Parties; 2) In the case of a Deputy Prosecutor, by an absolute majority of the States Parties upon the recommendation of the Prosecutor. [1]

The Rome Statute does not define what it considers and investigations and prosecutions. It indicates, however, that investigations involves an actions that maybe taken with respect to the situation or an individ-

ual while prosecution involves action taken with respect to a specific person, in other words a prosecution is an investigations at a more advanced stage. In accordance with 15 article of this statute, prosecutor may initiate investigations proprio motu that trigger the jurisdiction of court under article 13. The statute accords the prosecutor the power to initiate an investigation and to collect evidence upon his or her interpretation of both the law and the facts. Once commenced, the prosecutor must proceed with investigation and unless there is no reasonable basis to do so. The prosecutor may on behalf of the accused, appeal a decision or the sentence of Trial Chamber on any ground that affects the fairness or reliability of the proceedings or decision. At trial the prosecutor has to present all the facts and evidence relevant to whether there is criminal responsibility under this statute. This encompasses both incriminating and exonerating circumstances. The prosecutor also has extensive disclosure obligations.

In discharging his or her responsibility for the management and administration of the Office of the Prosecutor, the Prosecutor shall put in place regulations to govern the operation of the Office. In preparing or amending these regulations, the Prosecutor shall consult with the Registrar on any matters that may affect the operation of the Registry. Where information is submitted, or where oral or written testimony is received at the seat of the Court, the Prosecutor shall protect the confidentiality of such information and testimony or take any other necessary measures, pursuant to his or her duties under the Statute. The provisions of rules 111 and 112 shall apply, mutatis mutandis, to testimony received by the Prosecutor. When the Prosecutor considers that there is a serious risk that it might not be possible for the testimony to be taken subsequently, he or she may request the Pre-Trial Chamber to take such measures as may be necessary to ensure the efficiency and integrity of the proceedings and, in particular, to appoint a counsel or a judge from the Pre-Trial Chamber to be present during the taking of the testimony in order to protect the rights of the defense. If the testimony is subsequently presented in the proceedings, its admissibility shall be governed, and given such weight as determined by the relevant Chamber. Where a decision under article 15, is taken, the Prosecutor shall promptly ensure that notice is provided, including reasons for his or her decision, in a manner that prevents any danger to the safety, well-being and privacy of those who provided information to him or her under article 15, or the integrity of investigations or proceedings. The notice shall also advise of the possibility of submitting further information regarding the same situation in the light of new facts and evidence. When the Prosecutor intends to seek authorization from the Pre-Trial chamber to initiate an investigation, the Prosecutor shall inform victims, known to him or her or to the Victims and Witnesses Unit, or their legal representatives, unless the Prosecutor decides that doing so would pose a danger to the integrity of the investigation or the life or well-being of victims and witnesses. The Prosecutor may also give notice by general means in order to reach groups of victims if he or she determines in the particular circumstances of the case that such notice could not pose a danger to the integrity and effective conduct of the investigation or to the security and well-being of victims and witnesses. In performing these functions, the Prosecutor may seek the assistance of the Victims and Witnesses Unit as appropriate. A request for authorization by the Prosecutor shall be in writing. The Pre-Trial Chamber, in deciding on the procedure to be followed, may request additional information from the Prosecutor and from any of the victims who have made representations, and, if it considers it appropriate, may hold a hearing. The Pre-Trial Chamber shall issue its decision, including its reasons, as to whether to authorize the commencement of the investigation, with respect to all or any part of the request by the Prosecutor. The Chamber shall give notice of the decision to victims who have made representations. The Pre-Trial Chamber shall decide on the procedure to be followed and may take appropriate measures for the proper conduct of the proceedings. It may hold a hearing. The Pre-Trial Chamber shall examine the Prosecutor's application and any observations submitted by a State that requested a deferral in accordance with article 18, paragraph 2, and shall consider the factors in article 17 in deciding whether to authorize an investigation. The decision and the basis for the decision of the Pre-Trial Chamber shall be communicated as soon as possible to the Prosecutor and to the State that requested a deferral of an investigation. [3, p. 4, 16-18]

The Prosecutor and the defense may agree that an alleged fact, which is contained in the charges, the contents of a document, the expected testimony of a witness or other evidence is not contested and, accordingly, a Chamber may consider such alleged fact as being proven, unless the Chamber is of the opinion that a more complete presentation of the alleged facts is required in the interests of justice, in particular the interests of the victims., the Prosecutor shall, in evaluating the information made available to him or her, analyses the seriousness of the information received. For the purposes of this rule, the Prosecutor may seek additional information from States, organs of the United Nations, intergovernmental and non-governmental organizations, or other reliable sources that he or she deems appropriate, and may receive written or oral testimony at the seat of the Court. The procedure set out in rule 47 shall apply to the receiving of such testimony. [3, p39]

Serious steps have been taken between Interpol and the prosecutor's office to combat international crime. The cooperation agreement was adopted between the Interpol and the prosecutor office of ICC. The purpose of the cooperation agreement is to establish a frame work for co operation between the parties in the field of crime prevention and criminal justice including exchange of police information and the conduct of criminal analysis, the search for fugitives and suspects the publication and circulation of Interpol notices, the transmission of diffusions and access to the Interpol telecommunications and data bases. The parties agree to exchange information, including police information as defined in the Interpol’s applicable rules and regulations, in accordance with established Interpol procedures and The Rome Statute and The Rules of Procedure and Evidence. The parties shall designate a point of contact on a regular basis and exchange information on matters of mutual interests, [4, p 1]

Conclusion

We can conclude that the main purpose of The Prosecutor Office is to conduct a preliminary investigation of international crimes committed under the jurisdiction of the court and to provide procedural guidance to the preliminary investigation. At the same time, it should be noted that successful steps have been taken and effective results have been achieved in the fight against international crimes between the prosecutor's office and Interpol.

References

1. ‘Rome Statute of the International Criminal Court’, 1998
2. Volker Röben. ‘The procedure of the ICC: Status and Function of Prosecutor, 2003
3. ‘Rules of Procedure and Evidence of the ICC’, 2005
4. ‘Co operation agreement between the Interpol and Prosecutor Office of ICC’, 2004

Rəyçi: h.f.d. R.Rüstəmov

Göndərilib: 27.07.2020 Qəbul edilib: 30.07.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/56/60-65

Samira Eldar Mehraliyeva
Baku State University
s.mehreliyeva1998@mail.ru

RECRUITMENT TO THE CIVIL SERVICE: AT THE LEGAL AND FACTUAL LEVELS

Summary

The effective and successful implementation of the constitutional right of citizens to participate in the management of the state depends on the admission to the civil service. Admission to the civil service is one of the central issues of the civil service legislation. As the civil service is a relatively young and newly studied area in our legislation, there is a constant need for scientific research and suggestions for improvement in this area. The article reflects the legal and factual problems in this field, as a right to civil service, the conduct of competitions, the criteria for evaluating candidates.

Key words: *right of admission, organization of competitions, evaluation of the candidate, legal basis, actual problems*

Dövlət qulluğuna qəbul: hüquqi və faktiki səviyyələrdə

Xülasə

Dövlətin idarə olunmasında vətəndaşların iştirak hüququ olan konstitusion hüququn səmərəli və uğurlu həyata keçirilməsi dövlət qulluğuna qəbuldan asılıdır. Dövlət qulluğuna qəbul dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliyin mərkəzi məsələlərindən biridir. Dövlət qulluğu sahəsi bizim qanunvericilikdə nisbətən gənc və yeni tədqiq olunan sahə olduğu üçün bu sahədə elmi araşdırmalara və təkmilləşmə istiqamətində təkliflərə daim ehtiyac vardır. Məqalədə dövlət qulluğuna qəbul bir hüquq kimi, müsabiqələrin keçirilməsi, namizədlərin qiymətləndirilməsi meyarları, bu sahədə olan hüquqi və faktiki problemlər əks olunmuşdur.

Açar sözlər: *qəbul hüququ, müsabiqələrin təşkili, namizədin qiymətləndirilməsi, hüquqi əsas, faktiki problemlər*

Introduction

The institute of civil service is a system of certain relations, which manifests itself in the essence of the state and its apparatus and is regulated by the organization and law through its implementation in practice. [7, p.312] According to the "Law on Civil Service", the civil service is the performance of official duties by civil servants in the implementation of the goals and functions of the state in accordance with the Constitution of the Republic of Azerbaijan and other legislative acts. As can be seen from the concept, the civil service is a field of law that regulates the relationship between the state and the citizen. According to the definition given in the law, civil service is an activity carried out on behalf of the state, ensuring the implementation of the goals and functions of the state, regulated by law. The civil service has a complex, multi-level normative-legal regulation and is based on relevant norms of international, constitutional, civil, administrative, labor, financial, criminal and other areas of law. The central issue of civil service recruitment is the training of civil servants. Training of civil servants is a complex and multifaceted process. It combines various forms and directions for scientific, theoretical and political knowledge of employees of government agencies, increasing work experience, enrichment of education. The interests of the state require not only senior officials, but also those in the entire public administration system to have a high level of education and training.

Before moving on to the civil service recruitment procedure, it is expedient to register civil service as a right. The right to participate in the governance of the state is in accordance with Article 25 of the "International Covenant on Civil and Political Rights". This article states that every citizen may participate in public affairs directly or through a representative without restriction of his rights, be elected and vote on the basis of general, equal and secret democratic elections, and be admitted to the civil service in the country of citizenship on general grounds. [6, p.198] The main legislative act establishing human and civil rights and freedoms is the Constitution of the Republic of Azerbaijan. The Constitution, as an act of supreme and direct legal force, acts as a basis for the legal field. The basis for civil service issues is Article 55 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan. That article states:

I. Citizens of the Republic of Azerbaijan have the right to participate in the management of the state. They may exercise this right directly or through their representatives.

II. Citizens of the Republic of Azerbaijan have the opportunity to serve in government agencies. Officials of state bodies are appointed from among the citizens of the Azerbaijan Republic. Foreigners and stateless persons may be admitted to the civil service in accordance with the procedure established by law. [1]

As can be seen from the article, the civil service is a method of direct exercise of the right of citizens to participate in public administration. The creation of conditions to ensure the rights of citizens, the special interest shown by citizens in the civil service, the formation of a broad legislative framework in the field of civil service is the embodiment of the state's attention to this area. The creation of opportunities for the recruitment of not only citizens, but also foreigners and stateless persons to the civil service within the framework established by law, indicates the humane and democratic environment of the state.

At present, in the world practice, the form of competition for civil service recruitment is brought to the fore. In general, the competition system was first applied in China, and then in many countries at the legislative level. Competitive civil service is widely used in a number of developed countries - the United States, Britain and France. In some countries, in contrast, staff are recruited based on their diplomas and practical skills. [7, p. 242-249] In ancient times, there was no concept of "civil service". The origin of the term "civil service" dates back to the late Middle Ages. [11, p. 15] Let's take a brief look at the civil service experience of some developed countries. In the United States, which has a long history of development, the "Merit system" is used in modern civil service recruitment. This system is accepted as a basis in many democracies. As an example of the basic principles of this system, we can mention [13]: equal rights for each candidate in the recruitment process, regardless of their status, fully respect their privacy and constitutional rights. show the same respect; the servant must perform his work at a high level, to the detriment of quality should not allow; employees should be protected from arbitrariness, personal favoritism or political coercion, etc. As can be seen in this system, competition comes to the fore.

In Spain, the rise of civil servants is by level. An employee's salary varies according to levels and education. As levels increase, so does the employee's job function. Salaries can also vary depending on working conditions. The process of political recruitment is as follows: vacancies are announced, suitable applicants apply, the last date and time of application is recorded, evaluation is conducted, results are announced. According to some legitimate research, this is not objective. desire plays a role. In general, the civil service in Spain is a rigid system. In France, the roots of the civil service play the role of a benchmark developed and strengthened on the national foundations of the bureaucratic system, which goes back to the era of absolutism, in a sense, even deeper.

The essence of the French civil service is a closed and comprehensively legalized system, characterized by a hierarchical caste and a spirit of loyalty to the state. It is a concept of "Career" that has been formed over many years, typical of the civil service in France. The essence of the concept is that in the conditions of this system, the legal status of a civil servant depends significantly on the specific characteristics of the person who offers him / her a job. Therefore, civil service activity is regulated not by labor norms, but by administrative law norms, and conditions are created for those who are hired for the first time in the civil service to be civil servants for the rest of their lives. In France, the concept of "Career" has many advantages and disadvantages. In France, the concepts of official and civil servant are different. An official is a person who is subject to French law. A civil servant is a person whose main activity is administrative service in the interests of the state. Thus, it is clear that all officials are civil servants at the same time, but not all civil servants, they are not officials. [9, p. 94]

In the Turkish Law, each disciplinary officer has defined it from his own point of view. It is worth mentioning briefly the definitions made in the Constitution, the Civil Servants Law and the Turkish Penal Code. The Constitution stipulates that the civil and permanent duties required by the public services that the State is obliged to carry out in accordance with the general administrative principles of public economic enterprises and other public legal entities will be carried out by civil servants and other public officials. As can be understood from this provision, public services to be carried out on the basis of general administrative principles will be performed by “civil servants” and “other public officials”. Other public officials such as civil servants are not defined in the Constitution. The clerk is defined in the subparagraph c of the first paragraph of Article 6 of the Turkish Penal Code No. 5237. In the said article, the term "public officer" is used instead of the concept of "civil servant".[15] According to this provision, the person who participates in the execution of public activity from the public servant's statement through appointment or election or in any way, continuously, temporarily or temporarily will be understood. As can be seen, the definition of a public official, not a civil servant in a broad sense, was made here. Turkish Citizen as a general condition for getting into civil service to be age, to meet the age and education conditions, not to be deprived of public rights, to be convicted of crimes such as fraud, forgery, embezzlement, extortion, bribery, theft, abuse of trust, fraudulent workplaces, not to be associated with

military service, have not reached the age of military service, also deferred or transferred to the reserve class and not having a mental illness that could prevent the task from performing. Special conditions are the conditions that must be in addition to the general conditions required to be a civil servant. Thus, we briefly clarified the civil servant and the conditions of admission in the neighboring country.

As each system has its own characteristics, we can note some of the characteristics of the competition system: the selection of a suitable candidate for a civil service position from an unlimited number of candidates; application of the same conditions to candidates; In contrast to the test phase in the interview phase, the examination of not only the level of knowledge and professionalism of the candidate, but also personal qualities, etc.

The recruitment process consists of a number of stages. Each stage follows the other and acts as part of a single process. Let's briefly list the stages that a candidate will face: announcement of the competition; online registration of candidates for the test phase; disclosure of exam time and conditions; organization of examinations; announcement of results; announcement of interviews and interview programs for vacant civil service positions for government agencies; candidates' appeals and state body's attitude to appeals; organization of interviews; announcement of results; consideration of disputes; submission of successful candidates to the head of the state body for appointment and finally decision on appointment of the candidate to the civil service position or inclusion in the reserve list.

Chapter 5, entitled Civil Service Transition, contains the rules and conditions for admission to the civil service. According to Article 27 of the Law, we can state the conditions of the right to be admitted to the civil service as follows: 1) be a citizen of the Republic of Azerbaijan; 2) must have reached the age of 16; 3) have professional training in accordance with the requirements of the relevant position; 4) be fluent in the state language. Most people think that it is important to be in the military for recruitment, but a closer look at the legislation reveals that there is no such condition for recruitment. [5, p 150] Citizens shall be admitted to the civil service regardless of race, ethnicity, religion, language, sex, social origin, property status, place of residence, religion, beliefs, membership in public and other associations. Restrictions on the admission to the civil service shall apply to citizens in order to prevent discrimination in the admission to the civil service, the admission of physically and psychologically healthy personnel and other cases established by law. Restrictions determine whether it is possible to accept a person who has applied for civil service. The possibility of admission of a citizen to the civil service is determined on the basis of the rules "Preliminary verification of the possibility of admission to the civil service of a person who has applied for admission to the civil service in a state body." This process is carried out by the State Examination Center as the relevant executive authority by sending inquiries to the relevant authorities within 3 working days after the receipt of the candidate's documents.

Admission to the civil service on the basis of the legislation of the Republic of Azerbaijan is carried out on a competitive basis. The competition consists of 2 stages: a test exam and an interview. The State Examination Center organizes test examinations for admission to the civil service for administrative positions at least once a month in accordance with the classification set of administrative and auxiliary positions. That is, exams for A and B categories are held six times a year. The organization of examinations according to such an intensive, predetermined schedule plays an important role both in the implementation of the rights of candidates for civil service and in the provision of government agencies with personnel as soon as possible. The rules of preparation, examination, approval of test samples, organization, holding of test examination, assessment were approved by the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated March 10, 2017 No. 86. According to the rules, the State Examination Center has been identified as the relevant executive authority in this process. The test is conducted in accordance with the groups by types of civil service positions: Type A - by administrative head (management) positions: AA, AB and AC groups; Type B - for administrative executive positions: BA and BB group [3]. Test assignments for groups in the examination are prepared and examined by individuals and (or) legal entities involved on a contract basis in accordance with the requirements set by the Center. Examined test assignments are approved by the Center and included in the test bank in the relevant areas. 35% of the total number of test items in the relevant fields in the test bank should be simple, 35% medium and 30% complex.

The next stage is the citizen's application for participation in the organized test exam. To do this, citizens register online by creating a personal account through the portal, and an electronic notification confirming their registration and a memory book with the rights and responsibilities of the candidate are sent to him through the portal. The place and time of the test exam is determined by the Center and information about it is posted on the portal at least 5 days before the exam. The Center places the admission form on the portal, which contains information about the candidate's participation in the test examination, and the candidate

receives it by printing it. The candidate participates in the test examination by presenting his / her identity document and admission form. When taking the test, the candidate must comply with the requirements set out in the memory book and the restrictions imposed on the candidates. If the Center finds that a candidate does not comply with these requirements and prohibitions, a decision is made to cancel his / her examination results. This decision can be appealed administratively and in court. The exam is evaluated by a scoring system and a minimum passing score is set for each group. The exam results are posted on the portal when they are ready. If the candidate does not agree with the results of the test, he / she may appeal to the appeal commission established by the Center within 3 working days from the date of posting the results on the portal. After reviewing the complaint, an appropriate decision is made on the results. The candidate may appeal this decision in court. The State Examination Center issues a certificate to the test taker confirming that he/she has passed the test for an administrative position in accordance with the classification set of administrative and auxiliary positions. This certificate is valid for five years. A person may obtain several certificates for civil service positions in accordance with the legislation, there are no restrictions.

The second stage of the competition is an interview. This stage includes the process of announcing and organizing interviews, registration and conduct of candidates, announcement of results, consideration of disputes, submission of candidates to the management, and appointment. Each interview is organized by the public body to which the civil service position belongs. The announcement of the interview is posted on the website of the State Examination Center and other mass media, indicating the deadline for receipt of documents. Persons with a valid certificate confirming that they have passed a test examination for the relevant civil service position may participate in the interviews. The candidate must apply to the state body to which the civil service position belongs within 30 days from the date of announcing the interview with the relevant documents. The interview is held within 30 days after the submission of documents. The interview shall be conducted by an interview commission established by the state body to which the civil service position belongs. The interview commission consists of 3 people, including 1 representative of the Center and 1 independent expert.

The minimum passing score for the interview is set at 16 points, candidates who score 16 or more points are considered successful. These candidates shall be submitted to the head of the public body to which they applied for a vacant civil service position within 5 working days. The head of the public body must select one of the nominated candidates, hire him as an intern for a period of six months and appoint him to a vacant civil service position. At the end of the internship period, the curator appointed by the head of the public body submits a recommendation, and if the recommendation is positive, the intern is hired for a probationary period of three months by concluding an employment contract.[2] If the employment contract has not been violated during the probationary period, after the expiration of that period, the head of the state body shall issue an order to admit the person to the permanent civil service in accordance with the terms of the contract and conclude a relevant employment contract with him. Admission to permanent civil service is confirmed on behalf of the Republic of Azerbaijan by a document of the relevant state body. Thus, the decision to accept a candidate for permanent civil service upon successful completion of the competition takes more than 9 months, and in practice this period is sometimes longer. Candidates who have successfully passed the competition and have been appointed to the position for appointment together with other candidates but have not been appointed to the vacant position shall be retained as reserve staff in that state body for a period of two years. If there is a similar vacancy in that state body during this period, the candidates shall be appointed to those positions with their consent and the candidate appointed to administrative positions shall be removed from the reserve list. Retention of a person as a reserve staff member in one state body does not limit his / her participation in the interview for civil service recruitment in another state body. In accordance with the classification set of administrative and auxiliary positions in the state body, if there is a reserve staff for the relevant vacant administrative position, the admission of that administrative position to the competition and general interview is not allowed. Thus, we tried to briefly explain the form of realization of the right of a citizen to be admitted to the civil service.

As in any field of law, there are some problems in the civil service legislation. These manifest themselves mainly in the form of gaps or contradictions in the law. Let's touch on some problematic issues in the field of civil service recruitment:

1. The right of foreign citizens and stateless persons to enter the civil service. The Constitution of the Republic of Azerbaijan stipulates that foreigners and stateless persons may be admitted to the civil service in accordance with the procedure established by law. However, this is not reflected in the Law of the Republic of Azerbaijan “On Civil Service” or other normative legal acts. The Law on Civil Service stipulates only the right of citizens of the Republic of Azerbaijan to be admitted to the civil service. The right of foreign citizens

and stateless persons to serve in the civil service, which is declaratively enshrined in the Constitution, must be interpreted in the civil service legislation and the exercise of the right must be ensured under certain conditions.

2. Contract workers. One of the problems faced by candidates who have successfully passed the test stage of civil service recruitment and are preparing to participate in the interview stage is contract workers. Recruitment to administrative positions in government agencies on a fixed-term contract may distinguish that candidate from others in future interviews. In the interview, it is expected that these government agencies will discriminate between their contract employees and other candidates, but this is not a condition. In order to prevent such incidents, the main expected action is for government agencies to regularly announce interviews for all vacancies and to appoint successful candidates as soon as possible instead of fixed-term contracts.

3. Non-abstract questions asked in the interview. The interview commission shall be established by the state body to which the civil service position belongs. This commission is composed of three people, including one representative of the State Examination Center and one independent expert. The special opinion of the commission member on the results of the interview is the basis for examining the results of the interview. The interview commission evaluates the suitability of candidates for the relevant position on the basis of three important criteria:

-Level of knowledge - knowledge of the specialty, theoretical knowledge of the relevant position, the necessary legislation and foreign language knowledge at a level that meets the requirements of the relevant position;

-Vocational training - work experience, retraining, advanced training, etc. in accordance with the requirements of the relevant position. participation in programs, correct application of knowledge and experience in the performance of care functions;

-General worldview - a system of views on events and existing realities in nature, the world and society, as well as the place and role of man in these events and realities, as well as the perception of thoughts, ideas and principles arising from these views;

Determining eligibility for the position should not be based on these three criteria alone, but should also examine the candidate's patriotism, emotionality, teamwork, initiative, analysis, problem solving, and other such qualities. Assessment of the candidate's work experience in accordance with the requirements of the relevant position in the direction of vocational training is absurd in the admission to the vacancy without the requirement of internship.

4. Restriction of the right of admission. Article 27 of the Law on Civil Service states that in addition to the right of citizens to be admitted to the civil service, what categories of citizens do not have the right to be admitted to the civil service. For example, if a citizen's incapacity or limited capacity is confirmed by a court decision, etc. Also, in accordance with paragraph 27.3, it is checked in advance whether it is possible to accept a candidate who has applied for civil service for civil service. The procedure for inspection shall be determined by the relevant executive authority. Details of personal and family life should not be checked. However, in reality, some government agencies, contrary to this article, claim that the problems related to the candidate's family life, close relatives or relatives are the candidate's problem. Thus, a citizen's private and family life is interfered with and his / her right to be employed in the civil service is illegally restricted.

5. H**olding positions in accordance with the highest-third classifications of administrative positions in the highest category state bodies.** In general, as we have analyzed, recruitment to the civil service is carried out on a competitive basis. The competition consists of a test and an interview stage. The head of the first-fifth category state body must decide to hold a competition, general interview or internal interview within one month from the date of the vacancy corresponding to the first-seventh classifications of administrative positions. Relevant government agencies must ensure that competitions and interviews are fair, transparent and efficient. However, holding positions in higher-level state bodies that correspond to the higher-third classifications of administrative positions is carried out through interviews or promotion. That is, citizens do not have the right to be admitted to these classifications through competition. This provision restricts citizens from holding public office in high positions in a transparent manner and without any discrimination. It is necessary to encourage citizens to be recruited in the civil service, to differentiate young and educated personnel in the service, and to carry out legal and factual reforms for the radical development of this field.

Conclusion

Although the civil service in the Republic of Azerbaijan, as a legal field, is developing on a certain legislative basis, there is a need for continuous improvement in this area. Thus, in the modern stage of development of the civil service, rapid updates are manifested. Innovations in various spheres of public life, the development of technology make it necessary to adapt the civil service system to these changes. There is a need for both practical and legal changes in the civil service. For this reason, it is necessary to make additions and changes to the legislation, to conduct research, to refer to the experience of foreign countries in this field. Taking into account the comments and suggestions at both the practical and legal levels, taking measures to improve can play an important role in building a strong bond between the state and society, the effective implementation of the right of citizens to participate in government, providing government agencies with professional and decent staff.

References

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 12 noyabr 1995.
2. "Dövlət qulluğu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 21 iyul 2000-ci il
3. "Dövlət qulluğuna qəbul, dövlət qulluğunda fəaliyyətin davam etdirilməsi və dövlət qulluğu vəzifələrinin tutulması məqsədi ilə keçirilən test imtahanları üçün test nümunələrinin hazırlanması, ekspertizası, təsdiqi, test imtahanının təşkili, keçirilməsi, qiymətləndirmənin aparılması Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasi Nazirlər Kabinetinin Qərari, 10 mart 2017-ci il
4. "Dövlət orqanında dövlət qulluğuna qəbul edilmək üçün müraciət etmiş şəxsin dövlət qulluğuna qəbul edilməsinin mümkün olub-olmamasının qabaqcadan yoxlanılması" Qaydalarının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasi Prezidentinin Fərmani, 3 sentyabr 2001-ci il
5. Əliyev S.F, İnzibati hüquq, Bakı, 2016, s 686
6. Əsgərov Z.A, Konstitusiya hüququ, Bakı, 2011, s 632
7. Rzayev Ə.H. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları. Bakı, Elm, 2011, s 480
8. Rzayev A.H. Dövlət qulluğuna qəbul: bəzi xarici ölkələrin təcrübəsi və Azərbaycan gerçəkliyi // Dirçəliş-XXI əsr, Bakı, 2008-2009, №130-131
9. Səfərov R.A, Dövlət Qulluğu, Bakı, 2014, s 231
10. Атаманчук Г.В. Сущность государственной службы. М., 2008, с 312
11. Zakharov N., Motivating resources of management // Public Service. 2007, p 24
12. Yildirim, İdare Hukuku Dersleri, s. 174; Ramazan Çağlayan, s. 301.
13. http://www.mpac.gov.tt/
14. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/789130
15. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.657.pdf

Rəyçi: h.e.d. S.Əliyev

Göndərilib: 28.07.2020 Qəbul edilib: 31.07.2020

PSİXOLOGİYA PSYCHOLOGY

DOI: 10.36719/2663-4619/56/66-68

Günel Ədalət qızı Allahverdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ŞİZOFRENİYA, ONUN ƏLAMƏTLƏRİ VƏ ƏSAS SİMPTOMLARI

Xülasə

Şizofreniya ciddi və mürəkkəb ruhi xəstəlikdir. Əsasən beyin fiziologiyasının anomallığı kimi qəbul edilir. Şizofreniyanın mərkəzində düşüncə və qavrayış pozğunluğu durur. Xəstəlik zamanı fərdi xüsusiyyətlər və özünü idarəetmə itirilir. Şizofreniya başlanğıcında xəstənin hazırkı peşəsində uğursuzluqlar, iş yerində iş görə bilməmək, ailədə, işdə və dostlarla münasibətlərdə pozulmalar müşahidə olunur.

***Açar sözlər**: şəxsiyyət dəyişkənliyi, parçalanma, eşitmə hallusinasiyaları, nitqin və düşüncənin pozulması*

Schizophrenia, its signs and main symptoms

Summary

Schizophrenia is a serious and complex mental illness. It is mainly considered as an abnormality of brain physiology. At the heart of schizophrenia is a disorder of thinking and perception. During the disease, individual characteristics and self-control are lost. At the onset of schizophrenia, the patient experiences failures in his current occupation, truancy, inability to perform work at work, and disturbances in family, work, and relationships with friends.

***Key words**: personality variability, fragmentation, auditory hallucinations, speech and thinking disorders.*

İlk dəfə 1908- ci ildə **Yucin Bleyler** (1857–1939) "**şizofreniya**" termini işlətmişdir. Şizofreniya sözünün mənşəyi iki yunan sözü – "parçalanma" və "fikir"ə əsaslanır, çünki şizofren xəstələrin beyinlərində və reallıqda baş verən hadisələr arasında parçalanma vardır. İnsanın düşüncə, duyğu və davranışlarında, özünün və ətrafındakılara əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən bəzi dəyişikliklərə səbəb olan bir xəstəlikdir. Bu dəyişikliklər keçici ya da qalıcı ola bilər. Şizofreniya irsi xəstəliklərdən biridir. Şizofren şəxslərdə müxtəlif şəxsiyyət dəyişkənliyi müşahidə edilmir: onların sadəcə bir şəxsiyyəti vardır. Daha çox 17- 25 yaş arasında rast gəlinən bu problem bir çox hallarda müalicə olunsa da təəssüflər olsun ki, bəzi şəxslərə istədiyimiz faydanı verə bilmirik. Bir şəxsin şizofreniyadan əziyyət çəkdiyini müəyyənləşdirən xüsusi tibbi testlər yoxdur, beləliklə, diaqnoz xəstədə özünü götərən simptomlara uyğun olaraq qoyulur. Bu həmçinin xəstə ilə söhbət edən həkim yaxud psixoloqdan da asılıdır. Bu xəstəliyə tutulan şəxslər adətən qeyri- normal sosial davranışlar göstərir və reallığı təyin etməkdə çətinlik çəkirlər. Xəstə 6 ay ərzində müşahidə olunduqdan sonra "şizofreniya" diaqnozu qoyula bilər.

Şizofreniya ciddi və kompleks ruhi xəstəlikdir. Psixozun ən çox görülən formasıdır (***psixoz*** – reallığı qiymətləndirmə bacarığının itirilməsi deməkdir). Əvvəllər funksional psixiatrik xəstəliklərdən biri kimi təsnif edilirdisə, indi əsasən beyin fiziologiyasının anormallığı kimi qəbul edilir. Bütün dünyada insanlar arasında hər 100 nəfərdən birində rast gəlinir.

Xəstəlik zamanı intellektual qabiliyyət əsasən pozulmasa da, fərdi xüsusiyyətlər və özünü idarə etmə bacarığı itirilir. Şizofreniyanın başlanğıcı zamanı xəstənin mövcud məşğulliyətində uğursuzluqlar, dərslərdə geri qalma, iş yerində işlərini yerinə yetirə bilməmək, ailədə, işdə, dostları arasındakı münasibətlərdə pozulmalar görülür.

Şizofreniya - düşüncə prosesindəki problemlər və zəif, emosional cavablarla xarakterizə olunan əqli xəstəlikdir. Ümumi simptomlar paranoid, eşitmə hallüsinasiyaları, nitqdə əks olunan düşüncə pozğunluğu və əqli çatışmazlığın da daxil olduğu yanılmalardır. İlkin səciyyəvi simptomlar gənc yaşlarda özünü göstərir. Diaqnoz müşahidə olunan davranışlara və xəstənin şikayət etdiyi təcrübələrə əsaslanır. Xəstəliyin ən sıx təzahürləri eşitmə qarabasmaları, paranoik və ya fantastik sayıqlama və ya sosial disfunksiyanın fonunda nitqin (danışığın) və düşüncənin, işləmək qabiliyyətinin pozulmasıdır. Kişilərin və qadınların xəstəliyə tutulma sayı təxminən eynidir. Lakin qadınlarda xəstəliyin başlanğıcı kişilərə nisbətən gec baş verir.

Şizofreniyanın yaranma səbəblərinə aiddir:

1. Genetik səbəblər- birinci dərəcəli qohumlar xəstə olarsa, tutulma ehtimalı 8-10 % olur. Valideynlərdən biri xəstə olarsa, 12.5 -13.8 %, hər ikisi xəstə olarsa 35 -46 % tutulma ehtimalı olur.

2. Biokimyəvi dəyişikliklər - normadan artıq dopamin sintezi və neyrosinaptik maddələrə qarşı həssaslıq olan zaman insanda hallüsinasiyalar və sayıqlamalar başlayır. Yəni bütün o şizofreniya detalları, sadəcə kimyəvi proseslərin pozulmasından əmələ gəlir.

3. Beyindəki anomaliyalar. Beyin ventrikullarında genişləmələr müşahidə olunur. Beyinə su yığılan (hidrosefaliya) insanlardakı anomaliyaya bənzərdir.

4. Xarici faktorlar. Ətrafdakı insanların psixologiyası, cəmiyyətin mentaliteti kimi psixi faktorlarla yanaşı infeksiya kimi klinik faktorları da xarici faktorlara aid etmək olar. Şizofreniyanın 5 yaşdan böyük hər kəsdə ola biləcəyini nəzərə alsaq, xarici faktorların ciddi rol oynadığını deyə bilərik.

Qeyd edək ki, şizofreniya yaranma səbəbi tam öyrənilməyən xəstəliklərdən biridir. Tam olaraq irsi xəstəlik sayılmır, amma irsi faktorun rolu çox böyükdür. Beləliklə, biryumurtalı əkizlərdən birində bu xəstəlik varsa təxminən 80% ehtimalla o birində də xəstəlik baş verir. Müxtəlif yumurtalı əkizlərdə isə bu faiz nisbətən aşağıdır. Xəstəlik anadangəlmə deyil, müxtəlif yaşlarda başlaya bilər: çox erkən yaşlardan (3-4 yaş) 45-50 yaşa qədər, lakin xəstələrin çoxunda xəstəliyin başlanması 18-25 yaş dövrünə təsadüf edir. Deməli, yaş faktoru xəstəliyin yaranmasında mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, xəstəliyin yaranmasında önəmli faktorlatdan biridə stresdir. Müxəlif streslərdən sonra şizofreniyanın başlanması müşahidə olunur. Bəzən qadınlarda doğuşdan sonrada bu xəstəlik inkişaf edir. Deməli, şizofreniya daha çox endogen amillərdən asılı olur.

Şizofreniyanın əlamətləri və əsas simptomları aşağıdakılardır:

***Əsası olmayan düşüncələrin* olması** - xüsusi ilə tanıdığı və ya tanımadığı insanlar tərəfindən izlənmə, zərər görmə düşüncələri, düşüncələrinin başqa insanlar tərəfindən oxunması və ya yad düşüncələrin ağıllarına yerləşdirilməsi və sair kimi reallıqla örtüşməyən düşüncələrin biruzə verməsi.

Halusinasiyalar - olamayan şeylərin gözə görünməsi, əmr verən səslər, aşağılayan, danlayan və ya öz aralarında danışılan əslində olmayan səslərin eşidilməsi kimi duyğu orqanlarının qavrama qabiliyyətinin pozulması.

Danışıq qabiliyyətinin pozulması - uyğunsuz danışma, çox və mənasız danışma, cümlənin qramatik quruluşunun pozulması, yeni sözlər "kəşv etmə".

Davranış qabiliyyətlərinin pozulması - hərəkətlərdə yavaşlama və ya donmalar (katatoniya).

Emosiyaların azalması - özünə qapanma, az danışmaq və ya susmaq.

Şizofreniyanın neqativ simptomlarına aiddir:

- Emosional pozğunluqlar;
- Nitqin pozulması, motivasiyanın və həzz hissinin itməsi baş verə bilər.

Şizofreniyanın tipləri aşağıdakılardır:

Paranoidal tip- şəxs özünü çox şübhəli aparır, xüsusi olduğuna, xüsusi bir vəzifə üçün dünyaya göndərildiyinə, özünə xüsusi bir vəzifə verildiyinə, bədənin fövqəltəbii olduğuna inanır.

Dağıdılmış tip- bu xəstələr pozulmuş nitqə və davranışa malik olurlar. Yəni qarma- qarışıq davranışlar və ətraf mühitə qeyri- adi görünüşə malik olan davranışlar göstərirlər. Üzlərinə baxdıqda donuq bir üz ifadəsi və yaxud mövcud vəziyyətlə heç bir əlaqəsi olmayan davranışlar göstərirlər. Belə hallarda onlar ağlanılacaq şeylərə gülür və ya gülünəcək şeylərə ağlaya bilərlər.

Katatonik tip- xarici mühitlə əlaqəsi kəsilmiş kimi görünsələrdə ətraf mühitdə baş verənləri tanımaq və qeyd etməkdədirlər. Xəstələr bəlli bir duruşda uzun müddət qala və xaricdən gələn reaksiyalara cavab verməzlər. Bu tip xəstələr qarşısındakı insanın hərəkət və davranışlarını təkrar edə bilərlər.

Şizoaffektiv tip- bu tip xəstələrdə şizofreniyanın əlamətləri artıq qalmamışdır və ya bu əlamətlər yumşalmış halda davam etdiyi vəziyyətlərdə bu tip şizofreniyadan bəhs edilir.

Sadə tip- yavaş başlayan və daha çox mənfi halların üstün olduğu şizofreniya tipidir. Adətən aldanmalar, hallusinasiyalar, hərəkət pozuntuları müşahidə edilmir.

Qalıq tip- xəstə müayinə edildiyində şizofreniya diaqnozu qoyulur, ancaq yuxardakı alt tiplərdən heç biri tam olaraq ayırd edilmədikdə bu diaqnoz qoyulur. Daha çox mənfi halların üstün olduğu pozğunluqdur. Dəyişməyə qarşı istək və maraq azdır. Cəmiyyətdən qaçmaq, düşüncədə durğunluq, özünə yaxşı baxmamaq kimi mənfi hallar gözlənilir.

Şizofreniya sonrası çökkünlük- şizofrenik tutmaların ardından xəstə çox aydın çökkünlüyə girə bilər. Daha çox mənfi əlamətlər olmaqla birlikdə müsbət əlamətlər də gözlənilir. Qalıq tip şizofreniyadan ayırmaq bir qədər çətindir. Diaqnozun qoyulması üçün xəstənin hekayəsi önəmlədir.

Şizofreniyanın 5 klinik forması var: paranoid, hebefrenik, katatonik, rezidual, diferensə edilməmiş (DSM-4 təsnifatı).

1.Paranoid forma - xəstəlik bütün mərhələlərdə aydın nəzərə çarpır. Digər tiplərdən fərqli olaraq daha böyük yaşlarda - 23-25 və daha da gec baş verir. Xəstəliyin başlanğıc dövrü bir neçə il, hətta 15-20 il çəkə

bilir. Başlanğıcda sistemsiz sayıqlamaları olsa da, getdikcə sistemli hal alır. Bu tip şizofrenlər adətən **hallusinasiya** görmürlər. Ancaq hallusinafor-sayıqlama formalı paranoid şizofrendə vizual və elementar (səs, küy, fit səsi) hallusinasiyalar baş verir. Daha sonra bu hallusinasiyalar şizofreni təhqir edən formaya keçir. Paranoid ən çox rast gəlinən tipdir.

2.Hebefrenik forma - şizofrenlər özlərini gülünc aparırlar. Onlar real dünya ilə əlaqəni kəsirlər, bir növ dünyanın bulanıq görüntüdən, qarışıq fikirlərdən və zəhlətökən səslərdən ibarət olduğunu deyirlər. Bu və bənzəri davranışlara psixotik epizod deyilir.

3.Katatonik forma - bu tip şizofrenlərin fərqləndirilməsi olduqca asandır. Çünki onlarda hərəkət pozuntuları olur: Katatonik stupor-uzunmüddət hərəkətsiz qalma, katolepsiya-əzələlərinin idarəsini itirmək və ağrını qismən hiss etmək, steriotopiya- ayaqlarını yerə döyəcləmə kimi hərəkətlərin ardıcıl davam etdirilməsi. Yuxarıdakı simptomları daşıyan 2 növ katotonik forma var: Oneyroid katotonik və febril katotoniya.

Oneyroid katotonik çox sürətlə başlayıb sürətlə bitir. Düşüncələr həyəcan və qorxu yaradır.

Febril katotoniya isə 38-40°C temperaturla müşahidə olunur. Digər növdən fərqi odur ki, yüksək ölüm faizi var. Çünki şizofrenlər yeməkdən imtina edir, çəki itirir, infeksion xəstəliklərə tutulurlar.

4. Diferensə edilməmiş - bu tipə qarışıq tip də deyilir. Çünki yuxarıda qeyd edilən 3 tipin xüsusiyyəti də var.

5. Rezidual - qalıq tip də deyilir. Çünki bu şizofrenlərdə şizofreniya şiddətli olmur . Müalicədən sonra demək olar ki, şizofreniya bu formaya keçir.

Şizofrenlərdə geyimə diqqət, özünə baxım azalır. Bəzilərində üz ifadəsi donuqlaşır. Bəzi xəstələrin isə xarici görünüşündə narahatçılıq olmur. Mimika və jestlər azalır, ətrafda olanlara reaksiya yox olur, ancaq bu vəziyyət o demək deyil ki, həmin şəxsin duyğuları yoxdur. Sadəcə problem hiss və duyğuların xaricə çıxmamasındadır.

Şizofreniyanın müalicəsinə gəldikdə isə xəstəlik tam müalicə olunmur demək yanlışdır. Müalicənin əsası ilk öncə dopaminin (bəzən serotonin) reseptor fəaliyyətinin qarşısını alan antipsixi müalicədir. Psixoterapiya, peşə, sosial rehabilitasiyası da müalicədə əhəmiyyətlidir. Özünə və başqalarına xəsarət yetirmə halları olanda ilk dəfədən fərqli olaraq xəstənin qısa müddət xəstəxana qalmasına baxmayaraq o, mütləq xəstəxanaya yerləşdirilir. Şizofreniyanın müalicəsinə simptomları müalicə etməyə kömək edən dərmanlar, idrak-davranış terapiyası kimi müxtəlif psixoterapiya növləri və idrak təmizlənməsi terapiyası kimi bir sıra reabilitasiya terapiyaları daxildir. İdrak-davranış terapiyası şəxsin qəribə fikirləri haqqında daha real yolla fikirləşməsinə kömək edən söhbət terapiyasıdır. Hallüsinasiyalara gəldikdə isə, idrak terapiyası normallaşdırmağa adaptasiya olur: bir çox şəxs stress vəziyyətində olmadan səslər eşidə bilir və biz hamımız düşüncə formasında səslər eşidirik, onlar isə sadəcə bu səsləri əksər insanlardan daha aydın şəkildə eşidirlər. Bu xəstəliyin əsasən şüura təsir etdiyi düşünülür, amma bu, davranış və emosiyalarda xroniki problemlərə səbəb olur. Şizofreniyalı xəstələrdə bundan başqa depressiya və narahatlıq olur. Buna baxmayaraq, şizofreniya heç də ətrafda aqressiya, qorxu yaradacaq xəstəlik növü deyil.

Şizofreniyalı xəstələrin böyük əksriyyəti evlərində ambulator bir şəkildə uğurla müalicə olunur. Bəzi hallarda xəstəlik əlamətlərinin şiddətli olması, xəstənin insanlara və özünə qarşı aqressiv rəftarı, dərman içməkdən qəti bir şəkildə imtinası onların xəstəxanalarda yatması üçün tibbi göstərişdir.

Ədəbiyyat

1. Akay Ali "Çevirenin Önsözü", Gilles Deleuze ve Felix Guattari, Kapitalizm ve Şizofreni Göçebebilimi İncelemesi: Savaş Makinası (iç.), Çeviren: Ali Akay, Bağlam Yayınları, İstanbul- 1990, s. 5-7.
2. Akay Ali; Tekil Düşünce, Afa Yayınları, İstanbul- 1991.
3. Amin Samir; Entelektüel Yolculuğum, Çeviren: Uğur Günsür, Ütopya Yayınevi, Ankara-2000.

Rəyçilər: dos. T.Ağayeva, p.f.d. S.R.Aslanova

Göndərilib: 23.07.2020 Qəbul edilib: 26.07.2020

PEDAQOGİKA PEDAGOGY

DOI: 10.36719/2663-4619/56/69-72

Хатира Новруз гызы Халафли
Светлана Насировна Ханбутаева
Наргиз Мехман гызы Зейналова
Азербайджанский медицинский университет
khalafli@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРЕПОДАВАНИЮ ЭПИДЕМИОЛОГИИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Резюме

Преподавание в области общественного здравоохранения должно быть направлено на то, чтобы студенты могли решать сложные проблемы со здоровьем, используя соответствующие методы обучения. Преподавание предмета эпидемиологии является необходимым компонентом междисциплинарного обучения в системе общественного здравоохранения. Использование различных подходов и включение активных стратегий обучения и критериев оценки полученных знаний могут помочь привлечь учащихся к материалу и улучшить понимание основных концепций.
Ключевые слова: *эпидемиология, общественное здоровье, студент, тематические программы*

Evaluation criteria for treatment of parasitic diseases
Summary

The use of modern therapeutic agents for the treatment of intestinal parasitoses makes it possible to successfully deworm them. It should be borne in mind that these therapeutic agents do not give guaranteed results after applying only a single course of therapy. After a single use of the course of therapy, the effectiveness in most cases is only 90%, and with repeated courses of therapy a complete cure for helminthiasis is achieved. The effectiveness of deworming is taken into account according to two criteria: a radical (or complete) cure and a decrease in the intensity of the lesion. If it is impossible to prevent repeated cases of transmission of helminthiases in endemic foci of invasion, questions of complete eradication from parasitoses are not considered. In such cases, individual control tactics are developed for this outbreak, with the identification of groups and risk factors, the presence of those affected with a high level of invasion.
Key words: *parasitic diseases, human intestinal parasitosis, helminthic infections, malaria*

Преподавание в области общественного здоровья должно быть направлено на то, чтобы дать возможность студентам решать сложные проблемы, связанные со здоровьем, используя соответствующие методы обучения. В настоящее время в мировой науке и практике обучения практически все связанные со здоровьем проблемы требуют преподавания различных дисциплин.

Преподавание предмета эпидемиология является необходимым компонентом междисциплинарного обучения в системе общественного здоровья. Обучение эпидемиологии с точки зрения здоровья населения дает возможность студентам приобрести необходимые навыки, такие как логическое мышление, командная работа, понимание научных подходов, информационная грамотность, способность анализировать информацию общественного здравоохранения. Использование разнообразных подходов и включение активных стратегий для преподавания, и критерии оценки полученных знаний, могут помочь привлечь студентов к материалу и улучшить понимание основных концепций (Lang T., 2015; Goldmann E., Stark J.H., et.al., 2018).

Социальные, политические, экономические, образовательные, биологические и технологические преобразования нашего времени непосредственно повлияли на здравоохранение. Большая миграция населения, борьба за гендерное равенство, социальная изоляция, изменения в распространении болезней, новые возможности для профилактики, лечения и реабилитации и необходимость укрепление здоровья - это все проблемы современной эпидемиологии. Кроме того, экспоненциальный рост информационных технологий увеличил скорость доступа к знаниям, трансформируя рабочие отношения и жизнь в обществе и требуя постоянных обновлений и включения новых технологий в процесс обучения в области здравоохранения.

Таким образом, понимание эпидемиологии как науки, которая поддерживает принятие решений в организации действий, разработанных в области общественного здравоохранения, имеет важное значение для подготовки будущих специалистов. Образование играет ключевую роль в обогащение знаниями и может повысить осведомленность педагогов и студентов о важности медицинского образования (Werler M.M., Stuver S.O. et.al., 2019).

Международные исследования, в которых изучались методы преподавания эпидемиологии, объединяющие действия и намерения в обучении медицинских работников, указывают на то, что реорганизация базовой эпидемиологии вокруг основных концепций и принципов является наиболее эффективной, в первую очередь предлагается реорганизация учебно-воспитательного процесса.

Используя применение в практике научного метода, эпидемиология как наука об общественном здоровье, предоставляет инструментарий на понимание того, как социальные структуры и окружающая среда влияют на здоровье населения, и на информирование о подходах к укреплению здоровья и социальной жизни. Благодаря воздействию основных аспектов эпидемиологического исследования - постановке исследовательской гипотезы, отбору исследуемой популяции, критической оценке дизайна исследования, а также оценке воздействия и результатов - студенты могут развить логическое мышление и решать проблемные ситуации. Для разработки наилучших методов ответа на конкретно поставленные вопросы общественного здоровья студенты должны уметь рассматривать такие важные этические вопросы, как информированное согласие на проведение исследования, конфиденциальность и обеспечение безопасности и благополучия субъектов исследования. Эти мероприятия, наряду с расчетом показателей частоты заболеваний и факторов риска, являются основополагающими для эпидемиологии (Gerhardus A., Schilling I., et al.; 2017),

С акцентом на здоровье населения, различия в состоянии здоровья и этиологию заболеваний основные вопросы эпидемиологии по своей сути направлены на понимание того, как социальные структуры и окружающая среда влияют на здоровье населения и на информирование о подходах к укреплению здоровья и профилактики заболеваний. Для этого при обучении основам эпидемиологии студентам предлагается рассматривать основные демографические факторы, влияющие на заболеваемость и смертность, и выявить различия в состоянии здоровья, которые могут быть направлены на укрепление здоровья для всего населения. Эти подходы к обучению могут быть применены посредством тематических исследований и заданий по предложенному исследованию. Тематические исследования дают студентам возможность развить навыки логического мышления, используя эпидемиологические принципы, обсуждаемые в лекциях, для оценки и анализа предоставленной информации и принятия решений о дальнейших действиях. Например, студентам может быть предоставлена справочная информация по интересующему вопросу исследования, предоставлены варианты подходов к изучению для обсуждения (например, различные источники данных, планы исследования), а затем предложено оценить эту информацию и выбрать наиболее эффективный подход к ответу на данный вопрос. В тематических исследованиях есть аудиторные и домашние компоненты. Каждое тематическое исследование начинается с описания «ситуации» в области общественного здравоохранения и конкретного вопроса исследования, а затем просит студентов продумать проблему так же, как это сделал бы обученный эпидемиолог, отвечая на вопросы, заданные в группах. Каждый студент самостоятельно завершает вторую половину вопросов в качестве домашней работы. Цель состоит в том, чтобы студенты могли установить связь между концепциями, представленными в аудитории, и реальным эпидемиологическим примером, а также развить критическое мышление, решение проблем, работу в команде и навыки общения.

Необходимо предоставить возможности для преподавания посредством презентации на выбранные темы из программы обучения и обсуждения дизайна исследования. На протяжении всего цикла обучения каждый студент может дать краткую презентацию по интересующей его теме здоровья из выбранного им списка свободных работ. Эти презентации дают студентам возможность затронуть тему с помощью фундаментальных исследований с использованием различных источников информации. Используя текущие примеры из реальной жизни, студенты, могут проиллюстрировать знания и навыки, которые они изучают, а также критически оценить и передать информацию, связанную со здоровьем. Это задание привлекает студентов, демонстрируя разнообразие тем общественного здравоохранения и эпидемиологии, и позволяет им определить темы, которые представляют для них особый интерес (Shanahan T., 2015).

В общих чертах, основополагающие вопросы для преподавания эпидемиологии учитывают основанные на фактических данных подход здоровья населения к решению проблем здравоохранения

посредством понимания факторов, связанных со здоровьем и болезнями, а также методы и средства, необходимые для выявления и оценки этих факторов.

Эпидемиология является междисциплинарной областью, когда эффективное общение и командная работа имеют решающее значение. Эпидемиологи редко работают в одиночку, и от них часто ожидают, что они будут сотрудничать с другими в сфере общественного здравоохранения для улучшения здоровья населения. В связи с этим, эпидемиология представляется студентам как область, в которой участвуют специалисты из самых разных смежных областей, которые работают совместно для проведения исследований в области общественного здравоохранения. Преподавание эпидемиологии выделяет данную особенность работы как эффективный подход к решению проблем общественного здравоохранения и предоставляет студентам возможность практиковать навыки командной работы, когда они работают вместе над занятиями и решением задач. Дополнительно также эпидемиология также требует интерпретации и передачи результатов. После завершения исследования эпидемиолог результаты своего исследования по оценке распространенности того или иного явления выносит на всеобщее обсуждение. В процессе обучения предмета эпидемиологии студентов обычно просят не только рассчитать отношение шансов, например: но также объяснить, как отношение шансов указывает на связи между воздействием и результатом. Этот аспект при обучении предоставляет студентам возможность практиковаться в интерпретации информации общественного здравоохранения и в четкой и эффективной передаче информации другим (Gough A., Hunter R.F., 2017)

Кроме того, было бы полезно проводить обучение по эпидемиологии посредством дистанционного обучения, вебинаров и коротких интенсивных программ, специально предназначенные для практиков общественного здравоохранения / клинической практики, чтобы они могли обучаться, продолжая свою работу. Студенты выбирают тему и вопрос исследования, поднимают свои собственные вопросы для теорий и методов и, преодолеют кажущуюся пропасть между наукой и практикой. Задачи обучения на основе научных исследований - это повышенные требования к учащимся, преподавателям и разработке учебных программ. Зачастую процесс преподавания в основном сосредоточен на роли педагога в передаче информации, практически не оставляя места для разработки новых способов обучения. Такой подход, ориентированный на преподавателей, все еще очень распространен на разных уровнях образования. Это часто порождает пассивных обучающихся, которые делают заметки и запоминают, вместо тех лиц, которые творчески и убежденно управляют своей реальностью и привносят практический опыт в этот процесс.

Онлайн-образование расширяет доступность обучения в области общественного здравоохранения для студентов и специалистов-медиков. Онлайн обучение имеет много преимуществ для студентов, а именно: гибкое расписание, сокращение времени в пути и поощрение взаимодействия между студентами и преподавателем. Имеются также некоторые недостатки онлайнового обучения для студента, которые включают чувство изоляции, трудности с адаптацией к длительному характеру и необходимую самодисциплину. Для преподавателей, которые преподают эпидемиологию в эти меняющиеся времена традиционного очного и виртуального образования основные принципы преподавания этой науки общественного здравоохранения остаются неизменными. Однако то, как они преподносятся в онлайн-среде, добавляет при этом уровень сложности, ранее не встречавшийся (Gerhardus A., Schilling I., et al., 2017).

Включение элементов активного обучения в процесс преподавания-изучения эпидемиологии улучшает обучение и повышает интерес к занятиям, но требует больше времени для подготовки. Несмотря на актуальность развития этого нового процесса преподавания и обучения, стоит подчеркнуть, что внесение изменений является сложной задачей в образовательных структурах, которые сосредоточены преимущественно на научно-технических знаниях. Однако, обучение требует убежденности в том, что все данные изменения возможны. Современное преподавание вмешивается в реальность не только студентов, но и педагогов, которые понимают, что современное образование должно быть технически последовательным, чтобы помочь студентам лучше воспринимать программу обучения с помощью практических навыков. Стоит также отметить, что диалогический подход в организационной структуре является проблемой, которую необходимо изучить, чтобы улучшить процесс преподавания и обучения. В области санитарного просвещения необходима ориентация на развитие технических навыков, требуемых для последующей практической деятельности как врача эпидемиолога (Werler M.M., Stuver S.O. et.al., 2019).

Таким образом, студенты должны стать активным участником процесса приобретения знаний, выходя за рамки заранее определенной учебной программы и вносить предложения, соответствующие их интересам и практике.

Этот важный аспект, особенно в преподавании эпидемиологии, требует больше времени для приобретения знаний и изучении теоретического материала, являющейся основой общественного здоровья и, использующаяся, в течение всей профессиональной практики врачей эпидемиологов. Важно подчеркнуть роль знаний, достигнутые при обучении категории коллективного здоровья и практических мероприятий, которые должны стать практикой коллективного здоровья, переосмысления практики посредством тщательного анализа критериев общественного здоровья, с придачей особого внимания на мероприятиях по укреплению здоровья.

Тесная взаимосвязь между подходом преподавания-обучения для эпидемиологии и коллективного здоровья стало строго клинической и практической практикой, которая фокусируется на заболеваниях и обращает внимание студентов на практическую область приобретения знаний. Нужно отметить основополагающую роль преподавания эпидемиологии в социализации студентов, поскольку он позволяет растить профессионалов, которые будут работать в соответствии с ценностями общественного здравоохранения, и предоставлять практический опыт сообществу и расширять кругозор студентов.

Литература

1. Lang T. Medical writing up close and professional: establishing our identity // AMWA J. 2015; 30 (1): 10–17.
2. Goldmann E˙, Stark J.H., Kapadia F., McQueen M.B. Teaching Epidemiology at the Undergraduate Level: Considerations and Approaches // Am J Epidemiol., 2018, Jun 1;187(6):1143-1148
3. Werler M.M., Stuver S.O., Healey M.A., LaMorte W.W. The Future of Teaching Epidemiology // J Epidemiol. 2019, May 1;188 (5): 825-829
4. Gerhardus A., Schilling I., Voss M. Public Health as an Applied, Multidisciplinary Subject: Is Research-Based Learning the Answer to Challenges in Learning and Teaching? // Gesundheitswesen. 2017 Mar; 79 (3): 141-143
5. Shanahan T. Common core state standards: a new role for writing // Elementary School J. 2015; 115 (4): 464–479.
6. Gough A., Hunter R.F., Ajao O. Tweet for behavior change: using social media for the dissemination of public health messages // JMIR Public Health Surveill. 2017; 3 (1): p.14.

Rəyçi: f.f.d. T.Ağayeva

Göndərilib: 28.06.2020 Qəbul edilib: 30.06.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/56/73-76

Afət Afər qızı İsrafilova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
afet-israfilova@mail.ru

MÜXTƏLİF PATOGENEZLİ XƏSTƏLİKLƏRLƏ BAĞLI YARANAN OLİQOFRENİYA

Xülasə

Patologiyanın səbəbləri fərqlidir. Bədənin müxtəlif irsi xəstəlikləri var ki, bunların səbəbi metabolik pozğunluqlardır, xromosoma çatışmazlığıdır. Bunlar müxtəlif patologiyalara yol açır. Digər amillər, intrauterin mərhələdə embrional patogenezə mənfi təsir göstərir. Nəticədə körpə bətnində düzgün inkişaf etmir.

***Açar sözlər**: patalogiya, fiziki xəstəliklər, infeksiya, əqli gerilik*

Oligophrenia associated with various pathogenesis

Summary

The causes of pathology are different. There are various inherited genetic disorders of the body, which are metabolic disorders, chromosome deficiency leads to various pathologies. Other factors have a negative effect on embryonic pathogenesis in the intrauterine stage. As a result, the baby does not develop properly in the womb.

***Key words**: Pathology, physical illness, infection, mental retardation*

Müasir dövrdə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların təlim-tərbiyəsi, eləcə də normal inkişafın vaxtında korreksiyası xüsusilə diqqət mərkəzindədir. Belə uşaqlarda patalogiyanın erkən yaşlarda təyin olunması, onların seçilməsi, fərqləndirilməsi və komplektləşdirilməsi əsas məsələ kimi həll olunur. Patalogiyanın erkən yaşda aşkar olunması erkən kompensasiyası, onların inkişafının müşahidə edilməsi, əqli cəhətdən geri qalan uşaqların hərtərəfli korreksiya olunmaları onların gələcəkdə məktəbə daha yaxşı hazırlanmaları üçün geniş imkanlar yaradır.

Xüsusi kliniki tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, oliqofrenliyin ən aparıcı əlaməti baş beyin qabığının diffuz zədələnməsidir. Oliqofrenlik zamanı böyük yarımkürələr, qabığın bütövlükdə kəmiyyət (diffuz) zədələnmələri ilə yanaşı, həm də baş beyin qabığında neyrodinamik proseslərin keyfiyyət pozulmalarına gətiib çıxarır. Sinir sisteminin və ya müəyyən analizatorun pozulması patalogiyaya çevrilir və ya atipik inkişafın əsasını təşkil edir. Bu nöqsanlar prenatal (bətindaxili), natal (doğuş zamanı), postnatal (doğuşdan sonra) və ya irsi amillər nəticəsində əmələ gəlir.

Bətindaxili mərhələdə rüşeymə patogen amillər mənfi təsir göstərir. Bunlarda fiziki və psixi zədələr, infeksiyala, intoksikasiyalar (orqanizmin zəhərli maddələrlə zəhərlənməsi) hamiləlik toksikozlar, hərarətin dəyişməsi və hamilə qadının müxtəlif somatik xəstəlikləri (ürək, böyrək, ağ və qara ciyər, endokrin vəzilərin çatəşmazlıqları), ananın düzgün qidalanmaması uşaqda qidalı maddələrin çatışmazlıqlarını yaradır. Nəticədə uşaq ana bətnində düzgün inkişaf etmir. Bətindaxili infeksiyalar müxtəlif xəstəliklərin virusları ola bilər. Sinir sisteminin, eşitmə, görmə üzvlərinin ən ağır pozulmaları toksiplazmoz nəticəsində baş verir. Bu xəstəliyin daşıyıcıları ev heyvanlarında və quşlarında olur. Anadangəlmə məxmərək zamanı görmənin müxtəlif pozulmaları (katarakta,büllür qişanın bulanması), eləcədə hərəkət catışmazlığı yaranır. Bətindaxili infeksiyanın sinir sisteminə düşməsi nəticəsində mikrosefaliya, hidrosefaliya, spastik parez və ifliclər, qeyri-iradi hərəkətlər kimi pozulmalar baş verir. Ana ilə uşağın uyğunsuzluğu, rezus-faktor amili müxtəlif embrional beyin pozulmalarının (qabiqaltı sahələr, eşitmə sinirləri) yaranması şərtləndirir.

Qazanılma patalogiyalar doğuş zamanı və doğuşdan sonra uşaq həyatının ilk illərində müxtəlif fiziki xəsarət, asfiksiyalar, yolxucu xəstəliklər, zəhərlənmələr və s. bu kimi mənfi hallar onlarda müxtəlif pozulmalara - əqli və fiziki cəhətdə pozulmalar meydana çıxardır. Doğuş zamanı pozulmalara doğuşun ağır keçməsi nətiəsində dölün mexaniki zədələnməsi aiddir. Doğuş zamanı maşalarla uşağın başının əzilməsi damarların zədələnməsinə gətirib çıxarır. Doğuşdan sonra patalogiyalar əsasən körpəlik vaxtı qazanılır. Bunlara sinir sisteminin infeksiya xəstəlikləri (neyroinfeksiyalar) aiddir:

- meningit (baş beyin qabığının iltihabı) hidrosefaliyaya, karlığa, hərəkət pozulmalarına, psixi inkişafın ləngliyinə gətirib çıxardır;
- ensefalit (baş beyin iltihabı) nəticələri uşağın yaşından asılı olur. Körpəlik zamanı bu infeksiya dərin psixi ləngiməyə, motor inkişafsızlığına, tez-tez dəyişən əhval-ruhiyyəyə gətirə bilər;
- meninqoensefalit – ikincili ensefalitdir. Bu xəstəlik, əsasən bəş beyini və onurğa beyni zədələyir;

- Paliomelit (sinir sisteminin kəskin infeksion xəstəliyidir) – uşağın ağır hərəkət məhdudluğuna səbəb olur.

Bir sıra patalogiyaların səbəbləri intoksikasiyalar ola bilər. İntoksikasiyalardan bütün orqanizm ziyan çəkir, amma alkoqol, narkotik, qurğuşun duzları, civə kimi maddələr sinir sisteminə fəal toxunurlar.

Bundan əlavə oliqofreniyanın klinikasında Ağırlaşmış hidrosefaliya zamanı oliqofreniya, Anadangəlmə sifilis zamanı oliqofreniya, Epilepsiya nəticəsində yaranan oliqofreniya, Şizofreniya zamanı yaranan oliqofreniya. Fenilketonuriya zamanı əqli gerilik və ya Fellinq xəstəliyi.

Hidrosefaliya xəstəliyinin əsas səbəbi beyin mədəciklərinin genişlənməsidir. Bu sinir borusunun defekti, beyndaxili qanaxma, infeksiya və genetik patalogiya nəticəsində baş verir. Hidrosefaliya baş beyində likvor ifrazının mübadilə pozulması yəni, onun ifrazı və sorulması arasında tarazlığın pozulması nəticəsində meydana çıxır. Bu zaman baş beyində likvor maddəsinin az sorulması nəticəsində o, baş beyinin mədəcik subaraxnoidal məkanlarını həcmcə doldurduğundan uşağın xarici görünüşü özünəməxsus edir. Uşağın başı çox böyük armuda bənzər olur, postnatal inkişaf edir.

Hidrosefaliyanın xüsusiyyətlərinə görə onu proqressiv və kompensasiya olunmuş növlərə bölürlər. Proqressiv hidrosefaliyanın gedişində vaxtında tibb yardım göstərilərsə, bu zaman xəstənin kəllədaxili təziqi normallaşır və xəstəlik kompensativ formaya çevrilir. Amma hidrosefaliyanın bu formasında da beyinin mədəcikləri genişlənmiş qalır.

Bəzi əlimlər hirosefaliyaya müxtəlif patologiyaların bir simptomu kimi, bəziləri isə müstəqil xəstəlik kimi baxırlar.

Hidrosefaliyanın etiologiyasına görə, müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Bir sıra müəlliflər anadangəlmə hidrosefaliyanın əmələ gəlməsində irsi faktorların rolunu qeyd edirlər. Başqaları isə hidrosefaliyanın əmələ gəlməsində doğuş patologiyası faktorunu vacib sayırlar. Doğuş travmaları zamanı kəllədaxili qansızmalara və qanın likvora qarışmasına tez-tez rast gəlinir.

Hidrosefaliya zamanı əqli cəhətdən geri qalan uşaqların sayı 0,4-2% təşkil edir.

Hidrosefaliya üçün iş qabiliyyətinin aşağı düşməsi (diqqətin pozulması, tez yorulma halları), davranışın özünəməxsus dəyişilməsi (eyforik əhval-ruhiya, özünə və başqalarına tənqidin aşağı olması və s.) daha xarakterikdir. Bu xüsusiyyətlər həm normal intellektlə, həm də intellekt pozulmalarının müxtəlif səviyələri ilə uzlaşa bilərlər. Hidrosefaliyalı uşaqların nitqi çox zaman ləngiyir, amma nitqin tələffüz tərəfi daha yaxşı inkişaf edir, böyüklərin nitqindən götürülmüş ştamplardan və frazalardan çox sayda istifadə edirlər.

Ali qabıq funksiyaların tədqiqində çox zaman psevdooptik və psevdoamnestik vəziyyətlər də qeyd olunur. Təlim prosesi zamanı bu uşaqların yazısında spesifik səhvlər müşahidə olunur (hərf, heca, sözlərin buraxılması, sözdə hərflərin yerinin dəyişdirilməsi). Onların rəqəm və sadə rəqəm münasibətləri haqqında anlayışları olsa da, şıfahi hesab əməliyyətlarına çətinliklə yiyələnirlər, sadə misalları və məsələlərin şərtlərini yadda saxlaya bilmirlər. Belə xəstələr impulsiv, davranışları motivsiz və tez əsəbləşən olurlar.

Oliqofreniyanın bu forması zamanı adı korreksion-pedaqoji tədbirlərlə yanaşı, uşağın fəaliyyətinin təşkilinə yönəlmiş xüsusi korreksiya tədbirləri də həyata keçirmək vacibdir.

Xəstəliyin prenetal diaqnozu hamiləliyin II trimestrində ultra səs müayinəsi vasitəsilə təyin olunur. Müalicə məksədilə serebro-spinal mayenin qarın boşluğu vasitəsilə drenaj olunması tədbiq edilir.

Mikrosefaliya-yaşa görə dəyişən baş çevrəsi ölçülərinin normaldan kiçik olması deməkdir. Belə uşaqlarda inkişaf geriliyi, nitq və hərəkət pozgunlugu, müvazinət və koordinasiya pozulması, boy qısalığı, üz şəklinin dəyişməsi, hiperaktivlik, epilepsiya, əqli gerilik kimi əlamətlər görülə bilir. Lakin mikrosefaliyası olan bəzi uşaqlarda normal zəka və normal nevroloji inkişaf da mümkündür. Beynin nə dərəcədə zədələnməsi beynin ölçüsündən yox, altda yatan patalogiyadan asılıdır. Mikrosefaliya 1-cili və 2-cili ola bilir.

1-cili mikrosefaliya.-hamiləliyin ilk 7 ayına qədər olan müddətdə dölün anormal inkişaf etməsi nəticəsində kiçik beyinli doğulmadır. Səbəbləri: genetik meyllik, xromosom patalogiyaları, Down sindromu, infeksiyalar, kimyəvi maddələr, dərmanlar və metabolik xəstəliklər

2-cili mikrosefaliya.-hamiləliyin son 2 ayında yaranan patologiya nəticəsində ortaya çıxan kiçik beyin. Səbəbləri:meningit ,ensefalit, qidalanma yetərsizliyi, hipoksik-işemik ensefalopatiya. Ananın hamiləliyin 4-6-cı həftələrində qızdırmalı xəstəlik keçirməsi və şəkərinin olması da risk faktorudu.

Epilepsiya – təkrarlanan və adətən provokasiya olunmayan (refleks epilepsiyalar istisna olmaqla) epilepsiya tutmaları (ET) ilə müşahidə olunan, müəyyən sindromlar zamanı şəxsiyyətin dəyişilməsinin xüsusi tipi və psixi pozuntularla müşayiət edilən müxtəlif etiologiyalı heterogen xəstəlikdir. ET-nin klinik mənzərəsi epileptik boşalmalara cəlb olunmuş baş beyin şöbələrinin funksional vəziyyətindən asılıdır. ET zamanı hərəki (motor), hissi (sensor) və ali qabıq funksiyalarının pozulması müşahidə olunur.

Epilepsiya ilə xəstələnmənin rast gəlmə tezliyi il ərzində 100 000 nəfər əhaliyə 30–50 hadisə təşkil edir. Epilepsiya xəstələrinin 70%- ində xəstəliyin debütü 20 yaşa qədərdir. Uşaqların 5%-i 20 yaşa qədər ən azı 1

konvulsiv tutma keçirir. Onların əksəriyyəti febril tutmalardır və yalnız ¼ epilepsiya diaqnozunun meyarlarına cavab verir.

Anadangəlmə sifilis zamanı oliqofreniya ananın həmiləlik dövründə sifilisə yoluxması nəticəsində əmələ gəlir. Bu zaman uşaqlarda ilkin anadangəlmə sifilisin somatik və nevroloji əlamətləri müəyyən olunur; kobud intellektual qüsur da əmələ gələ bilər. Dölün patolgiyası həm ciftdən boz troponemlərin dölə keçməsi, həm da troponemlərin ifraz etdiyi sifilitik toksinlərlə (“distrofik sifilis”) şərtlənə bilər. Sifilitik bununla da gələcək embrionu zədələnmiş olurlar. Bu növ xəstəliklər parasifilitik xəstəliklərə aiddilər.

Xüsusi məktəbin şagirdlərin təqribən 1-3% parasifilitik etiologiyalı oliqofrenlərdir. Belə uşaqlarda yüngül qalıq nevroloji simptomatika, baş ağrıları, boğanaq, isti havaya dözümsüzlük müşahidə edilir. Uşaqların çoxunda 11-17 yaşlarına qədər gecə enurezi qeydə alınır. Psixi inkişafsızlıq körpəlikdən hiss olunur, yerimə və nitq inkişafı gecikir. Uşaqlar oyuna gec qoşulur, oyunun qaydalarını başa düşmürlər. Affektiv labillik özünü ağlağannıqda, təzlikdə birüzə verir.

İntellektual inkişafsızlığı mürəkkəbləşdirən simptomlar kobud şəkil daşımasa, psixi inkişafın (xüsusi ilə sosial-əmək adaptasiyası) nisbətən yaxşı dinamikası müşahidə olunur.

Şizofreniya proqressivləşən psixi xəstəlikdir, onun etnologiya və patogenzi müasir dövrümüzə qədər müxtəlif tədqiqatların predmetidir. Genetik dəlillər irsi amilin əhəmiyyətli rolunu nəzərə çarpdırır. Şizofreniyanın klinik-psixoloji strukturunda əsas (neqativ) və əlavə (produktiv) simptomları fərqləndirirlər. Xəstəlik prosesinin distruktiv mahiyyətini əks etdirən neqotiv simptomlara aşağıdakılar aid edilir: 1) autizm-reallıqla əlaqənin zəifləməsi, xarici aləmdən təcrid olmaq, qapalılıq, ətrafdakılarla əlaqəyə tələbatın olmaması, fantaziya aləminə üstünlük verilməsi; 103 2) emosional dəyişmələr-emosional reaksiyaların qeyri-adekvatlığı, yaxın adamlarla emosional əlaqələrin zəifləməsi, tədricən emosional yoxsulluq, şəxsiyyət vahidliyinin itirilməsi; 3) təfəkkürün pozulması-əvvəlcə onun paradoksallığı, simvolikliyi, qəlizliyi, intellektual qeyri-produktivliyi şəklində. Bu əsas simptomların ifadə dərəcəsi şizofrenik defektin əsas ağırlığını müəyyən edir. Şizofreniya zamanı produktiv pozğunluq xəstəliyin kəskin davamının təzahürüdür. Onlara effektiv hallyusinasiya, sayıqlama nevrozabənzər hərəki simptomlar, şüur pozğunluğu aid edilir. Xəstəliyin klinikası və proqnozu onun gedişi tipi ilə əlaqədardır. Xəstəliyin fasiləsiz, tutmaşəkilli və qarışıq gedişlərini fərqləndirir. Fasiləsiz gediş üçün müxtəlif dərəcəli proqressivləşən neqotiv pozulmaların üstünlük təşkil etməsi xarakterikdir. Tutmaşəkilli gediş halında isə bu və ya digər produktiv simptomlarla zəngin kəskin tutmalar neqotiv pozulmaların tədricən artması üstünlük təşkil edir. İshal zamanı isə kəskin tutmalararası periodla əvəz olunur. Uşaq yaşında şizofrenik proses fasiləsiz, yaxud fasiləsiz tutmaşəkilli gedişə malikdir. Belə uşaq kütləvi məktəbdə təhsil ala bilər, yalnız fərdi təlim yolu ilə, halı ağırlaşan zamanı belə uşaqlar aktiv müalicə üçün xəstəxanaya yerləşdirilir. Autizmin yüksək ifadəliliyi bu uşaqların psixi inkişafına kəskin mane olur. Ətraf aləmdə əlaqənin ətrafdakılara, uşaqlara marağın olmaması xəstə uşağı əsas bilik və bacarıq mənbələrindən məhrum edir. Xəstəliyin proqradient gedişi zamanı daxili aləm də yoxsullaşır, hadisələrin çox hissəsi ətrafdakılardan qorxma, çəkinmə ilə bağlıdır. Əlaqəyə tələbatın pozulması nəticəsində ilkin mühafizə edilmiş nitq ünsiyyət üçün az istifadə olunur, yaxud heç olunmur. Səs ucalığının nitq təsirinin müntəzəmliliyi, yaxud əksinə intonasiyanın moponluğunu neologizmlərə meyllik xarakterikdir. Ağır hallarda autiq nitq ətrafdakılara aydın olmayan, lakin xəstə üçün müəyyən emosional məna kəsb edən səs birləşməsindən ibarət olur.

Ensefalit baş beynin yoluxucu, yoluxucu-allergik və allergik təbiətli iltihabi xəstəliyidir. Ensefalitlər birincili və ikincili olmaqla iki yerə bölünürlər. Birincili ensefalitlər müstəqil xəstəliklər hesab edilir.

İkincili ensefalitlər hər hansı bir infeksiya prosesinin fəsadıdır. Ensefalitlərin əmələ gəlməsində mikrobların, virusların, ləng infeksiyaların rolu böyükdür. Virus orqanizmə kontakt, alimentar, hava-damcı yolu ilə insandan yaxud heyvandan düşə bilər. Virusun sinir sisteminə daxil olması endotelial hüceyrələri və ya xırda damarları əhatə edən qliyaların yoluxması yolu ilə beyin kapilyarlarının endoteli vasitəsilə baş verir. Virusun sinir kötükləri boyunca irəliləməsi mümkündür. Sinir sisteminə çatmış virus əvvəlcə subaraxanoidal məkana düşür, onurğa beyin mayesi ilə yayılır. Sonra meningeal qişalara və epidermal törəmələrlə kontakta girərək miningit törədir. Daha sonra həmin virus həssas sinir hüceyrələrini zədələyir və son nəticədə ensefalitə gətirib çıxarır. Xəstəliyin kəskin dövründə kəskin ödem, hemorragiya, sinir liflərinin degenersiyası qeyd olunur. Diaqnostikasında onurğa beyin mayesinin müayinəsi daha mühüm sayılır

Müxtəlif xəstəliklər zamanı oliqofreniyada zədə nə qədər erkən yaşda baş verərsə bu zaman patalogiyanı korreksiya etmək bir o qədər çətinləşə bilər. Həmçinin xromosom patalogiyalarından fərqli olaraq sonradan qazanılmada ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Rüstəmov.R.Ş. "Tibbi genetika" Bakı. "Nurlar" 2013.
2. N.T.Hüseynova və L.H.Rüstəmova "Xüsusi pedaqogika"Bakı.,2007.
3. N.T.Hüseynova., M.M.Şıxbala "Xüsusi pedaqogikanın müasir problemləri" Bakı -2018
4. S.Qasımov və E.Kərimova "Əqli və fiziki inkişafı ləngiyən uşaqların diaqnostikası və korreksiyası", Bakı. 2004.
7. Лубовский В.И. – Психологические проблемы аномального развития детей. М.1989.

Rəyçi: dos.N.Hüseynova

Göndərilib: 23.07.2020 Qəbul edilib: 26.07.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/56/77-80

Севиль Баба гызы Багирова
Бакинский славянский университет

О СТИЛИСТИЧЕСКИХ ОШИБКАХ В РЕЧИ СТУДЕНТОВ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РКИ

Резюме

Статья посвящена проблемам, возникающим при преподавании русского языка как иностранного азербайджанскими студентами при освоении функциональных стилей, особенно научного стиля. Приведены примеры некоторых типичных ошибок в речи азербайджанских студентов, проанализированы и даны рекомендации по их устранению.

Ряд задач, предложенных автором, предоставит азербайджанским студентам общую информацию о стилевом курсе, функциональных стилях, поможет им избежать подобных ошибок как в устной, так и в письменной речи, а также стилистически правильно отредактировать текст. Задания основаны на принципе «от простого к сложному», что позволяет учащимся самостоятельно работать с учебником одновременно.

Ключевые слова: *функциональные стили, научный стиль, языковые средства*

About stylistic mistakes in the speech of Azerbaijani students in the process of teaching Russian as a foreign language

Summary

The article describes the problems of mastering the scientific and functional styles in the classes of the Russian language as a foreign language. Examples of some typical mistakes in the speech of Azerbaijani students are given, along with recommendations on how to overcome them.

A number of tasks proposed by the author will help Azerbaijani students to study the typology of speech errors, master the stylistic editing of the text, consolidate theoretical information on the course of stylistics. Tasks are built on the principle of "from simple to complex", which makes it possible to work with the book independently.

Key words: *functional styles, science style, language means*

В новых социально-политических условиях происходят большие изменения в преподавании русского языка в азербайджанской аудитории. Пробуждение национального самосознания азербайджанского народа, изменение статуса, места и роли русского языка (РКИ) обуславливают необходимость переоценки подходов в обучении русскому языку в одно из приоритетных направлений методической науки.

Задача данной статьи ознакомить студентов-азербайджанцев с вопросами стилистической дифференциации языковых средств, с понятием языковой нормы и представлением о речевых и функциональных стилях и их отличиях, с характеристикой норм литературного языка. Наша цель обучить студентов-азербайджанцев целесообразному, грамотному использованию языковых синонимических вариантов в лексической, морфологической, синтаксической и фонетической сферах с обоснованием их выбора, привить навыки речевой культуры.

Как отмечают исследователи, в современном русском литературном языке существуют стилистические разграничения, выражающие отношение говорящего к речи. При этом она оценивается им как имеющая большое, всеобщее значение или как речь более «ограниченного пользования», для сравнительного ограниченного круга людей [2].

В понятие «культура речи» входит владение стилистическими нормами языка. В разных условиях общения и в разных сферах деятельности используются неодинаковые языковые средства. Например, язык официальных документов отличается от языка газеты, а язык бытового общения неуместен в научной статье или докладе. Совокупность языковых средств, свойственных той или иной сфере общественной жизни, называется функциональным стилем [2].

Следует отметить, что функциональные стили не образуют замкнутых систем. Они создаются на основе словарного фонда и грамматического строя русского языка. К ним предъявляются единые общеобязательные требования: всякое высказывание должно не только соответствовать литературным нормам русского языка, но и нести в себе ясность, логичность, точность, а также достаточную выразительность. Но функциональные стили имеют ряд отличий. Так, например, особенностью использования

лексики в научном стиле речи является то, что многозначные лексически нейтральные слова употребляются не во всех значениях, а в одном. В качестве примера можно привести глагол «считать», который имеет несколько значений: последовательно называть числа; уметь производить арифметические действия с числами; определять количество, сумму; исчислять в каком-либо количестве, пользоваться какими-либо единицами, принимать в расчет и др., но в научном стиле реализует преимущественно значение «делать какое-нибудь заключение о чем-нибудь, полагать, признавать» [5].

В зависимости от области человеческой деятельности и функции языка в каждой конкретной сфере выделяется пять основных функциональных стилей: научный, официально-деловой, публицистический, разговорный, художественный (стиль художественной литературы). Каждый стиль характеризуется специфическими особенностями в словоупотреблении, использовании форм слова, в построении предложений.

Научный стиль несет функцию сообщения о фактах и явлениях действительности, их связях и взаимоотношениях.

В научном стиле речи принято выделять следующие жанровые разновидности:

- собственно научный подстиль, к которому относятся статьи в журналах, научных трудах, диссертации, монографии и доклады;
- научно-популярный подстиль, жанрами которого являются очерки, книги, лекции, статьи;
- учебно-научный подстиль — учебники, учебные и методические пособия, программы, сборники задач и упражнений, лекции, конспекты, учебно-методические материалы;
- научно-деловой подстиль, включающий в себя техническую документацию (конспекты и инструкции для предприятий, сообщения об испытаниях и анализах, формулы изобретений и рефераты и т.д.);
- научно-информативный подстиль, лежащий в основе при создании рефератов, аннотаций, патентных описаний;
- научно-справочный подстиль, необходимый при создании словарей, справочников, каталогов [4, с. 22].

В азербайджанской аудитории при оценке письменных работ творческого характера, а также устных высказываний требуется учитывать стилевое единство и выразительность текста. Это обеспечивается за счет отбора языковых средств в соответствии с задачей высказывания.

Стилистике в азербайджанской аудитории обучают не только практическим путем, но и путем сообщения теоретических сведений в соответствующих лингвистических курсах.

В современных методических пособиях и учебниках по русскому языку должны быть четко разграничены сферы грамматики и стилистики, стилистики и развития речи, стилистики и правильности речи. Преподавателю надо иметь научно обоснованные критерии дифференциации различного рода ошибок. В литературе все ошибки, кроме орфографических и пунктуационных, квалифицируют как стилистические.

С целью успешности работы по устранению стилистических недочетов нужно определить их характер: несоответствие языковых единиц стилю, жанру, типу текста, речевой ситуации, неуместная патетика и т.д. Словом, смешение стилистически маркированных языковых средств, их неправильный выбор.

Владение русским языком и культурой русской речи является необходимой частью профессиональной компетенции современного специалиста. Под культурой речевого общения понимается такой подбор и организация языковых средств, которые способствуют эффективному достижению поставленных задач в профессиональном общении с непременным учетом литературных норм. Норма литературного языка — это общепринятое употребление языковых средств: звуков, интонации, слов, их форм, синтаксических конструкций. Основное свойство норм — их обязательность для всех говорящих и пишущих по-русски. В письменной и устной речи в азербайджанской аудитории часто встречаются грамматические ошибки, т.е. нарушения соответствующих норм, опирающихся на хорошо разработанную теоретическую основу. В качестве примера можно привести наиболее типичные ошибки студентов-азербайджанцев, связанные с нормативной грамматической сочетаемостью, управлением целого ряда глаголов при наличии выбора (варианта) предложно-падежной формы управляемых слов.

Работа по выработке стилистических навыков должна быть связана с выполнением соответствующих заданий. Вот некоторые примеры из практики.

Задание 1. Сгруппируйте слова в синонимичные ряды, укажите стилистические отличия и найдите опорное слово каждого ряда:

утверждать, ординарный, обобщать, тривиальный, банальный, констатировать, простой, подытоживать, примитивный, резюмировать, повествовать, демонстрировать, заключать, экспонировать, рассказывать, выставлять, говорить, вещать, показывать.

Задание 2. Прочитайте текст. Какими синтаксическими средствами достигается поэтическая интонация (ритмичность, мелодичность) рисующая признаки весны. Определите стиль и тип речи.

Зазеленела старая и вылезающая иглами молодая трава; надулись почки калины, смородины и липкой спиртовой березы, и на обсыпанной золотым цветом лозине загудела выставленная облетавшаяся пчела. Залились невидимые жаворонки над бархатом зеленей и обледеневшим жнивьем, заплакали чибисы над налившимися бурою неубравшеюся водой низами и болотами, и высоко пролетели с весенним гоготаньем журавли и гуси … Пришла настоящая весна.

Задание 3. Ниже перечислены некоторые жанры всех функциональных стилей. Продолжите эти ряды:

Научный: научная статья, доклад, учебное пособие…

Официально-деловой: справка, объяснительная записка, указ…

Публицистический: информационная заметка, очерк, интервью…

Литературно-художественный: стихотворение, роман, басня…

Разговорный: светская беседа, ссора, наставление…

Задание 4. Проанализируйте авторскую правку (в скобках приведены слова, вычеркнутые писателем при работе над текстом, курсивом выделены слова, вписанные авторской рукой); объясните лексические замены.

I. 1. (Умолкли) *Исчезли* мирные забавы, как сон, как утренний туман. 2. Дубровский и (определился) *поселился* в его доме. 3. Вошел тот самый инвалид, который (зашивал) *чинил* мундир в передней коменданта. 4. Уж издали их вопли раздаются, и гул (чуть бродит) *им вторит* по лесам (П.).

II. 1. Сытые, белые, важные (гуси) *птицы* шли по плотине на эту сторону пруда. «Сытая птица, - сказал Лагутин, - (пареными отрубями) *пареной пшеницей* кормлена». 2. «Ты, милая душа, (поезжай, а я пойду) *поезжай...* и скажи комиссару: (я хочу) *мне нужно* здесь осмотреться, то да се, покрутиться, потолковать с мужиками».

Задание 5. Сравните два описания. В каком из отрывков чувствуется присутствие автора, его отношение? Какое описание дано бесстрастно?

1. Веселая, речистая река Сотюга. Ясным страдным вечером едешь – заслушаешься: на все лады поют, заливаются пороги. А сегодня сколько километров отмахали – и полная немота. Захлебнулись пороги. Начисто. Как в половодье.

2. Сотюга – порожистая река. Обычно в тихую погоду на всем протяжении ее слышен шум воды. Сегодня же кругом стоит тишина, так как поднявшаяся после сильных дождей вода затопила пороги.

Задание 6. Укажите речевые ошибки, отредактируйте предложения.

1. Он еще в глубокой юности начал писать песни, и вот только теперь на его убеленную сединами голову обрушилась слава. 2. В эти годы наблюдается буйный рост нашей кинематографии. 3. Он установил столько мировых рекордов, что их помнят только отъявленные любители спортивной статистики. 4. Склад закрывается на санитарный день ввиду прихода тараканов. 5. Запрещено размещать хозяйственные и промышленные мусорные свалки. 6. Продается пожилой дом. 7. Лекция для бездетных родителей переносится на четверг. 8. Студенты нашей группы добились ухудшения дисциплины и успеваемости в этом полугодии. 11. В нашей работе ведущее значение придается нравственному и трудовому воспитанию.

Задание 7. Исправьте ошибки в форме слова *который*. Отредактируйте предложения.

1. Я видел высокогорное озеро Рица, в *которой* зеркальная вода.

2. Есть такая страна – Детство, в *которое* уже мы, взрослые, не попадем.

3. Ребята направились к селу, *который* виднелся на крутом берегу реки.

4. Наряду с двусоставными, в русском языке широко распространены предложения односоставные, в *котором* подлежащее и сказуемое выражены одним словом.

5. Все сидящие здесь помнят команду киевского «Динамо», *которые* играли «матч смерти».

Объясните, чем выражено нарушение согласования в 1, 2, 5, 6 предложениях.

Самым главным критерием статуса стиля является признак, на который указывал еще В.В.Виноградов: общественное осознание стилей [3, 60-87]. В.Г.Костомаров говорит о присутствии в сознании носителей языка неких композиционных структур, которые можно назвать стилями. Именно осознание всем говорящим сообществом функциональной (общественно-речевой) предназначен-

ности исторически сложившихся типов речи отличает стили от дискурсов, которые потенциально, при наличии общественно-исторической и коммуникативноречевой необходимости, могут переходить в стили, в том понимании, которое сложилось в современной науке. Именно на этом основании большего признания заслуживает появление в системе функциональных стилей языка [6].

Важно также познакомить иностранных студентов-азербайджанцев с этическим компонентом культуры русской речи в целях формирования умений и навыков, необходимых для участия в научной дискуссии.

Литература

1. Алферова Л.Д. Звучащая русская речь. /РЯ за рубежом, 2009, № 4.
2. Виноградов В.В. Предисловие к кн.: Ефимов А.И. Стилистика русского языка. М., 1988 г.
3. Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания. 1950. № 1. С. 60 – 87.
4. Колесникова Н.И. От конспекта к диссертации. — М.: Флинта: Наука, 2003. — 288 с.
5. Костомаров В.Г. Культура речи и стиль. М., 1990.
6. Костомаров В.Г. Наш язык в действии: Очерки современной русской стилистики. М., 2005.
7. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1967.

Рецензент: доц. Д.Гумбатова

Göndərilib: 11.07.2020 Qəbul edilib: 13.07.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/56/81-84

Turan Əlbəndə qızı Şahvəlødli Qədimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
91turan@gmail.com

EŞİTMƏ POZULMASI OLAN UŞAQLARIN ŞİFAHİ NİTQ İNKİŞAFININ ƏSAS ŞƏRT VƏ MƏRHƏLƏLƏRİ

Xülasə

Eşitmə pozulması olan uşaqlarda nitqin tələffüz tərəfi eşitmə pozulmasının dərəcəsindən çox asılıdır. Kar uşaqlar üçün sözlərin vizual qavranılması dil ilə tanışlığın ilk mərhələsidir. Şifahi nitqin öyrənilməsi görmə qavrayışından, nitqin motor komponentlərindən çox aslıdır. Kar uşaqlarla aparılan nitq təlimlərində ardıcıl olaraq şagirdlər səsləri tələffüz etməyi, dodaqdan oxumağı, yazmağı, həmçinin müşahidə etməyi bacarmalıdırlar. Uşaqlar sərbəst oxuyub yazmağı və təmiz tələffüzü təkmilləşdirərək, qrammatika üzrə biliklərin əldə etməlidirlər. Bu onların nitqlərinin inkişafı üçün çox vacib şərtlərdən bir neçəsidir.
Açar sözlər: *Şifahi nitq, tələffüz, qrammatika, görmə qavrayışı, əqli inkişaf*

Maın condıtıons and stages of development of oral speech ın chıldren wıth hearıng dısorders

Summary

In children with hearing impairment, the pronunciation aspect of speech is highly dependent on the degree of hearing impairment. For deaf children, visual perception of words is the first step in learning a language. The study of oral speech is very much based on visual perception, the motor components of speech. In speech training with deaf children, students should be able to consistently pronounce sounds, read aloud, write, and observe. Children should acquire knowledge of grammar by improving their reading and writing skills and clear pronunciation. These are some of the most important conditions for the development of their speech.
Key words: *Oral speech, pronunciation, grammar, visual perception, mental development*

Müasir dövrdə müxtəlif dərəcəli eşitmə pozulması olan uşaqların nitq inkişafı ən aktual mövzulardandır. Məlum olduğu kimi eşitmə qabiliyyətini bu və ya digər dərəcədə itirmiş uşağın nitq inkişafında bir sıra ləngimələr özünü göstərir. Təbii olaraq nitq inkişafında yaranan bu ləngimələr, çatışmazlıqlar bir çox faktorlardan aslıdır. Bu uşaqların nitq inkişafında yaranan çətinlikləri, şifahi nitqin inkişafını təyin edən psixoloji vəziyyəti, şərtləri, nitq təliminin ardıcıl və getdikcə artan mürəkkəbliyini nəzərə alaraq təyin olunmuş mərhələləri bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır.

Kar uşaqlarda nitq inkişafı, nitqin anlanılması və inkişafı xüsusi məktəbin ən vacib vəzifəsidir. Eşitmə pozulması olan uşaqlar şifahi nitqi yalnız xüsusi təhsil kontekstində dairəvi yollarla mənimsəyə bilərlər. Üstəlik, nitq motor hissləri tərəfindən dəstəklənən vizual qavrayışa etibar edirlər. Şifahi nitq biliyin əsasını, düşüncə aləti kimi ən çox istifadə olunan ünsiyyət vasitəsi kimi şifahi nitqin vacib rolu ilə izah olunur. Kar uşaqlarda şifahi nitqin formalaşması problemini F.F.Rau, N.F.Slezina, V.I.Beltyukov, T.A.Vlasova, E.P.Kuzmicheva, L.P.Nazarova, T.V.Pelymskaya və s. mütəxəssislər tədqiq etmişlər. Eşitmə qabiliyyətinin kompensasiya edilməsinin əsas yolu kimi eşitmə pozulması olan uşaqlarda şifahi nitqin mənimsənilməsini, kar şəxsin inkişafı, müvəffəqiyyətli sosial uyğunlaşması üçün zəruri şərt hesab edirlər. Eşitmə pozulması olan uşaqların nitq inkişafı bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Kar uşaqların nitq inkişafı normal eşitən uşaqlar ilə müqayisədə özünəməxsusdur:

Şifahi nitq sənətinin başlanması üçün erkən müdaxilə və korreksiya, kompensasiya işləri düzgün qurulub aparılmalıdır. Belə ki, kar uşaqlar şifahi nitqi kortəbii şəkildə formalaşdırmırlar və uşaqlar əsasən şifahi nitqi sırf təhsil müəssisələrində mənimsəyir, sözlər dünyasını kəşf edirlər.

Eşitmə pozulmalı şəxslərdə müxtəlif nitq növlərinin eyni vaxtda və paralel assimilyasiyası (şifahi, yazılı, daktil, jest mimik) özünü göstərir. Karların özünəməxsus bir şifahi-işarəli ikidilliyi var, bu, hər bir nitq tipində fərqli bir səviyyəli, qarşılıqlı fəaliyyət göstərən nitq sistemləri arasında ünsiyyət funksiyalarının paylanması və birlikdə yaşayan danışma sistemlərinin qarşılıqlı təsiri ilə xarakterizə olunur. Karların şifahi-jest bilmək qabiliyyəti bütövlükdə onların zehni inkişafına və onun fərdi cəhətlərinə - yaddaşın, düşüncənin, şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərir. Şifahi nitqin lüğət və qrammatik quruluşunu mənimsəməkdə çətinliklər bu uşaqlar üçün qaçınılmazdır.

Kar uşaqlar dilin qrammatik quruluşunu mənimsəməkdə çox çətinlik çəkirlər. Bu çətinlik həm öz düşüncələrini qrammatik cəhətdən düzgün ifadə etmək istədikdə, həm də başqalarının nitqində qrammatik

quruluşları dərk etmək istədikdə baş verir. Uşaqların nitqində müxtəlif səhvlər müşahidə olunur və nitqin mənimsənilməsinin müxtəlif mərhələlərində fərqlidirilir. Erkən mərhələlərdə uşaqlar tez-tez nitq hissələrini ayırmırlar və həmişə düzgün istifadə etmirlər, əvəzlik və ön sözləri mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər və şəkilçilərdən səhv istifadə edirlər.

Kar uşaqlarda şifahi nitqin inkişafı probleminin nəzəri tədqiqində J.I.Shifin adını xüsusi vurğulamaq lazımdır. J.I.Shif, kar uşaqlarda şifahi nitqin meydana gəlməsinin xüsusiyyətlərini təyin edən aşağıdakı dörd psixoloji vəziyyəti müəyyənləşdirir.

Birinci şərt, kar uşaqların eşidən uşaqlara nisbətən sözlərin ilkin təsəvvürlərinin meydana gəlməsi üçün fərqli duyğu əsaslarına sahib olmasıdır. Eşidən uşaqlarda sözün qavranılmasnda əsas yolu eşitmə, kar uşaqlarda motor hissləri (yazılı, daktil və ya ifadə edilmiş söz) tərəfindən dəstəklənən vizual bir görüntüyə əsaslanır. Eşitmə pozulması olan uşaqlarda, tabletlərdə yazılmış sözlərin vizual qavranılması ("qlobal oxu") bölünməz qavrayış və həblərin tanınması (əvvəlcə rəng, toxuma, daha sonra sözün ilk hərfi və s.) ilə başlayır. Müəllim bu lövhələri müəyyən obyekt və hərəkətlərlə əlaqələndirir. Yəni kar uşaqlarda sözlərin vizual qavranılması sayəsində sözlərin siqnal funksiyaları və onların fonetik quruluşu barədə fikirlər qoyulur. Kar uşaqlar üçün sözlərin vizual qavranılması dil ilə tanışlığın ilk mərhələsidir.

İkinci şərt, nitq materialının eşitmədən fərqli təhlil qaydası. Danışığı mənimsəmiş, eşidən uşaq sözün fonetik görüntüsünü dərk edir, praktik olaraq hecalara, sonra isə "əlifba səslərinə" bölür. Eşidən uşağın bir sözün nitq axınından fərqləndirmə qabiliyyəti danışma qabiliyyətindən daha gec görünür. Sözün tərkibinin dəqiq təhlili sonradan - hərfləri öyrənərkən əldə edilir. Sözlərin incəliyi qulaqdan daha asan, gözlə qəbul edilir. Kar uşaqlarda bir sözlə tanışlıq onun görmə qavrayışından başlayır. Şifahi nitqi tələffüzün müəyyən bir səviyyəsində öyrənərkən, sözlərin heca bölünməsinə malikdirlər. Eyni zamanda, sözün məktubla təhlili yenidən qurulur: nitq motor komponentləri və vizual qavrayış əlaqələri qorunan qavrayış ilə mövcud olan münasibətlərin növünə görə müəyyən dərəcədə lehimli olur. Beləliklə, sözü hərflərlə qavrayan, lakin hecalarda tələffüz etməyi öyrənən bir kar uşağında görmə qavrayışı onu aparan nitqin motor komponentlərinin təsiri altına düşməlidir. Bu yenidən qurulma yavaşdır, çünki kar uşaqların həssas nitq təcrübəsində sözün vizual görünüşü uzun müddət yavaş inkişaf edən motor görüntüsünə üstünlük verir. Kar uşaqlarda nitqin formalaşmasının **üçüncü şərti,** eşidən uşaqlarla müqayisədə fərqli qrammatik çevrilmələrdir, bunun səbəbi nitqin mənimsənilməsi üçün fərqli bir həssas əsasdır. Səslənən söz eşidən insanlar tərəfindən bütövlükdə qəbul edilir, çevrilmələr halında tez-tez fərqli səslənməyə başlayır. Kar uşaqlarda bir sözün görünüşü vizual olaraq qəbul edilir və onun dəyişdirilməsi sırf "xarici" görünür.

Dördüncü şərt, nitq motoru bacarıqlarının formalaşması üçün özünəməxsus və əlverişsiz şərtlərdir. Birincili pozulmaya ikincili kənaraçıxmalar nə qədər yaxın olsa, onların düzəldilməsi bir o qədər çətindir. Nitqin tələffüz tərəfi eşitmə pozulmasının dərəcəsindən çox asılıdır və onun yaranması ən çətin şeydir.

Kar uşaqların şifahi nitqi mənimsəməsi zamanı müşahidə olunan əlamətlərdən biri də nitqin qrammatikasında buraxdığı səhvlərdir. Səhvlər şifahi ünsiyyətin pozulması və yuxarıda müəyyən edilmiş psixoloji şərtlərlə əlaqələndirilir. Səhvlərin xarakteri nitqin mənimsənilməsinin müxtəlif mərhələlərində fərqlidir. Şifahi nitqi öyrənmənin ilk mərhələlərində, kar uşaqlar tez-tez nitq hissələrini ayırmırlar və həmişə düzgün istifadə etmirlər, əvəzlik və ön sözləri mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər, şəkilçi və sonluqları səhv istifadə edirlər. Sonra bu qədər kobud səhvlərin sayı azalır, lakin dil sisteminin daha incə xüsusiyyətləri (məsələn, cins və nömrə arasındakı fərq) arasındakı fərqlə əlaqəli səhvlər qalır. Böyük məktəb yaşına qədər, kar uşaqlar söz birləşməsinin qanunlarının (koordinasiya və nəzarət səhvləri) assimilyasiyası ilə əlaqəli səhvləri saxlayır. Bu səhvlərin müntəzəm xarakteri bəzi hallarda karların hissiyat təcrübəsinin xüsusiyyətləri ilə, digərlərində - təfəkkürünün inkişafının xüsusiyyəti ilə, üçüncüsü - dilin mürəkkəb təbiətini bilmək çətinlikləri ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Kar uşaqların zehni inkişafının vacib bir xüsusiyyəti, demək olar ki, eyni vaxtda bir neçə fərqli nitq növünün - şifahi (şifahi və yazılı), daktil və jest-mimik mənimsənilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dərəcəli eşitmə pozulması yaxud kar olan uşaqlarda nitq inkişafının xüsusiyyətləri və inkişaf mərhələləri bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir. Bu tədqiqatçılardan biri də F.M.Gildir.

F.M.Gil nitq təliminin ardıcıl və getdikcə artan mürəkkəbliyini nəzərə alaraq 3 mərhələ ayırd etmişdir:

Birinci mərhələ hazırlıqdır. Hazırlığın müddəti bir ildir. Bu il ərzində şagirdlər səsləri tələffüz etməyi, dodaqdan oxumağı, yazmağı, həmçinin müşahidə etməyi bacarmalı, söz lüğətini genişləndirməlidirlər.

İkinci mərhələ 3 il müddətində olur. Müəllimin bu dövrdə təlim-tərbiyə işi uşağın əqli inkişafına yönəldilir. Müəllim şagirdlərə ətraf mühit haqqında anlayışları toplamağa kömək edir. Bu mərhələdə F.M.Gil şəkillər sistemi üzrə əyani təlimə üstünlük verirdi. Şəkillərdə Alman xalqının məişəti, ölkənin təbii şəraiti, həmçinin uşağa yaxın olan ətrafındakı reallıqlar əks olunurdu. Bu üç ildə uşaqlar sərbəst oxuyub yazmağı və təmiz tələffüzü təkmilləşdirirdilər.

Təhsilin beşinci ilindən etibarən, üçüncü mərhələ başlayır və məktəbi bitirənə qədər davam edirdi. Bu mərhələdə əsas məqsəd kar məktəblinin əqli inkişafı, əxlaqi tərbiyəsinə, kitabların oxunulmasına, danışıq dilinin inkişafına, yeni anlayışların qavranılmasına, qrammatika üzrə biliklərin əldə olunmasına yönəlirdi. Kar şagirdlər tərəfindən oxunulmuş material sonradan şifahi formada danışılır və yazı formasında təqdim olunurdu. Kar uşaqlar məntiqi düşünməyə və fikirlərini qrammatik olaraq düzgün formada ifadə etməyə alışdırılırdı. Onlar inşalar, ifadələr yazır və nitqin inkişafı üzrə müxtəlif analoji tapşırıqlar yerinə yetirirdilər. F.M.Gilin adı qərbi avropanın bir çox ölkələrində məşhurlaşmışdı. F.M.Gil təlimin ilk mərhələlərində müəllimin diqqətini uşağın söz bazasının zənginləşməsinə və onun nitqə olan tələbatına yönəldirdisə, digər alman alimi İ.Fatter əsasən diqqəti müxtəlif səslərin artikulasiyasına və bu səslərin çətin tələffüzlü fonemlər lüğətinə salınmasına yönəldirdi. Nəticədə kar uşaqda sözlərdə səslərin və səs birləşmələrinin tələffüzdə avtomatik olaraq vərdiş yaranırdı. Şagird lüğəti təfəkkürün inkişafına görə deyil, səslərin tələffüzünə görə qavrayırdı. İ.Fatterin metodikasına əsasən ikinci mərhələdə uşaqlara qrammatika öyrədilirdi. Üçüncü mərhələdə isə tələffüz və yeni qrammatik formaların qavranılması təkmilləşdirilirdi. İ.Fatter cümlələrin sintaksisi üzərində işləməyə böyük məna verirdi.

Təqdiqatlara nəzər saldıqdan sonra ümumumtəhsil məktəblərində eşitmə pozulması olan uşaqların nitq inkişaf səviyyələrinə görə neçə qrupda fərqləndirildiklərini qeyd etmək məqsədə uyğun olar.

Məktəbə daxil olan uşaqların nitqinin vəziyyətinin araşdırılması göstərir ki, erkən yaşda eşitmə pozulması keçirmiş uşaqların nitqi ilə sonradan qazanılmış eşitmə pozulması olan uşaqların nitqi bir-birindən fərqlənir. Məlumdur ki, eşitmə pozulması eşitmənin itirilmə dərəcəsinə görə fərqləndirilir. Buna uyğun olaraq uşağın nitq inkişafı və nitq pozulması səviyyələrinə görə ayırd edilir.

Ağır eşidən uşaqların nitqinin vəziyyəti müxtəlif səbəblərdən asılıdır. Bunlar aşağıdakılardır:

1.Eşitmənin zəifləmə dərəcəsi – uşaq nə qədər pis eşidərsə, bir o qədər də pis danışar.

2.Eşitmə qüsurunun əmələ gəlməsi zamanı - əgər eşitmə 3 yaşından pozulubsa, uşaqda lüğət, tələffüz və qrammatik quruluş çatışmazlığı olan ibarəli nitq ola bilər. Əgər eşitmə məktəb yaşı dövründə pozulubsa, onda belə uşaqda düzgün qurulmuş cümləli nitqdə cingiltili səslərin karlaşması, vurğusu aydın olmayan hecaların tələffüzü, səlis olmayan artikulyasiya və s. müşahidə edilir.

Erkən yaş dövründə eşitmənin pozulması nitqin çox ağır qüsurlarının yaranmasına səbəb olur.

1.Eşitmə qüsurunun törəməsindən sonra uşağın inkişaf etdiyi şərait vaxtında başlanmış korreksiya işi yaxşı nəticələr verir.

2.Zəif eşidən uşağın fiziki və psixi vəziyyəti – somatik cəhətdən zəif və psixi inkişafdan müvəqqəti geri qalan uşaqlarda nitqin formalaşmaması nəticəsində ümumi nitq inkişafsızlığı baş verir. Zəif eşidən uşağın nitqinin fonetik tərəfi də çoxsaylı qüsurlarla müşayiət edilir. Onlar oxşar və yaxın səslərin tələffüzündə səhvlərə yol verirlər. Eşitmə ilə səslərin differensiallaşmasının çətinliyi bir çox səs tələffüzü qüsurlarının yaranmasına səbəb olur. Bu qüsurlar aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

1.Kar samitlərin cingiltili samitlərlə qarışdırılması;

2.Bir səsin digəri ilə əvəz olunması; məsələn: s-t; z-d

3.Affrikatların digər səs tərkibləri ilə əvəz edilməsi;

4.Səslərin təhrif edilmiş tələffüzü

5.Artikulyasiyası çətin və ya mürəkkəb olan səslərin (r, l, ç, ş) tələffüz edilməməsi.

Sadalananları nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, ümumtəhsil məktəblərinin şagirdləri arasında eşitmə pozulması olan uşaqların nitqi 4 qrupa ayrılır:

Birinci qrupa qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş sadə və mürəkkəb geniş cümlələrdən sərbəst istifadə edə bilən uşaqlar aid edilir. Lüğət ehtiyatına və qrammatik quruluşuna görə bu kateqoriyalı uşaqların nitqi normal eşidən məktəblilərin nitqindən heç nə ilə fərqlənmir. Yalnız onlarda zəif eşidən uşaqlara məxsus olan tələffüz qüsurları özünü göstərir.

İkinci qrupa o uşaqlar aid edilir ki, onlar müəyyən leksik səhv və aqrammatizmləri müşayiət olunan geniş cümlələrdən istifadə edirlər. Belə uşaqların məişət danışıq nitqi sərbəstdir. Onlar gördükləri hadisə və ya şəkillər barədə ətraflı danışmağı bacarır, lakin bu zaman onların lüğət ehtiyatı normal uşağa nisbətən məhdud olur. Buna görə də onların nitqində müəyyən sözlər digər mənaca o sözlərə yaxın sözlərlə əvəz edilir. Bu kateqoriyalı uşaqlar nitqlərində bütün nitq hissələrindən, qrammatik formalardan səhv olsa da istifadə edirlər. Aqrammatizm özünü felin müxtəlif formalarında, hal şəkilçilərində sözlər arasında uzlaşma əlaqələrinin pozulmasında, cümlədə sözlərin buraxılmasında göstərir.

Üçüncü qrupa elə uşaqlar aiddir ki, onlar nitqə malik olub geniş cümlələrdən istifadə edirlər. Lakin bu qrup uşaqlarda kəskin aqrammatizm və məhdud söz ehtiyatı müşahidə olunur. Onlar əsasən isim və fellərdən (bəzən sonuncunu buraxırlar) istifadə edirlər. Sifət, zərf, qoşmalardan demək olar ki, istifadə etmirlər. Onların nitqində əvəzlikdən çox az, bəzən isə səhv istifadə edilir.

Dördüncü qrupda isə elə uşaqlar cəmlənir ki, onlar ayrı-ayrı təhrif edilmiş, bəzən isə on-iyirmi sözlərlə danışırlar. Bu halda uşaq adətən ona tanış olan sözləri və ya hecaları deyir. Elə olur ki, eyni bir sözlə müxtəlif əşya və fəaliyyətləri də ifadə edirlər.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva T.H. Kar uşaqlarda nitq vərdişlərinin formalaşdırılması Bakı 2018.
2. Речицкой Е.Г. Сурдопедагогика. Москва.: Владос, 2004.
3. Богданова Т.Г. Сурдопсихология. Москва.: Академия, 2002.
4. Рау Ф.Ф Устная речъ глухих детей ., М 1973.

Rəyçi: dos.T.H.Ağayeva

Göndərilib: 24.06.2020 Qəbul edilib: 25.07.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/56/85-88

Adilə Qulam qızı İbrahimova
Bakı Slavyan Universiteti
İradə Xəlil qızı Zamanova
Bakı Dövlət Universiteti

MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARDA NİTQ İNKİŞAFI PEDAQOJİ PROBLEM KİMİ

Xülasə
Uşağın ana dilinə yiyələnməsi, onun nitqinin inkişaf etdirilməsi məsələsi rus pedaqoqlarının əsərlərində daha geniş şəkildə əks olunmuşdur. Biz bunun daha aydın ifadəsini K.D.Uşinskinin, Y.N.Vodovozovanın, Y.İ.Tixeyevanın əsərlərində görürük. Rus pedaqoqları məktəbəqədər dövrdə ana dilinin əhəmiyyəti və onun təliminin yolları haqqında xeyli dəyərli, indi belə öz əhəmiyyətini itirməmiş fikirlər söyləmişlər.
Açar sözər: *pedaqogika, ana dili, nitq inkişafı, bədii əsər*

Speech development in preschool childhood as a pedagogical problem.

Summary
The problem of speech development of preschoolers today is considered as one of the important problems of modern childhood. An analysis of Ushinsky’s creative works will allow us to conclude that he pays spesial attentipn to the methodology for the development of children in the process of teaching their mother tonque in the family and kindergarten.
Key words: *pedagogy, native language, speech development,work of fiction*

Uşağın ana dilinə yiyələnməsi, onun nitqinin inkişaf etdirilməsi məsələsi rus pedaqoqlarının əsərlərində daha geniş şəkildə əks olunmuşdur.Uşağın nitqinin düzgün inkişafına mane olan səbəblərdən danışarkən Y.N.Vodovozova valideynlərin uşaq dilinə uyğun danışığını, uşağın hələ düzgün deyə bilmədiyi sözlərin valideynlər tərəfindən daim təkrar olunmasını da qeyd edir. Valideynlərin hər şeyi və həmişə uşağa izah etmək arzusu bəzi hallarda, uşaq bir şeyi diqqətlə müşahidə edərkən, yaxud maraqlı bir oyun oynayarkən, bir şey haqqında fikirləşərkən, Vodovozovanın fikrincə münasib deyildir. Buna görə də tərbiyəçinin hər bir sözü, fikri uşağa ətraf mühiti dərk etməyə kömək etməlidir. Vodovozova belə hesab edirdi ki, uşaq təxəyyülünün xüsusiyyətləri əyanilik tələb edir. Odur ki, o, əqli tərbiyə proqramına ana dili ilə yanaşı xalqın həyatı, məişəti, əməyi, ümumiyyətlə, ətraf mühitlə tanışlığı da daxil etmiş və uşağın nitq inkişafını əşyaların, təbiət hadislələrinin və ictimai həyatın müşahidəsilə sıx əlaqədə götürmüşdür. O göstərirdi ki, uşağın nitqinin inkişafı onun ümumi inkişaf prosesində olmalı, xüsusilə hər bir yeni anlayış və təəssürat sözlə daha möhkəm əlaqə təşkil etməlidir. Çünki yeni anlayış və təəssüratlar uşağın lüğətinin əsasını təşkil edir. Uşaq əşyaların canlı təsəvvürlərini də sözlərlə əlaqələndirməlidir. Ona görə də analar... uşaqların elə o andaca əli ilə göstərə biləcəyi şeylər haqqında mümkün qədər az danışmalıdırlar. Sözlə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsindən danışarkən Vodovozova yazırdı ki, «uşaqlara nə qədər anlayış veririksə, bir o qədər də söz vermək lazımdır. Uşaq nəyə ad verirsə, onun haqqında düzgün təsəvvürə malik olmalı və bu təsəvvürü lazımi formaya salmağı bacarmalıdır». (2,26)

Vodovozova göstərir ki, sözlə təsəvvürü bir-birilə əlaqədar, bağlı şəkildə uşağa çatdırmaq, sözün mahiyyətinə nüfuz etmək nəinki körpəlik dövründə, məktəbəqədər dövrdə də zəruridir. Ona görə də o, sözlərin formal şəkildə əzbərlədilməsinin, nitqin vaxtından əvvəl, əsassız şəkildə inkişaf etdirilməsinin, qavranılması çətin olan, uşaqlar tərəfindən çətin başa düşülən sözlərdən istifadə etməyin qəti əleyhinə çıxırdı. Odur ki, onun hər bir yeni söz, xüsusilə kiçik yaşlı uşaqlarda konkret təsəvvürlərlə əlaqəli şəkildə verilməlidir, əks halda uşaq onunla ünsiyyətdə olanların söz və ifadələrinin mahiyyətini dərk etmədən qavrayacaqdır, - fikri heç bir şübhə doğurmur.

Uşağın lüğəti ilk növbədə təbiət hadisələrinin müşahidəsi, gəzinti, tənəzzöh prosesində, məişət əşyaları və insan əməyilə tanışlıq prosesində zənginləşdirilməlidir. Bunun üçün də o, təbiətlə tanışlığın müxtəlif yollarla aparılmasını təklif edirdi: müşahidə, gəzinti, tənəzzöh, canlı guşənin, uşaq bostanının və güllüyünün yaradılması, bitki və heyvanlara xidmət etmək, müsahibələr, tərbiyəçinin bədii nəqli, şəkillərdən, təbiət təqvimindən istifadə edilməsi... Bütün bu yollardan o tamamilə düzgün olaraq, uşağın təbiətlə bilavasitə tanışlığına üstünlük verirdi.

Uşaqda ictimai həyat hadisələrini anlamaq bacarığı yaradılmalıdır. Bu bacarığa o, müşahidə olunan əşya və ya hadisəni yadda saxlamaq, çox əhəmiyyətlini az əhəmiyyətlidən seçmək, bir əlaməti digərləri ilə müqayisə etmək, onlardan düzgün nəticə çıxarmaq, rəy söyləmək qabiliyyətini daxil edir və bu kimi

keyfiyyətlərin öz-özünə yaranacağını gözləməyib, onları uşaqda məhz məktəbəqədər dövrdən başlayaraq inkişaf etdirməyi məsləhət görürdü. O qeyd edirdi ki, uşaq ilk vaxtlarda ətrafdakı hadisələri müşahidə edərkən ancaq diqqət mərkəzində olan şeylər onun nəzərini özünə cəlb edir. Tərbiyəçinin vəzifəsi uşağın diqqətini nəzərə az çarpan, ilk nəzərdə görünməyən cəhətlərə cəlb etmək və uşağı əşyaya diqqətlə baxmağa sövq etməkdir. Bu uşağa əşya və ya hadisədəki yeni əlamət və keyfiyyətləri yavaş-yavaş artıq müstəqil surətdə axtarmağı öyrədər. Vodovozova belə hallarda hətta bu və ya digər əlamətləri uşağa göstərməyi, lakin uşağın özünün onları tapmasına yardım etmək məqsədilə uşağa istiqamət verməyi məsləhət görürdü. O göstərirdi ki, bu, uşaqda müşahidə zamanı fəallığın və müstəqilliyin artmasına yardım edər. Həmçinin ətraf mühitə gəzinti və tənəzzöh zamanı tərbiyəçi rastlaşdıqları hər bir şey haqqında uşaqlara məlumat verməli, əksinə onların içərisindən uşaqların anlaması, dərk etməsi mümkün olanları seçməlidir.

Vodovozova uşağın əqli inkişafının təlimlə əlaqədar bağlı olduğunu və çox düzgün uşaqların təlimlə məşğələlər vasitəsilə nail olmağın zəruriliyini söyləyirdi. Uşaqların əqli inkişafına gəldikdə biz qətiyyətlə deyə bilərik ki, uşaq məktəbə daxil olana qədər evdə onunla səmərəli hazırlıq işləri aparılmalıdır, çünki sonralar yalnız xüsusi istedadı olan uşaqlar əsaslı biliklərə yiyələnə bilərlər... Əgər evdə uşağı 5 dəqiqə müddətində belə, fasiləsiz olaraq düşünməyə, öz diqqətini cəmləşdirməyə öyrətməyiblərsə, qulaq asdığı fənlərə səthi də olsa maraq oyadılmayıbsa, o sinifdə bir saatlıq dərsi diqqətlə necə dinləyə bilər? Təlim prosesində tərbiyəçinin rəhbər roluna xüsusi fikir verən Vodovozova yazırdı: «Tərbiyəçinin iştirakı, onun uşağa məxsus xarakter xüsusiyyətləri saxlamaq və onlara lazımi təkan və istiqamət vermək bacarığı olmadıqda təəssüratın canlılığı, uşaq yaradıcılığı və digər qabiliyyətlər sönür və məhv olur». (2,123) Bununla yanaşı Vodovozova uşağın təlim-tərbiyəsi prosesində tərbiyəçiyə uşağa lüzumsuz yerə təsir etmək və onun işinə müdaxilə etmək kimi hallardan çəkinməyi məsləhlət görür. Uşaqlara ətraf mühit haqqında məlumat verilməsi və onların təsəvvürlərinin dəqiqləşdirilməi zamanı Vodovozova tərbiyəçinin sözünün, müsahibə, hekayə və nağılın böyük rola malik olmasını söyləyirdi. O, uşağın yaşı artdıqca tərbiyəçinin sözünə daha artıq yer vermək lazım olduğunu söyləməklə yanaşı qeyd edirdi ki, sözlər uşaqlara əşya və hadisələrin konkret təsəvvürlərini aydınlaşdırmalıdır.

Vodovozova xüsusi şəkildə qeyd edirdi ki, məktəbəqədər dövrdə uşaqlar nə ilə tanış olurlarsa, ətraf mühitdə nəyi müşahidə etməlidirlərsə, bütün bunlar uşaqları əqli cəhətdən inkişaf etdirməklə yanaşı onlara ləzzət, sevinc və şadlıq da gətirməlidir. Bunu qeyd etməklə Vodovozova məktəbəqədər dövrdə əqli tərbiyəyə əyləndirici xarakter vermək deyil, əksinə o, formal şəkildə aparılan təlimə zidd münasibət bəslədiyini göstərmək istəyirdi.

Uşaqlara ana dili təlimi zamanı Vodovozova həm gəzinti, həm tənəzzöh, həm oyunlar, həm də məşğələlərdən istifadə etməyi təklif edirdi. Bununla yanaşı o, bu məqsəd üçün bir sıra xüsusi məşğələlər ayırırdı: uşaqlarla söhbət, müsahibə, nəqletmə, kitabların oxunması, şerlərin əzbərlədilməsi. Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların nəqlindən daha artıq ardıcıllıq, rabitəlilik, müstəqillik və öz fikrini aydın surətdə ifadə etməyi tələb edən Vodovozova bu yaşlı uşaqlarla gördükləri, eşitdikləri haqqında, şəkillər üzrə nəql etməyi, bədii əsərlərin məzmununu söyləməyi, təmsilləri əzbərləməyi mümkün hesab edirdi.

Uşaqlara oxunmaq üçün klassik ədəbiyyatdan nümunələr seçilməsi məsələsinə də Vodovozova tamamilə düzgün münasibət bəsləmişdir. O, əsərin bədii qiymətini azaltmamaq, onun əsas məzmununu, ideyasını təhrif etməmək, dəyişdirməmək şərtilə ondan hissələr, təsvirlər, hekayələr seçib uşağa oxumağı mümkün hesab edirdi. Vodovozova uşaqlara ana dili öyrətmək üçün təklif etdiyi xüsusi məşğələlərin aparılmasına dair bir sıra qiymətli praktik göstərişlər də vermişdir. Vodovozovanın təklif etdiyi məşğələlərin əksəriyyətinin sistemi, quruluşu bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu, xüsusilə xalq nağıllarından, oyunlardan, folklordan istifadə etmək, ətraf mühitlə tanışlıq və s. məsələlərə aiddir. Məsələn, Vodovozovanın müsahibələrin aparılmasına dair verdiyi aşağıdakı göstəriş bu gün də eyniu dərəcədə qiymətlidir: müsahibə konkret material üzərində qurulmalıdır, müşahidəni, gəzintini müşayiət etməlidir, quru və formal deyil, canlı və maraqlı keçməlidir. Lakin özü bəzən öz göstərişlərinə əməl edə bilməmişdir. O, uşaqlara oxumaq, nəql etmək, onlara müsahibə aparmaq üçün valideynlərə və tərbiyəçilərə tövsiyə edilən ədəbiyyat siyahısı verir. Lakin bu ədəbiyyat üzrə məşğələlərin praktik şəkildə necə təşkil olunduğu lazımi qaydada izah edə bilmir. Belə ki, onun xalq nağıllarının oxunması və nəql edilməsinə dair verdiyi nümunələr izahlı qiraət dərslərini xatırladır.

Əvvəlki qeydlərdən göründüyü kimi Y.N.Vodovozova K.D.Uşinskinin ana dili təlimi haqqınakı görüşlərini, nöqteyi-nəzərini əsas tutaraq onları məktəbəqədər yaşlı dövrünə uyğun şəkildə işləmiş və məktəbəqədər dövrdə ana dili təlimi metodikasının bəsit konturunu yaratmışdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara ana dili təlimi məsələsi sonrakı inkişafını məktəbəqədər tərbiyə sahəsində çalışan görkəmli pedaqoqlardan Y.İ.Tixeyevanın əsərlərində tapmışdır.

«Xarici dillərin öyrənilməsinə heç bir vaxt erkən və heç bir vəchlə uşağın mənəvi təbiətində ana dilinin dərin kök saldığı aşkar olmadan qabaq başlamamalıdır. Bu münasibətlə ümumi bir vaxt qoymaq olmaz. Bəzi uşaqlarla xarici dili 7 və ya 8 yaşlarında (heç bir vaxt bundan qabaq olmaz) o biriləri ilə 10-12 yaşlarında başlamaq olar... Xarici dillərin ikisini bir vaxtda deyil, birini o birinin dalınca öyrənmək lazımdır».(5,123)

Yelizaveta İvanovna Tixeyeva (1867-1943) da Y.N.Vodovozova kimi K.D.Uşinskinin uşağın inkişafında ana dilinin əhəmiyyətinə dair göürşlərinin qızğın tərəfdarı və davamçısı olmuşdur. O, Uşinski tərəfindən irəli sürülmüş prinsiplər əsasında ana dili təlimi metodikasını qurmuşdur. Bu metodikanı Tixeyeva ilk dəfə 1913 və 1923-cü illərdə nəşr etdirdiyi «Ana dili və onun inkişaf yolları» kitabında şərh etmişdir. Bu kitabda ana dilinin məktəb yaşlı uşaqlara necə təlim edilməsinin yolları göstərilmişdirsə də, məktəbəqədər dövrdə də toxunulmuşdur. Sonralar Tixeyeva həmin prinsiplər əsasında uşaq bağçasında ana dili təlimi metodikasını işləmiş və 1937-ci ildə bu gün belə öz əhəmiyyətini itirməyən «Məktəbəqədər yaşlı uşağın nitq inkişafı» adlı əsərini çap etdirmişdir. Bu əsər 1948-ci ildə yenidən nəşr olunmuşdur. Bu əsərdən sonra Tixeyeva körpəlik dövründə nitq inkişafına dair məqalələr də yazmışdır. Tixeyeva körpəlik və məktəbəqədər yaş dövrlərində nitq inkişafına dair olan əsərləri 1967-ci ildə, onun anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə, «Uşaqların nitq inkişafı» adı altında bir daha çapdan çıxmışdır.

Tixeyeva o dövrdə psixologiya aləmində geniş yayılmış bir fikrin, uşaq nitqinin cəmiyyətə zidd olması fikrinin əleyhinə olmuşdur. O göstərir ki, uşaq nitqi ictimai inkişaf qanunları ilə şərtləşdirilmiş, sosioloji bir haldır. Uşaq nitqinin fərdi inkişafını nəzərdən keçirərək, o, bu inkişafın ardıcıllığını da göstərir: əvvəlcə qığıldama, pəltəkləmə, sonra dilə praktik surətdə yiyələnmə (bu məktəbəqədər yaş dövrüdür), daha sonra isə dilin əsaslı surətdə öyrənilməsi dövrüdür ki, bu da məktəb həyatını əhatə edir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq xüsusiyyətlərini çox gözəl bilən Tixeyeva «Uşaq dilinin müəyyən dövrdə əhəmiyyətli olduğunu qeyd etməklə yanaşı onu qoruyub saxlamağın tərəfdarları ilə razılaşmış. Bu dövrün keçici olduğunu və təlimin təsiri ilə bu dövrə məxsus nitq xüsusiyyətlərinin tədricən yox olacağını, dəyişəcəyini» qeyd edir. (5,12)

Tixeyeva göstərir ki, uşağın nitqi uşağın inkişafını aydınlaşdırmaqla bərabər onun bu inkişafına xidmət edir. Uşağın nitqinin vəziyyətinə əsasən onun əqli inkişafı haqqında təsəvvür əldə etmək olar. Tixeyeva uşağın nitqinin inkişafını onun əqli inkişafı ilə sıx əlaqədə görür və belə bir fikrə tərəfdar olur ki, uşağın nitqinin inkişafı üçün təsəvvürün aydınlığı zəruri şərtlərdən biridir. Təsəvvür aydınlığı isə, onun fikrincə, uşağın ətraf mühitlə sıx əlaqəsi nəticəsində yarana bilər.

Ümumiyyətlə, uşağın ümuni inkişafında, eləcə də nitqinin inkişafında ətraf mühitin böyük əhəmiyyətindən danışan Tixeyeva yazır: «Uşağın nitqinin inkişafında onu əhatə edən mühitin əhəmiyyəti böyükdür. Tərbiyənin elə bir cəhəti yoxdur ki, şərait ona təsir etməsin» (5,67). Bu vəziyyət dilin inkişafına da aiddir. «Əgər siz uşağın nitqinin inkişaf etməsinə çalışırsınızsa, onda uşağı əşyalarla əhatə edin, onları oyun və əmək zamanı öyrənin və müşahidənin nəticəsini sözlə ifadə edin. Quru divarlar arasında uşaq danışmağı öyrənməz».(5,68) Uşağın nitqinin inkişafında ətraf mühitin əhəmiyyətindən danışan Tixeyeva göstərir ki, uşağın nitqinin inkişafında ailənin, həm tərbiyəçinin nitqinin, həm də uşaqlarla ünsiyyətin əhəmiyyəti böyükdür. Uşaq cəmiyyəti nitqin inkişafı üçün praktik məktəbdir. Odur ki, uşaqların daha çox ünsiyyətdə olması vacibdir. Ona görə də Tixeyeva təklif edir ki, oyun və gəzinti zamanı böyük uşaqlarla kiçiklər tez-tez görüşdürülsün. Bu halda kiçiklər böyüklərin düzgün nitqini tez-tez eşidib təqlid edəcəklər. Tixeyeva bu birləşməyə, eyni zamanda, çox ustalıqla yanaşmağı tələb edirdi. Çünki bu birləşmə zamanı yarana bilən səs-küy uşağın nitqini inkişaf etdirmək üçün çox pis şəraitdir. Tixeyeva öz əsərlərində əyanilik prinsipinidə işləmişdir. Bunu biz onun «Məktəbəqədər yaşlı uşağın nitq inkişafı» əsərinin «Tənəzzöh», «Şəkil», «Didaktik oyun və məşğələlər» bölmələrində aydın görürük.

Y.İ.Tixeyevanın «Məktəbəqədər yaşlı uşağın nitq inkişafı» adlı əsərində «Canlı söz» bəhsi xüsusi bir yer tutur. Tixeyeva buraya o məşğələləri daxil etmişdir ki, orada birinci yerdə əşyalar, şəkillər deyil, məhz canlı söz durur. Bu bəhsdə uşaqlarla söhbəti, müsahibəni necə aparmaq, uşaqların nağılına necə rəhbərlik etmək barədə qısa metodik göstərişlər verilir. O, məşğələ zamanım tərbiyəçinin roluna və nitqinə xüsusi yer verməklə yanaşı onlara məsləhət görür ki, müsahibə, nəqletmə, şəkil üzrə iş zamanı söhbətə, müsahibəyə, nağıla, şəklə olan maraqlarını söndürməmək üçün uşağın nitqindəki qüsurların yalnız bir hissəsini, yəni ən kobudunu düzəltmək lazımdır.Tixeyeva metodikasında verilmiş "nəqletmə nitqi inkişaf etdirmək vasitəsidir" məsələsi daha qiymətlidir. Uşaqların nitqinin inkişafında nəqletməyə xüsusi yer ayıran Tixeyeva uşaq nağıllarının dörd növdə aparılmasını məsləhət görür:Uşaqların şəxsi təcrübəsinə əsaslanan hadisələr haqqında nəqletmə, Bədii əsərin nəqli, Plan əsasında nəqletmə,Verilmiş sərlövhə əsasında uşaqların nağıl düzəltməsi. Bu nağıl növlərini göstərməklə yanaşı Y.İ.Tixeyeva bu növlərin hər biri haqqında konkret surətdə danışmış, onların məzmununu, onlara rəhbərlik yollarını müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Uşağa xarici dil öyrətmək məsələsində də Tixeyeva Uşinskinin və Vodovozovanın fikirlərinə tərəfdar çıxaraq demişdir ki, uşağa praktik surətdə yalnız bir dili öyrətdikdən sonra ikinci dili öyrətmək olar.

Yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi adları çəkilən və məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı təliminin əsasını qoyan görkəmli rus pedaqoqları məktəbəqədər dövrdə ana dilinin əhəmiyyəti və onun təliminin yolları haqqında xeyli dəyərli, indi belə öz əhəmiyyətini itirməmiş fikirlər söyləmişlər.

Ədəbiyyat

1. Uşinski. K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1953.
2. Водовозова Е.Н. Умственное и нравственное воспитание детей от первого проявления сознания до школьного возраста. М.Академия, 2012, 256с.
4. Стародубова Н.А. Теория и методика развития речи дошкольников Учебное пособие для студ. учреждений высш. образования. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Академия, 2013. – 256 с.
5. Тихеева, Е. И. Развитие речи детей – Москва: Издательство Юрайт, 2019. 161 с.

Rəyçi: f.e.n. M.Tağıyeva

Göndərilib: 30.07.2020 Qəbul edilib: 31.07.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/56/89-92

Ruqayyə Sərdar qızı Babayeva
Bakı Slavyan Universiteti
Babaeffarugayya@gmail.com

RİYAZİYYATIN İBTİDAİ KURSUNDA TİP MƏSƏLƏ HƏLLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI

Xülasə

Mürəkkəb hesab məsələləri iki və daha çox əməllə həll olunur. Mürəkkəb məsələlər öz strukturuna və kəmiyyətlər arasındakı asılılığa görə bir-birindən fərqlənir. Məsələlər kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlara görə bir-birindən fərqli olduqda, onları müxtəlif qruplara aid edirlər. Belə məsələlərə **tip** məsələlər deyilir və hər tipə aid məsələlərin öz həll üsulu vardır. Eyni bir kəmiyyətə aid müxtəlif tip məsələlər ola bilər. Hər bir tip məsələni həll etməzdən əvvəl, onun həllini asanlaşdıran hazırlıq məsələsindən istifadə olunmalıdır. Hazırlıq məsələsi nisbətən asan və şifahi həll olunmalıdır. Tip məsələlərin həllini axtararkən, şagirdlərə müqayisə aparmağı öyrətmək lazımdır.

Açar sözlər: *Mürəkkəb məsələ,qiymət, məchul,kəmiyyət, ədədi qiymət, üsul*

Methods of teaching type problem solving in the elementary course of mathematics.

Summary

Complex arithmetic problems are solved by two or more operations. Complex issues different in their structure and the relationship between quantities. When problems differ in their dependence on quantities, they are assigned to different groups. Such problems are called type problems, and each type of problem has its own solution. There can be different types of issues related to the same quantity. Before solving any type of problem, a preparation problem should be used to facilitate its solution. The issue of preparation should be resolved relatively easily and orally. Students need to be taught to compare when looking for solutions to typical problems.

Key words: *Complicated matter, price, unknown, quantity, numerical price, method*

Giriş

Mürəkkəb hesab məsələləri iki və daha çox əməllə həll olunur. Belə məsələlərdə kəmiyyətlərin verilən qiymətləri, məchul qiymətləri və verilənlərlə məchullar arasında müəyyən riyazi münasibətlər (şərtlər) göstərilir. Bütün bunlar məchulların qiymətlərini tapmaq üçün kifayət etməlidir. Mürəkkəb məsələlər öz strukturuna və kəmiyyətlər arasındakı asılılığa görə bir-birindən fərqlənir. Lakin elə məsələlər vardır ki, onlarda kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlar eyni, kəmiyyətlərin yanlız ədədi qiymətləri müxtəlif olur. Bu cür məsələlər eyni bir qrupa daxil olub, hamısı eyni bir üsul ilə həll olunur. Aşkardır ki, məsələlər kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlara görə bir-birindən fərqli olduqda, onları müxtəlif qruplara aid edirlər. Belə məsələlərə **tip** məsələlər deyilir və hər tipə aid məsələlərin öz həll üsulu vardır. Həlli üsullarına görə tip məsələlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. İki ədədin cəminə və fərqinə görə məchulların tapılması
2. İki ədədin cəminə və nisbətinə görə məchulların tapılması
3. İki fərqə görə məchulların tapılması
4. İki ədədin fərqinə və nisbətinə görə məchulların tapılması
5. Dördüncü mütənasib kəmiyyətin tapılması (üçlük qaydası)
6. Mütənasib bölməyə aid məsələ
7. Ədədin hissəsini tapmağa aid məsələ
8. Verilmiş hissəsinə görə ədədi tapmağa aid məsələ
9. Fərziyyə üsulu ilə həll olunan məsələ (məchulları bərabərləşdirməklə)
10. Metalların qarışığına aid məsələ
11. Mayelərin qarışığına aid məsələ
12. Ədədi ortanın tapılmasına aid məsələ

Bu siyahını davam etdirmək olardı, lakin ibtidai siniflərdə (dərsdə və sinifdənxaric məşğələlərdə) ilk səkkiz növ məsələlər həll edilə bilər. Bəzi hallarda ədədi ortanı tapmağa aid məsələlər də həll edilir. İbtidai siniflərin riyaziyyat kursuna müxtəlif kəmiyyətlər daxildir və bu kəmiyyətlərin hər birinə aid mürəkkəb (tip) məsələlər həll edilir.

Eyni bir kəmiyyətə aid müxtəlif tip məsələlər ola bilər. Məsələn, hərəkətə aid, vaxtın hesablanmasına aid, sahələrin hesablanmasına aid, birgə işə aid və s. Hərəkətə aid müxtəlif tip məsələlər ola bilər. Bu, o deməkdir ki, tip məsələləri "hərəkətə aid", "vaxtın hesablanmasına aid" kimi təsnif etmək olmaz.

Hər bir tip məsələ mürəkkəb məsələ olduğundan, mürəkkəb məsələnin həlli mərhələləri tip məsələlərə də aiddir. Lakin tip məsələlərin həllində analitik-sintetik metod daha çox tətbiq olunur. Nəzərdə tutulan tip məsələlərin həlli ibtidai məktəb şagirdləri üçün maraqlıdır. Belə məsələlərin həll edilməsi şagirdlərin məntiqi fəallığını yüksəldir. Hər bir tip məsələ tənlik qurmaqla asanlıqla həll olunur. Lakin onun hesab üsulu ilə həlli şagirdlər üçün nisbətən çətin olsa da, həllin başlanğıc nöqtəsi tapılan kimi, həll asanlaşır. Çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər hər tipə aid məsələni ayırd edə bilsinlər və həlli üsulunu yadda saxlasınlar. Bunun üçün məsələnin məzmunu əsasında onun hansı tipə aid olduğu aşkar edilməlidir.

Tip məsələlərin hesab üsulu ilə həll edilməsi şagirdlərin riyazi təfəkkürünün inkişafında böyük rol oynayırş Şifahi hesablamalarda natural ədədlərin xassələri necə rol oynayırsa, şagirdlərin ümumi riyazi hazırlığında tip məsələlərin həlli həmin rolu oynayır.

Bir çox tip məsələlər həlli üsuluna görə bir-birilə əlaqədardır. Ona görə onları elə ardıcıllıqla həll etmək lazımdır ki, sonrakı həll üsulu əvvəlki həll üsuluna əsaslansın. Məsələn, iki ədədin cəminə və nisbətinə görə məchulların tapılmasına aid məsələnin riyazi modeli x+y=a, x:y=b kimi ifadə olunur.

Mütənasib bölməyə aid məsələnin riyazi modeli x + y + z = c, x : y : z = a : b : k kimi ifadə olunur.Əslində birinci məsələ ikincinin xüsusi halıdır.

Hər bir tip məsələni həll etməzdən əvvəl, onun həllini asanlaşdıran hazırlıq məsələsindən istifadə olunmalıdır. Hazırlıq məsələsi nisbətən asan və şifahi həll olunmalıdır. Tip məsələlərin məzmunu həyatdan götürülməklə, şagirdlər üçün maraqlı olmalıdır. Məsələnin məzmununu mənimsədərkən əyanilikdən, illüstrasiyadan istifadə olunmalıdır.

Tip məsələlərin həllini axtararkən, şagirdlərə müqayisə aparmağı öyrətmək lazımdır. Çünki müqayisənin düzgün aparılması – məsələnin həlli yolunu aşkar etməyə kömək edir. Həlli üsullarına görə də tip məsələləri müqayisə etmək lazımdır. Tip məsələləri hesab üsulu ilə də həllini göstərmək lazımdır. Məsələn: "3-lük qaydasına aid məsələ". Məsələnin adı onun həll üsulunu yadda saxlamağa kömək edir. İndi tip məsələlərin həlli texnologiyasını şərh edək.

İki ədədin cəminə və fərqinə görə həmin ədədlərin tapılması.

Məsələ: "12 karandaşı iki şagird arasında böldülər. Bir şagirdə o birindən 2 karandaş çox çatdı. Hər şagirdə neçə karandaş çatdı?"

Məsələnin məzmununa əsasən müəyyən edirik ki, iki ədədin cəmi – 12, fərqi isə ikidir. Bu ədədləri tapmaq lazımdır. Bu məsələnin müxtəlif üsullarla həllini göstərək:

I üsul. $x + y = 12$
$x - y = 2$

Xətti tənliklər sistemini həll edib, x=7; y=5 alırıq. Bu üsul ibtidai məktəbdə tətbiq edilə bilməz.

II üsul. x+(x-2)=12. Bir məchullu xətti tənliyi həll edib x=7 alırıq.

x=7 (Işagird)

x-2=7-2 (II şagird) Bu üsul ibtidai məktəbdə tətbiq edilə bilər.

III üsul. Bu tipli məsələni hesab üsulu ilə həll etdikdə, çox vaxt səhvə yol verirlər: 12:2=6, sonra 6+2=8 alırlar.

Mühakimə belə aparılmalıdır: Şagirdlərdən birinə 2 karandaş çox çatarsa, həmin artığı ümumi saydan çıxmaq lazımdır.

1. Neçə karandaş iki şagird arasında bərabər paylandı? 12-2=10 (karandaş)
2. İkinci şagirdə neçə karandaş çatdı? 10:2=5 (karandaş)
3. Birinci şagirdə neçə karandaş çatdı? 5+2=7 (karandaş)

Bu tipdən olan məsələləri ehtiyat etmədən ibtidai məktəbdə həll etmək lazımdır və özü də hesab üsulu ilə.

Çox vaxt belə məsələlərin həllini əyaniləşdirmək və ya səhnələşdirmək lazımdır.

Dördüncü mütənasib kəmiyyəti tapmağa aid məsələ:

Şagirdlər induktiv yolla və praktik olaraq, düz və tərs mütənasib kəmiyyətlərlə tanış olurlar. Dördüncü mütənasib kəmiyyəti tapmaq – o deməkdir ki, məsələdə iki mütənasib kəmiyyət iştirak edir və bu kəmiyyətlərdən birinin iki qiyməti, o birinin isə bir qiyməti məlumdurş Dördüncü qiyməti tapmaq tələb olunur.

Məsələn: "1 qutu karandaş 20 manatdır. Bu cür 5 qutu karandaş almaq üçün nə qədər pul lazımdır?

Qısa yazılış:

1 q. kar. – 20 man

5 q. kar - ?

Həlli: 20×5=100 (man)

Dördüncü mütənasib kəmiyyəti tapmağa aid məsələlər məsələnin xarakterindən asılı olaraq 3 üsulla həll olunur:

1. Düzünə vahidə gətirmə üsulu ilə
2. Tərsinə vahidə gətirmə üsulu ilə
3. Nisbətlər üsulu ilə

İndi bu üsulların hər birrini qısaca xarakterizə edək.

Düzünə vahidə gətirmə üsulu

Əvvəlcə üçlük qaydasına aid sadə məsələ vermək lazımdır:

1 qələmin qiyməti 10 manatdır. Bu cür 4 qələm almaq üçün nə qədər pul vermək lazımdır?

Məsələnin təhlili aparılır:

- Məsələdə nə verilib? (1 qələmin qiyməti)
- Msaəsələdə nəyi tapmaq tələb olunur? (bu cür 4 qələmin birlikdə qiyməti)

Məsələnin həlli əyaniləşdirilir və şagirdlər bu nəticəyə gəlirlər ki, 4 qələmə verilən pul 1 qələmin qiymətindən 4 dəfə çox olar. Məsələnin həlli yazılır:

100 man×4 = 400 man və ya 100 ×4 = 400(man). Bu kimi hazırlıqdan sonra mürəkkəb üçlük qaydasına aid məsələ verilir: 6 kitab almaq üçün 60 manat verildi. Bu cür 4 kitab neçəyədir?

Bu məsələnin qısa məzmunu yazılır və analitik-sintetik üsulla təhlil edilir.

6 kit. – 60 man

4 kit. - ?

Məsələdə mütənasib kəmiyyətlər – kitabların sayı və onlara verilən pulun miqdarıdır. Kitabların sayı neçə dəfə artırsa, dəyər də o qədər dəfə artır. Dördüncü mütənasib kəmiyyət - 4 kitaba verilən pulun miqdarıdır. Məsələdə iki kəmiyyət: kitabların sayı və kitablara verilən pulun miqdarıdır.

Məsələni həll etmək üçün əvvəlcə 1 kitabın qiymətini tapmaq lazımdır, sonra isə 4 kitaba verilən pulun miqdarını tapmalıyıq. Məsələnin həlli aşağıdakı kimi yazılır:

1. Bir kitab neçəyədir? 60:6 =10 (man)
2. 4 kitab neçəyədir? 10×4 = 40 (man)

Məsələnin həlli ədədi düstur şəklində belə olacaq: (60:6) ×4

Göründüyü kimi, düzünə vahidə gətirmə üsulu ilə məsələnin həllində əvvəlcə bölmə əməli, sonra isə vurma əməli tətbiq edilir.

Tərsinə vahidə gətirmə üsulu

Bu üsulla məsələ həllini öyrətmək üçün əvvəlcə iki köməkçi məsələ həll etmək lazımdır. Bu məsələlərin həllindən sonra aşağıdakı kimi məsələ vermək olar:

69 litr süddən 3kq yağ alınır. 92 litr süddən neçə kq yağ alınar?

Qısa yazılış:

69 *l* süd – 3 kq yağ

92 *l* süd - ?

Məsələni analitik üsulla həll etdikdən sonra həlli planı tərtib edilir və həlli yerinə yetirilir:

1) 1kq yağ almaq üçün neçə *l* süd lazımdır? 69 *l* :3 = 23 *l*
2) 92 *l* süddən neçə kq yağ alınar? 92 : 23 = 4 (kq)

Məsələnin həllini ədədi düstur şəklində yazaq: 92: (69:3)

Göründüyü kimi, tərsinə vahidə gətirmə üsulu ilə həll olunan məsələlərdə iki dəfə bölmə əməli tətbiq olunur.

Nisbətlər üsulu

Nisbətlər üsulu da əvvəlki iki üsul kimi dördüncü mütənasib kəmiyyəti tapmağa aid məsələlər həllində tətbiq olunur. Lakin həmin məsələlər düzünə və tərsinə vahidə gətirmə üsulları ilə həll edilə bilmədikdə, nisbətlər üsulu tətbiq olunur. Belə ki, əvvəlki iki üsul tətbiq edildikdə, əməlin nəticəsi kəsr ədədlə ifadə olunur. Kəsr ədədlər və onlar üzərində əməllər ibtidai siniflərdə öyrədilmir.

Şagirdlərə aşağıdakı kimi məsələ vermək lazımdır: 6 m parçadan 4 uşaq paltarı tikildi. Bu cür 18 m parçadan neçə uşaq paltarı tikmək olar?

Qısa yazılış:

6 m – 4 u. p.

18 m - ?

1) 18 m parça 6 m parçadan neçə dəfə çoxdur? 18 :6 =3 (dəfə)
2) 18 m parçadan neçə uşaq paltarı tikmək olar? 4×3=12 (u.p)

Müqayisə: 18:6=3(dəfə) 12:4=3(dəfə)

Məsələnin həlli ədədi düstur şəklində belə yazılır: 4×(18:6)

Beləliklə, biz dördüncü mütənasib kəmiyyəti tapmağa aid məsələlər həllinin 3 üsulunu göstərdik.

Nümunə.

Mağazadan alınan 6 kq üzüm üçün 12 manat pul xərcləndi. Bu cür 4 kq üzüm üçün nə qədər pul lazım olar?

Həlli:

1) 1kq üzümün qiyməti neçə manatdır?

12:6=2(manat)

2) Bu cür 4kq üzüm almaq üçün nə qədər pul xərclənər?

2×4=8(manat)

Cavab: 8manat

Nəticə

İbtidai sinfdə tip məsələlərin həlli I sinfdən sadə formada öyrədilməyə başlayır və mürəkkəbləşir. Tip məsələlər mürəkkəb olduğu üçün və hər tipin öz həlli üsulu, düsturu olduğu üçün şagirdlər bu məsələləri öyrəndikdə bir qədər çətinlik çəkirlər. Bu zaman müəllimin üzərinə böyük yük düşür. İlk növbədə sadə məsələləri uşaqlara anlatmaq və nümunələr yerinə yetirmək daha uyğundur. Tip məsələlərdə hər tipə aid bir neçə məsələ işlədib, daha sonra eyni tipdə ev tapşırığı verməklə, həm şagirdlərin praktik iş görmə qabiliyyəti inkişaf edir, həm də eyni tip məsələdən təkrar etmək dərsi mənimsəməyə kömək edir. Yeni dərs keçiriləndə də əvvəlkinə əsaslanmaq və mütəmmadi təkrar etmək şagirdlərin dərsi daha yaxşı mənimsəməsinə səbəb olur. Bu zaman müəllim daha çox səbrli və təmkinli olmalıdır. Dərsi anlaya bilməyən şagirdə müxtəlif yollardan istifadə edərək dərsi yenidən anlatmalı və şagirdin dərsi tam mənimsəməsinə əmin olmalıdır. Unutmayaq ki, ibtidai sinif təməldir və biz bu təməli düzgün qoymalıyıq.

Ədəbiyyat

1. http://anl.az/el/Kitab/2018/10/cd/Ar2018-1405.pdf
2. Abbasov N.R., "Riyaziyyat-4"dərsliyinə aid metodik göstərişlər, Bakı , 2006.
3. Həmidov S.S., Riyaziyyatın tədrisi metodikası (I-IV siniflər), Bakı, ADNA, 2008
4. Həmidov S.S., Məktəbin ibtidai siniflərində riyaziyyatın tədrisi metodikası, Bakı, ADNA, 2008
5. Həmidov S.S., Məktəbin ibtidai siniflərində məsələ həllinin təlimi metodikası, Bakı, 2003
6. Həmidov S.S., Məktəbin ibtidai siniflərində məsələ həlli təliminin nəzəri və metodiki problemləri, Bakı, ADNA, 2008
7. Kazımov N.S., Həmidov S.S., Ruyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı,1994.

Rəyçi: dos.Ş.Ağakişiyeva

Göndərilib: 30.07.2020 Qəbul edilib: 02.08.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/56/93-95

Sevinc Mais qızı Nurullayeva
Bakı Slavyan universiteti
Sevinc.nurullayeva.26@gmail.com

AZƏRBAYCANDA İBTİDAİ TƏHSİL SƏVİYYƏSİNDƏ UŞAQLARIN OXU VƏ YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAFI

Xülasə

İnsan oxuma və yazma bacarıqları ilə ətraf aləmi qavrayır; danışma və yazma bacarıqları ilə duyğularını, xəyallarını və təəssüratlarını qarşısındakılara çatdırır. Başqa sözlə desək, dinləmə və oxuma anlama bacarığıdır, danışma və yazma anlatma bacarığıdır. Buna görə də, ibtidai sinif şagirdlərində oxuma, yazma bacarıqlarının inkişafı çox vacibdir. Bu bacarıqlar arasındakı əlaqə yaxşı başa düşülməlidir və bu bacarıqlara təhsil və təlimdə diqqət yetirilməlidir.

Açar sözlər: *İbtidai təhsil, tədqiqatlar, oxuma, yazma, oxu və yazı arasında əlaqə*

Development of children's reading and writing skills at level of primary education in Azerbaijan

Summary

Human beings perceive of the outside world by listening and reading skills; he also conveys his emotions, thoughts, dreams and impressions to his opponents with his speaking and writing skills. In other words, listening and reading comprehension, speaking and writing is the ability to explain. For this, developing reading, writing skills in primary school children is important. The relationship between this skills should be well understood and attention should be paid to these skills in education and training.

Key words: *Primary education, researches, reading, writing, relationship of reading and writing*

Giriş

Uşaqların oxuma və yazma bacarıqlarını vaxtında öyrənməsi çox vacibdir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, vaxtından gec oxumağı və yazmağı öyrənən uşaqlar gələcəkdə təhsildə bir çox problemlərlə qarşılaşırlar. Təhsilin ilk pilləsi olan ibtidai təhsildə oxumağı və yazmağı heç öyrənə bilməyən və ya zəif öyrənən şagirdlər üçün təhsilin növbəti pilləsi uğursuz keçir. Buna görə də, Ana dili fənni insanın həyatında böyük rol oynayır. Bu fənni öyrənmək insanın özünü, ətraf aləmini, dünyasını öyrənməsi deməkdir. (Nabat Cəfərova. "İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili fənninin tədrisi" I hissə Bakı- 2016. Səh.77) Lakin şagirdlər bu fənni birdən-birə öyrənmirlər. Ana dili məzmun xətlərinə bölünür. Ana dili fənninin məzmun xətləri təhsilin bütün pillələri üzrə aşağıdakı kimi təyin edilmişdir:

1) Dinləmə və anlama.
2) Oxu.
3) Yazı.
4) Dil qaydaları. (Nabat Cəfərova. "İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili fənninin tədrisi" I hissə Bakı- 2016. səh.90)

Bu bacarıqların hər biri uşaqlar üçün təkcə Ana dili fənnində deyil, Riyaziyyat, Həyat bilgisi, İngilis dili və bunlar kimi bütün fənlərdə onların uğur qazanmağında böyük rol oynayır. Oxu və yazı ana dilinin 2 əsas məzmun xətti olub bir-biri ilə sıx bağlıdır. İnsanların gündəlik həyatlarında istifadə etdikləri sözləri, ifadələri simvollara və işarələrə çevirməsi ilə adlandırması oxuma və yazma bacarıqlarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Başqa insanları aydın şəkildə anlaya bilməyin, özünü dəqiq, doğru və gözəl ifadə etməyin, ətraf aləm haqqında məlumat almağın, cəmiyyətdə fikir bildirməyin və ya fikirlərə rəy bildirməyin yolu oxu və yazı bacarıqlarına mükəmməl yiyələnməkdən keçir. Düzgün və sürətli oxuyan, anlayan və fikir bildirən, özünü şifahi və yazılı olaraq doğru ifadə edə bilən şagirdin təhsilində və həyatında uğur qazanacağı mütləqdir. Belə şagirdlərə həyatımızın hər sahəsində ehtiyac vardır. Uşaqların oxu və yazı bacarıqlarına yiyələnməsində sözlərin səslərdən yarandığını anlaya bilmələri çox vacibdir. Səsləri anlamaq və fərqləndirə bilmək erkən oxu və yazı bacarıqlarına yiyənməkdə əsas rol oynayır. Uşaqlar hərflərin mənasını anladıqdan sonra səslərin mənasını başa düşürlər. Əgər bir uşaq səs və hərf arasındakı fərqi anlaya bilmirsə, o ya oxuya bilməyəcək, ya oxuduğunu anlamaqda çətinlik çəkəcək, ya da heç anlaya bilməyəcəkdir. Oxu və yazı mərhələləri biri-biri ilə sıx bağlıdır. Birini öyrənmək digərini öyrənməkdə böyük rol oynayır.

İbtidai siniflərdə oxuma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi

Oxu zehnimizdə yeni düşüncələr yaradır, köhnə düşüncələri canlandırır və köhnə düşüncələri yeni düşüncələrlə birləşdirir. Yaxşı oxumaq üçün şagird əvvəlcə hər sözün mənasını anlamalıdır. Yəni, oxuduğu

sözü başa düşməlidir. Çünki, həmin oxunulan söz mənası ilə birlikdə uşağın hafizəsində və göz yaddaşında uzun müddət qalır. Başqa mətnlərdə həmin sözlə rastlaşdıqda sürətli şəkildə oxuyub keçir. Bu, sözü tanımaqdır. Bunu belə izah etmək olar: insan tanımadığı insana necə münasibət göstərəcəyini bilmir lakin tanıdığı insana necə davranacağını çox yaxşı bilir. Lakin oxumaq tanımaqla və anlamaqla kifayətlənmir. Yaxşı oxumaq üçün axıcı oxumaq da vacibdir. Axıcı oxu isə durğu işarələrini şifahi nitqdə düzgün ifadə edə bilməkdir. Yəni, axıcı oxu nöqtə və vergülə uyğun fasilə vermək, sual işarəsi ilə sual bildirmək, nida ilə həyəcanını ifadə edə bilmək və.s deməkdir. Uşaqların oxusunda ən çox rastlanan səhvlər və səbəbləri isə bunlardır:

- **Hərf səhvləri:** əsasən 1-ci sinif şagirdlərində hərf səhvlərinə rast gəlinir. Uşaqlar "b" hərfini "d" kimi, "p" hərfini "q" kimi oxuyur. Ya da "ay" yerinə "ya" oxuyurlar. Bu səhvlər oxumağı və yazmağı yeni öyrənən uşaqlarda baş verir. Bir müddət sonra yox olur. Bunu aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı metoddan istifadə edilir. Bu metodla hərflər uşağa oxutdurulur.

p b q d b q
o q b p q d
p o q b d b
q d o q b p

- **Sözü ötürmə:** oxu zamanı sözlərin bir hissəsini və söz birləşmələrini oxumadan keçməkdir. Ötürmə səhvi diqqətsizliklə əlaqədardır. Bu səhvi aradan qaldırmaq üçün uşaqların mətni barmağı ilə izləyərək oxuması faydalıdır.
- **Sözü təkrarlama:** bunun əsas səbəbi söz ehtiyatının az olmağıdır. Təkrarlama şagirdlərin oxuma geriliyinə səbəb olan böyük səhvlərdəndir. Çünki uşaqlar mətndə sözləri çox təkrarladıqda sözü yenidən oxumalı olurlar. Mətnin sonunda uşaq yorulur və mətnin əvvəlində oxuduğu sözlər yadından çıxır. Bu səhvi aradan qaldırmaq üçün sözləri işarələməkdən istifadə olunur.
- **Əlavə etmə:** bu problem də təkrarlama kimi diqqətlə əlaqədardır. Təkrarlama kimi əlavə etmə səhvi də mətnin sonunda şagirdin yorulmağına və mətnin əvvəlindəki sözləri unutmağına səbəb olur. (Oxu təlimi müəllimlər üçün vəsait. Səh.45)

Uşaqların oxuma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif strategiyalardan istifadə olunur. Bu strategiyalardan ən əsasları təkrar oxuma, exo oxuma, ahənglə oxuma, cüt oxumadır.

Təkrar oxuma: bir mətni səlis oxuyanadək təkrar-təkrar oxumaqdır.

Exo oxuma: "exo" sözü "əks-səda" deməkdir. Müəllim mətndə bir cümlə oxuyur və arxasıyca şagird həmin cümləni yenidən oxuyur.

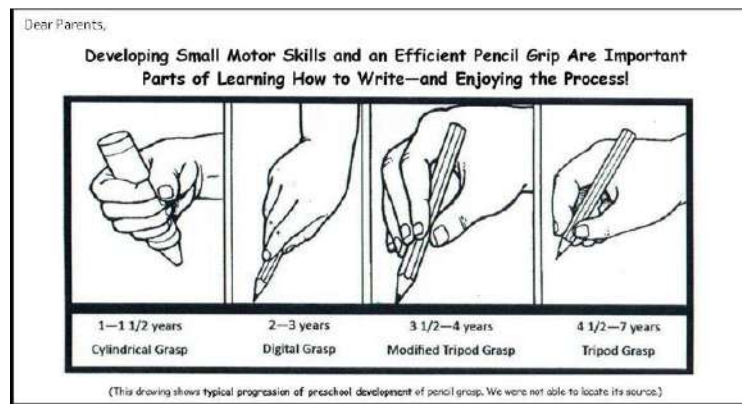
Ahənglə oxuma: müəllim və şagird mətni bir yerdə oxuyurlar.

Cüt oxuma: bu oxumada şagirdin biri zəif oxuyucudursa ona kömək edən yoldaşı mütləq yaxşı oxuyucu olmalıdır. Əvvəlcə kitab seçilir, sonra cüt şagirdlər oxumağa başlayırlar. Əgər zəif oxuyan şagird çətinlik çəkərsə, yoldaşı bu çətinliyi aradan qaldırmağa kömək etməlidir.

(http://ozgulogrenme.akademikadim.com/2018/01/16/okuma-becerisinin-gelistirilmesi/)

İbtidai siniflərdə yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi

Uşaqlarda ilkin yazı bacarıqlarının yaranmasında onların yazı haqqında təsəvvürləri mühüm rol oynayır. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, uşaqlarda yazı haqqında ilkin təsəvvürlər 3 yaşından etibarən başlayır. "Uşaqlar 3 yaşından etibarən ətrafındakı yazıları tanıya bilirlər." (Wortham, 2005) Yazı bacarığı əsas bacarıqlardan biri olub uşaqlara məktəbə getdikləri ilk gündən öyrədilir. Bunun üçün uşaqlar əvvəlcə qələm tutmağı düzgün bilməlidirlər. Psixoloqlar uşaqların qələm tutma bacarıqlarının müxtəlif yaş dövrlərinə bölmüşdür. (https://nellieedge.com/)

Yazı bacarıqlarına yiyələnməkdə əlifba təlimi dövrünü uğurla başa vurmaq çox vacibdir. Əlifba təlimi dövründə uşaq yazıların işarələrdən meydana gəldiyini, işarələrin isə hərf və hərf qruplarında birləşdiyini anlayır, sözlərin hərf və hecalardan meydana gəldiyini başa düşür. Bu dövrdə uşaqların hərfləri tanımağı çox vacibdir.

Bütün dərslərə və çalışmalara baxmayaraq, bəzi uşaqlarda yazı çətinliyi qalır. Nə üçün bəzi uşaqların yazıları zəif olur? Bu sualın cavabı kimi aşağıdakıları göstərmək olar.

- **Qələmi düzgün tuta bilməmək:** buna görə də, müəllim şagirdlərə barmaqlarını məşq etdirmək üçün müxtəlif hərəkətlər etdirməlidir. Bundan başqa şagirdlərin çoxu qələmi sağ əlində tutub yazsa da, bəziləri isə sol əli ilə tuturlar. Sağ beyin yarımkürələrini çox istifadə edənlər hərəkətləri sağ əlləriylə etməyə öyrəşirlər, amma sol beyin yarımkürələrini daha çox istifadə edənlər hərəkətləri sol əli ilə görməyə öyrəşirlər. Bəzi valideynlər sol əli ilə yazan uşaqları sağ əli ilə yazmağa məcbur edirlər. Bu isə düzgün deyildir. Nəticədə, uşağın yazmağında çətinlik yaranır.
- **Uzun müddət yaza yazmamaq.**
- **Kağıza öyrəşə bilməmək.**
- **Düzgün oturmamaq:** uşağın oturduğu masa onun boyuna uyğun olmalıdır. Əgər masa uşağın boyuna görə böyükdürsə və hündürdürsə, uşaqların qolları tez yorulur. Əgər masa uşağın boyuna görə balaca olarsa, boyun və bel əzələləri yorulur. Nəticədə, yaxşı yazı yaza bilmirlər.
- **Fərqli ölçülərdə yazılan hərflər.**
- **Əskik yazılmış hərflər, ötürülən sözlər:** Bu problemə ibtidai siniflərdə bir çox uşaqlarda rast gəlinir. Buna görə də, göz əzələlərinin məşq etdirilməsi üçün tapşırıqlar, fəaliyyətlər, oyunlar və yarışlar təşkil etmək lazımdır. (http://www.dunyaozelegitim.com/yazi-yazma-becerisi)

Yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində yerinə yetirilməli bəzi tələblər vardır. Yazının rabitəli olması yazıda əsas şərtlərdəndir. Rabitəli yazıda hərflərin sağa meyilliliyinə fikir verilməlidir. Hərflər eyni ölçüdə yazılmalı və uyğun olaraq bir-birinə düzgün birləşdirilməlidir. Hərflər sətir üzərində düzgün yerləşdirilməli və xüsusi xətdən kənara çıxmamalıdır. Yazı yazarkən yazı sürətli yazılmalıdır. Uzun vaxt ərzində ləng yazılan yazı uşaqların yaddaşında qalmır. Sürətli yazı yazmağı öyrənən şagird gələcəkdə fikirlərini yazıyla daha yaxşı ifadə edə biləcək. Yazı rabitəli və sürətli olduğu kimi aydın və səliqəli olmalıdır. Hərflər çox böyük və çox kiçik yazılmamalıdır. Orta ölçüdə və aydın yazılmalıdır. Yazıda qaralamalara yol verilməməlidir. Bu problem təkcə ibtidai sinif şagirdlərində deyil, orta sinif şagirdlərində də çox rast gəlinir. Yazı aydın və səliqəli olmadıqda oxuna bilmir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, yazı yazma problemləri nəinki ibtidai təhsildə, hətta orta və tam təhsildə də vardır. Gözəl, səliqəli yazmaq hər bir məktəblinin yiyələnməli olduğu əsas bacarıqlardan biridir.

Ədəbiyyat

1. Nabat Cəfərova. "İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası I hissə ". Bakı – 2016
2. Oxu təlimi müəllimlər üçün vəsait pdf
3. http://ozgulogrenme.akademikadim.com/2018/01/16/okuma-becerisinin-gelistirilmesi/
4. "Wortham" journal. 2005
5. https://nellieedge.com/
6. Bonnie Burns. "How to teach balanced reading & writing". California – 2006
7. http://www.dunyaozelegitim.com/yazi-yazma-becerisi

Rəyçi: dos. Ş.Ağakişiyeva

Göndərilib: 30.07.2020 Qəbul edilib: 03.08.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/56/96-99

Ruqayyə Sərdar qızı Babayeva
Bakı Slavyan Universiteti
Babaeffarugayya@gmail.com

İBTİDAİ SİNFDƏ ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Tələffüz dedikdə, dilimizin ümumi normalarına uyğun danışmaq nəzərdə tutulur. Ədəbi ayrı-ayrı sözlərin, hətta nitq səslərinin tələffüzü qaydalarına əməl olunmasını tələb edir. Bu qaydaların məcmusu orfoepik normalar adlanır. Orfoqrafiya ədəbi dilimizin yazılı qolunu normallaşdırır. Dilimizdə sözlərin bir qisminin tələffüzü ilə yazılışı eynidir: məsələn, ana, səhər, nar və s. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları I sinifdən etibarən praktik şəkildə öyrədilməlidir. Orfoqrafiq çalışmalar xarakterinə görə müxtəlif olur. N.S.Rojdestvenski onun üç qrupunu göstərir: 1) şagirdlərin dərketmə xarakterinə görə; 2) yerinə yetirilərkən iştirak edən analizatorların xarakterinə görə; 3) dərsin məqsədinə görə. Orfoqrafik qaydanın bu yolla formalaşması onun avtomatlaşmasına səbəb olur.

Açar sözlər: *tələffüz, norma, fərq, nitq, praktika, müəyyənləşdirmək*

Organization of work on literary pronunciation in primary school

Summary

Pronunciation means speaking in accordance with the general norms of our language. Literature requires adherence to the rules of pronunciation of individual words, even speech sounds. The set of these rules is called orthoepic norms. Spelling normalizes the written branch of our literary language. In our language, the pronunciation of some words is the same: for example, mother, morning, pomegranate, and so on. The basics of Azerbaijani orthoepy should be taught in practice from the first grade. Spelling exercises vary in nature. N.S. Rozhdestvensky shows its three groups: 1) due to the perceptual nature of students; 2) due to the nature of the analyzers involved in the implementation; 3) according to the purpose of the lesson. The formation of the spelling rule in this way leads to its automation.

Key words: *Pronunciation, norm, difference, speech, practice, identify*

Giriş

Ədəbi dilin saflığı onun tələffüz normalarına necə əməl olunmasından da çox asılıdır. Fikrin dinləyiciyə dəqiq çatdırılması, həmçinin eşidilənlərin aydın başa düşülməsi çox vaxt tələffüzün aydınlığı ilə bağlı olur. Geniş mənada tələffüz dedikdə, dilimizin ümumi normalarına uyğun danışmaq nəzərdə tutulur. Bu mənada tələffüz həm ədəbi tələffüzü, dialekt tələffüzünü, məhəlli tələffüzü, həm də adi danışıq tələffüzünü əhatə edir. Bu termin konkretləşdirilmiş, dar mənada " ədəbi tələffüz" şəklində işlənir. Ədəbi tələffüz ədəbi dilin normalarını gözləməklə danışmağı, ayrı-ayrı sözlərin, hətta nitq səslərinin tələffüzü qaydalarına əməl olunmasını tələb edir. Bu qaydaların məcmusu orfoepik normalar adlanır. Orfoepiya ədəbi dilin şifahi qolunu ümumi normalar əsasında formalaşdıran, yəni sövti cəhətdən ümumiləşdirici normaları təzahür etdirən tələffüz qayda – qanunlarının sistemli məcmusudur.

Əlifba təlimi dövründən tədricən şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, nitqdə olan bütün səsləri yazıda eynilə vermək mümkün deyil, çünki bəzən dilimizdəki səslərlə hərflər uyğun gəlmir. Bu səbəbdən də sözləri həmişə yazıldığı kimi tələffüz etmək və tələffüz edildiyi kimi yazmaq olmaz. Sözlərin bir cür tələffüz olunub, başqa cür yazılması heç də orfoqrafiya ilə orfoepiya arasında köklü fərq olduğunu göstərmir. Əksinə, orfoqrafiya və orfoepiya ədəbi dilin bir-biri ilə sıx bağlı olan iki cəhətidir. Orfoepiya və orfoqrafiyanın vəzifəsi nitqin bütün fərqli xüsusiyyətlərini rədd edərək dili daha geniş ünsiyyət vasitəsinə çevirməkdən ibarətdir.

Orfoqrafiya ədəbi dilimizin yazılı qolunu normallaşdırır. Dövlət tərəfindən təsdiq olunmuş, ölçülüb-biçilmiş bu vahid normalar cəmiyyətin bütün üzvləri üçün məcburi hesab olunur. Bu ümumicbari qaydalara riayət edilmədikdə insanlar arasında yazılı ünsiyyət çətinləşir, savadlılıq təmin olunmur. Orfoqrafiya yazılı nitq üçün nədirsə, orfoepiya da şifahi nitq üçün eyni əhəmiyyət kəsb edir. Tələffüz qaydalarının məcmusu olan orfoepiya dilimizin şifahi qolunu şifahi nitqi normalaşdırır. Adətən, şifahi nitqi eşidərkən diqqətimizi onun səs cəhətinə, sözlərin fonetik tərkibinə yönəltmir, bütövlükdə mənanı qavramağa çalışırıq. Rəsmi yığıncaqlarda, radio və televiziya verilişlərində çıxış edənlərin orfoepik normaları gözləməmələri üzündən tələffüzdəki nöqsanlar istər- istəməz diqqətimizi yayındırır, onların tələffüzü xoşagəlməz təsir bağışlayır, bəzən hətta anlaşılmır.

Qarşıya belə bir sual çıxır: " Yazıldığı kimi danışmaq olmazmı?" Belələri orfoqrafiya ilə orfoepiya arasında sərhədi silməklə işi "asanlaşdırmağa" çalışırlar. Yazıldığı kimi oxumaq, danışmaq, başqa sözlə, "orfoqrafik tələffüz", " kitab tələffüzü" tərəfdarları bu zaman tələffüzün nə qədər süni, ağır, gülünc şəkil alacağını nəzərdən qaçırırlar. Bəziləri isə əksinə, tələffüz olunduğu kimi yazmağı, orfoqrafiyanı tələffüzə tabe etməyi məsləhət görürlər. Belələri isə unudurlar ki, yazıda tələffüz əsas götürülərsə, hər kəs yaşadığı dil mühitində alışdığı tələffüzə, dialekt tələffüzünə müvafiq yazar. Beləliklə də, tam dərəbəylik yaranar, savadsızlıq hökm sürər.

Dilimizdə sözlərin bir qisminin tələffüzü ilə yazılışı eynidir: məsələn, ana, səhər, nar və s. Digər qisminin tələffüzü isə yazılışından fərqlənir: məsələn, qəhraman, xoşbaxt, ambar şəklində tələffüz olunan sözlər qəhrəman, xoşbəxt, anbar şəklində yazılır. Şagirdlər belə sözləri tələffüzünə əsasən yazdıqda çoxlu səhvlərə yol verirlər. Bütün bunları nəzərə alaraq ana dili dərslərində Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları I sinifdən etibarən praktik şəkildə öyrədilməli, digər dərslərdə, sinifdənxaric tədbirlərdə şagirdlərin tələffüzünə ciddi nəzarət edilməlidir.

Dilimizin orfoepik normaları çox və rəngarəngdir. Onlardan ibtidai siniflərin hər biri üçün müvafiq olanlarını seçməyi bacarmaq lazımdır. Əvvəlcə şifahi nitqimizdə çox işlənən və tələffüzü nisbətən asan sözlərdən başlanmalı, sonrakı siniflərdə əvvəllər öyrənilənlər təkrarlanmalıdır.

Şagirdlərdə qrammatik anlayışların formalaşdırılması.

Qrammatik hadisələr, anlayışlar, canlı dil üzərində müşahidələrdən doğur, insan təfəkkürü bu mücərrəd anlayışları sistemləşdirir, cilalayır, qayda və təriflər yaradır, nitqi düzgün qurmaq məqsədilə tətbiq edir, çünki təcrübə həqiqətin meyarıdır.Yalnız təcrübədə sınaqdan keçirilərkən özünü doğruldan qrammatik anlayış həqiqət olur.

Tədris prosesində şagirdlərin aldıqları biliklər qavrayış və təsəvvürlər çərçivəsində qalmamalı, onların ümumiləşdirilməsi əsasında anlayışlara çevrilməlidir.Əyanilikdən məhrum anlayışların maddi qabığı sözdür.

Hələ savad təliminə yiyələnməmiş şagirdlər sözün səslərdən əmələ gəldiyini və yazıda hərflərlə ifadə olunduğunu bilsələr də, onu öz maddi əsasından, aid olduğu əşyadan ayrılıqda təsəvvür edə bilmirlər.Onlar çox vaxt bu və ya digər sözü onun arxasında duran əşya ilə bərabərləşdirir, onu eyni şey hesab edirlər.Alma sözü, uşağın qarşısında qoyulmuş və həmin sözlə ifadə olunan meyvə (alma) ilə o qədər qırılmaz əlaqədədir ki, onları fikrən bir-birindən ayırmaq üçün təfəkkür yüksək səviyyəyə qalxmalıdır.

Bu dövrdə uşağın gündəlik nitq praktikasının sözün məna cəhəti (leksik cəhət) həlledici rol oynadığından şagird diqqətini məzmunun düzgün verilməsinə yönəldir, lakin diqqəti sözün qrammatik cəhətinə də yönəltmək zəruridir.Şagird II sinifdən başa düşməlidir ki, məsələn, alma sözü yalnız meyvə deyil, həm də qrammatik məna daşıyır (isimdir, cümlədə mübtədadır və s).Müəllim almanı göstərib, şagirdləri başa salır ki, bu əşyadır.Onun adı alma sözüdür.Almanı biz görürük, onu əlimizə alırıq, başqa yerə qoyuruq, iyləyirik, yeyirik.Alma sözü isə səslərdən ibarətdir.Biz onu deyirik, eşidirik, oxuyuruq və ya müvafiq hərflərlə yazırıq.Mən alma sözünü deyəndə sizin yadınıza alma düşür.

Sözlə əşya arasındakı fərqi daha aydın başa salmaq üçün müəllim cürbəcür almalar göstərir və onların hamısını bir sözlə adlandırmağın mümkün olduğunu göstərir.Tədricən şagirdlər hər bir sözün üzərində xüsusi müşahidə aparır, onları mücərrədləşdirməyə başlayır, öyrənirlər.

Şagirdlərin isim, sifət, fel haqqında anlayışlara yiyələnmələri üçün sözlərin qrammatik mənalarının fərqləndirilməsi və sualların verilməsi üzrə məşqlər təşkil edilməlidir.Bu zaman şagirdlər tədricən sözün digər mühüm xassələri ilə də tanış olurlar.Şagirdlər müxtəlif sözləri müqayisə etməklə öyrənirlər ki, onların bir qismi əşyanı, ikinci qismi əşyaların necəliyini (keyfiyyət və əlamətini), üçüncü qismi əşyaların hərəkətini bildirir.

"Nitq hissələri" anlayışı bir neçə il ərzində tədricən mənimsənilir. Şagirdlər əşya, keyfiyyət, əlamət, hərəkət anlayışlarını daha aydın dərk edirlər.

Qrammatik hadisələr arasında əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi və qrammatik anlayışların formalaşdırılmasında müqayisə priyomu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İsmin hallanması felin zamana və şəxsə görə dəyişməsi tutuşdurularkən yaranan sözlərarası assosiasiya dərketməni asanlaşdırır.

Tərifin aydın başa düşülməsi onun nitq praktikasında şüurlu tətbiqini təmin edir.Qrammatik anlayışların mənimsənilməsi də məhz şagirdlərin onu ayrı-ayrı hallara aid etmələri, orjinal misallar tapmaları, onların düzgünlüyünü sübut etmələri, gündəlik nitqdə işlətmələri ilə tətbiq olunur.

Orfoqrafiq çalışmaların ümumi xarakteri. Şagirdlər hər bir qaydanı yazı prosesindəki rast gəldikləri müxtəlif hallara tətbiq etməyi bacarmalıdır. Əvvəllər qaydaya aid sözləri müəllim seçir, şagirdlər isə o sözə nə üçün həmin qaydanı tətbiq etmənin mümkünlüyünü aydınlaşdırırlar.Sonralar şagirdlərin özləri qaydanı deyir və cümlədən ona uyğun halları tapır, eynicinsli, bənzər hallarla müqayisə edir, qaydanı dəqiqləşdirir,

ümumiləşdirmə aparırlar. Beləliklə, şagirdlər qaydanı tez və dəqiq tətbiq etməyi öyrənirlər. Orfoqrafik qaydanın bu yolla formalaşması onun avtomatlaşmasına səbəb olur.

Orfoqrafiq çalışmalar xarakterinə görə müxtəlif olur. N.S.Rojdestvenski onun üç qrupunu göstərir: 1) şagirdlərin dərketmə xarakterinə görə; 2) yerinə yetirilərkən iştirak edən analizatorların xarakterinə görə; 3) dərsin məqsədinə görə.

Şagirdlərin dərketmə fəaliyyətinin xarakterinə görə çalışmalar üç qrupa ayrılır: analitik, sintetik, analitik-sintetik (təhlil-tərkib).

a) Analitik çalışmalar. Analitik çalışmalar dedikdə, ofroqrafiyanın asan və möhkəm mənimsənilməsi üçün qrammatik-orfoqrafiq təhlilə geniş yer verilən çalışmalar nəzərdə tutulur. Orfoqrafiq təhlil, üzündənköçürmə və seçmə imla (şagird lazımi orfoqramlı sözləri seçib yazır), xəbərdarlıqlı və izahlı imlalar belə çalışmalardır.

b) Sintetik (tərkibi) çalışmalar. Yoxlama və sərbəst üzündən köçürmə, suallara cavab, yaradıcı və yoxlama imla, ifadə və inşalar belə çalışmalardır. Tərkibi çalışmalarınköməyi ilə şagirdlər əvvəllər öyrəndikləri qaydalar üzrə məşq aparır, həmin qaydaları bir mövzu ətrafında birləşdirirlər.

c) Təhlil-tərkib çalışmaları. Sübut etməklə müşayiət olunan qrammatik-orfoqrafiq təhlil, qrammatik-orfoqrafiq tapşırıqlı cümlə tərkibi, üzündənköçürmə, imla, ifadə və inşa yazıb lazımi orfoqramın altından xətt çəkmək, əşya şəkillərinin altında adlarını yazmaq, mətndə buraxılmış sözləri, sözlərdə buraxılmış hərfləri yerinə qoymaq, tutuşdurma və təsnifdən istifadə etmək və s. belə çalışmalardır.

Həm təhlil, həm də tərkibin elementlərini birləşdirən belə çalışmalar əlverişlidir. Üzündənköçürmə və ya imla yazıldıqdan sonra lazımi orfoqramların altından xətt çəkilirsə, şagirdlərə əvvəlcə tərkib, sonra isə təhlil əməliyyatını yerinə yetirmiş olurlar.

Yerinə yetirilərkən iştirak edən analizatorların xarakterinə görə çalışmaları dörd qrupa ayırmaq olar:

a) görmə qavrayışına əsaslanan çalışmalar (üzündənköçürmə, qismən görmə imla və s.);

b) eşitmə qavrayışına əsaslanan çalışmalar (şifahi orfoqrafiq çalışmalar, imlalar);

c) kinestetik qavrayışa əsaslanan çalışmalar (sözlərin hecalara ayrılması, yazılacaq sözlərin şagirdlər tərəfindən alçaqdan yazıldığı kimi, hecalarla deyilməsi);

ç) müxtəlif təsəvvürlərə əsaslanan çalışmalar (sərbəst yaradıcı imla, suallara cavab, orfoqrafiq tapşırıqlar, ifadə və inşalar və s.);

Dərsin məqsədlərindən asılı olaraq orfoqrafiq çalışmaların aşağıdakı növləri var:

a) sorğu prosesində istifadə olunan çalışmalar; şagirdlər əvvəlcədən təhlil olunmuş cümləni yazı taxtasına və ya dəftərə yazır, sonra bu və ya digər orfoqramın nə üçün belə yazıldığını izah edirlər.Bu, keçilmiş materialın möhkəmlənməsini təmin edir.

b) çalışmaların bir qismi yeni materialın mənimsənilməsinə xidmət edir.Yeni materialın izahı prosesində yazı taxtasında və ya dəftərdə keçilən qrammatik-orfoqrafik qaydaya aid misallar yazılır.Sonra onlara əsasən nəticə çıxarılır, qayda formalaşır.Şagirdlər həmin sözləri cümlədə işlədirlər

c) elə çalışmalar da var ki, ev tapşırıqları ilə əlaqədardır. Ev tapşırıqlarını dərslikdəki bu və ya digər çalışmanın yerinə yetirilməsi ilə məhdudlaşdırmadan yaradıcı işlərlə əlaqələndirmək lazımdır.

Nəticə

Orfoepiya və orfoqrafiya anlayışlarının mənimsənilməsi çətin prosesdir. Kiçik yaşlı uşaqlardan əksəriyyəti sözün yazılış qaydası ilə deyiliş qaydasını ayırd etməkdə çətinlik çəkir. Bəzi şagirdlər isə sözləri dediyi kimi tələffüz edir. Hər dərs keçdikcə yeni sözlərin, tələffüzü çətin olan sözlərin müəllim tərəfindən təkrarlanması şagirdlərdə düzgün tələffüz qaydalarının formalaşmasına səbəb olur. Eyni zamanda üzündən dəfələrlə oxu nəticəsində də şagird sözü doğru tələffüz etməyə başlayır. I və II siniflərdə bu cür çətinliklərin olması normaldır. Lakin sonradan şagird artıq sözün necə tələffüz olunduğunu və yazıldığını müəyyən etməlidir. Ev tapşırığında səhvlərin tapılması, imla, inşa, ifadə yazı zamanı şagirdin etdiyi səhvlərin aşkara çıxarılması daha vacib məqamlardan biridir. Çünki şagird bu səhvləri görür və göz yaddaşına yazır, eyni zamanda müəllim nədə səhv etdiyini deyib, düzgün formanı ona başa saldıqda artıq sözün tələffüz qaydasının necə olduğunu mənimsəyir və daha sonra bu cür səhvləri etməməyə çalışır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. İbtidai məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisinin metodikası. Bakı: Maarif, 1962, 165 s.
2. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1968, 262 s.
3. Abdullayev N.Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı: Maarif, 1986, 162 s.
4. Balıyev H.B. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: 3№li Sənaye Liseyi, 1997,102s.
5. Balıyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2003, 426 s.

6. Həsənov M.,Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 404 s.
7. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Nasir, 2003, 520 s.
8. Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2003, 408 s.

Rəyçi: dos.D.Hümbətova

Göndərilib: 30.07.2020 Qəbul edilib: 02.08.2020

JURNALIN İÇİNDƏKİLƏR:

TARİX   HISTORY

FİLOLOGİYA   PHILOLOGY

HÜQUQ   THE LAW

PSİXOLOGİYA   PSYCHOLOGY

PEDAQOGİKA   PEDAGOGY

"ELMİ İŞ"

humanitar və ictimai elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal

Jurnalda aşağıdakı sahələr üzrə məqalələr dərc edilir:
- Tarix və antropologiya
- Filologiya
- Hüquq elmləri
- Fəlsəfə və sosiologiya
- Siyasi elmlər
- Psixologiya
- Pedaqogika
- Sənətşünaslıq və memarlıq

Məqalələr Azərbaycan, ingilis, türk və rus dillərində qəbul olunur.

Jurnalda məqalələrin dərc olunması ödənişlidir

Məqalələrin texniki tərtibatına dair tələblər

Məqalələrin həcmi: 8-25 səhifə
- Məqalələr A4 formatda 14 ölçüdə, 1.5 sətirlərarası intervalla, Times New Roman şrifti ilə yazılmalı, kənarlardan 2 sm (hər tərəfdən) boşluq buraxılmalıdır.
- Məqalədə müəllifin adı, atasının adı və soyadı (məs.: Əli Məmməd oğlu Vəliyev), iş yeri (tam şəkildə), ölkə və şəhər, müəllifin şəxsi elektron ünvanı və telefon nömrəsi (məqalənin başlığından əvvəl sağ tərəfdə) göstərilməlidir.
- Məqalədə **Giriş** və **Nəticə** hissələri yazılmalıdır
- Məqalənin əvvəlində məqalənin yazıldığı dildə və ingilis dilində 7-8 cümədən ibarət **Xülasə** və **açar sözlər** (5 sözdən az olmayaraq) yazılmalıdır. Əgər məqalə ingilis dilindədirsə, o zaman xülasə və açar sözlər ingilis və Azərbaycan dilində yazılmalıdır.
- Məqalənin sonunda **Ədəbiyyat** yazılaraq məqalədə istifadə olunan ədəbiyyatın siyahısı verilməlidir. Siyahıda əsərlərin ardıcıllığı istinad ardıcıllığına uyğun verilməlidir.
- **İstinadlar** mətnin içərisində aşağıdakı qaydada yazılmalıdır:

Mətndə mənbənin (fikrin) müəllifi göstərilmədikdə

Müəllifin soyadı - vergül - interval, mənbənin nəşr ili - iki nöqtə - interval - səh. ***Nümunə***: Axundov, 2005: 201)

Əgər müəllifin adı mətndə çəkilirsə o zaman bu qaydada yazılmalıdır: "...A.Axundov (2005: 205) qeyd etmişdir ki..."

Redaksiya ünvanı: Bakı ş., Mətbuat pros., 529,
"Azərbaycan" Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
www.aem.az saytında məqalələr onlayn yerləşdirilir.
E-mail: elmmerkezi@gmail.com
Tel.: +994 (012) 510 63 99
+994 (050) 209 59 68
+994 (055) 209 59 68

Çapa imzalanmışdır: .04.08..2020
Kağız formatı:
H/n həcmi:.
Sifariş: 296

____
“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Ünvan: AZ 1073, Bakı ş., Yasamal r.,
Mətbuat pr, 529-cu məhəllə
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Address: 529 block., Matbuat ave.,
Yasamal dis.,Baku,AZ 1073
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Адрес: AZ 1073, г.Баку., Ясамальский р.,
Метбуат пр., 529-ый квартал
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68